

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

II.
L U P T Ă

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.
1934

www.dacoromanica.ro

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

II.
L U P T Ă

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.
1934

II.
L U P T Ă

CAP. XV.

Prime preocupatii politice și naționale

Nu-mi stătea prin gînd, la început, prin 1899 să ating în „l'Indépendance Roumaine“ subiecte politice. Dar nu numai în sufletul meu, ci în acela al unei întregi generații, mai ales al celor cari avuseră legături cu Apusul și cunoscuseră societăți de o civilizație modernă adevărată, activă, cu simț de răspundere, oricare ar fi fost și acolo greșelile și, slăbiciunile, cu îngrijire ascunse însă de acea ipocrisie despre care gînditorul frances a spus că „e un omagiu pe care viciul îl aduce virtuții“, se ivise părerea că și în acest domeniu, de care, de altfel, la noi atîrnau toate celelalte, nu se mai poate ca acum. În adevăr era de toată evidența, chiar cînd ea nu era produsă de flacăra răscoalelor, care nici ele nu lipsiseră cu totul, că e imposibil să se trăiască mai departe cu milioane de țerani fără pămînt, fără drept adevărat în viața publică — afară de gluma insultătoare care era colegiul al III-lea, încadrat de jandarmi, minat ca vitele, bătut sau plătit și, la capăt, înșelat —, și lipsiți de orice creștere prin școală, cu o burghezie care în Moldova era aproape total străină și nenaționalisabilă, cu o boierime sfășiată de patima politică, dar oprită într'un putred oportunism peste al cărui fond regele îmbătrînit hotăria sterpe schimbări de regim, și cu o intelectualitate complet zăpăcită, care nu-și

dădea sama nici de care e datoria ei față de neam și de țară, nici de tot ce ele, bine înțeles și servite, ar putea să puie la îndemină pentru o totală transformare. Și aceasta când, dincolo de hotarele unde se opriau privirile politicianilor, considerind provinciile românești ca un număr de kilometri oarecari pe drumul spre Apusul tuturor plăcerilor și fericirilor, conceput și acela între cartierul de distracții al Parisului și Coasta de Azur, fremăta o întreagă Romînie ardeleană, muncitoare, onestă, idealistă, crezînd în noi ca în Dumnezeu, fără a ne cunoaște, și tocmai pentru că nu ne cunoștea, fără a mai vorbi de mănunchiul de Romîni din Bucovina ai căror conducători nu făceau decît să se spurce și să se lovească supt ochii și spre folosul străinilor, și cu atît mai puțin de Basarabia, socotită ca pămîntul morților îngropați și al morților încă vii.

Iar, de jur împrejur, fără ca ochii oboșiți sau orbi din naștere să le deosebească, primejdiile unor Monarhii de pradă, a căror viziune era așa de puternică în mîntea unui Sturdza, care-și avea totdeauna colțul de bolnavă exagerare, încît, chemîndu-mă la Ministeriul de Externe pentru a-mi recomanda să scriu despre Romînia și chestia Orientului, mă îndemna să mă grăbesc, căci „nu se știe ce se poate întîmpla, țara liberă stînd ca o frunză pe apă“.

În tăcerea flăminzilor, în toropeala sătuilor, un Romîni de peste graniță încercase prefacerea totală a spiritului public printr'o foaie, frumos tipărită de editorul brașovean așezat la București, Gheorghe Filip, „Romînia Jună“. Aurel Popovici, Bănățean, medic de profesie, luptător radical pentru liberarea alor săi, fără să predice încă încrederea în Viena și imposibila alipire la Austria, pentru care va lupta, cu o rece convingere antipatică, și Bucovineanul Aurel Onciul, era un om impresionant prin vigoarea sa trupească, prin frumuseța oacheșului, rotundului său cap de medalie romană, prin tumultul de

idei care i se sbăteau în suflet, printr'o elocvență, puțintel de cafenea vienesă, unde, țara stînd totuși pe loc, toate chestiile se puneau și se rezolvau înaintea unei halbe de bere, dar covîrșitoare, copleșitoare pentru ascultătorii uluiți de abundența unui val care nu se mai sîrșia, precum și prin intonațiile profunde ale unui formidabil glas de tribună.

Îl voiu cunoaște mai tîrziu, terorizat și eu de aceste excepționale daruri fizice mai mult decît gata să-mi adaug iscălitura la a unui Nicolae Filipescu, care fusese complet cucerit, în favoarea unui program supt realizarea căruia trebuia să zacă și atît de scumpa nouă neatîrnare a României noastre. Pentru moment, după ce numai în timpul din urmă începusem a opri pe țigănașul care făcea cu strigătele lui ascuțite concurență Neamțului cu „warme Würst“, moșneagului și babei cu „ciorbă de burtă caldă“ și cerșitorilor cu „miluiți-mă și pe mine“ și „melòstiviți-vă“ ca să-i cumpăr incolorul și insipidul „Univers“, cetiam de la un capăt la altul marele jurnal bine făcut, al cărui scris curajos contribuia să definească „ideile“ ce mi se desfăcuseră mie din lunga cercetare a unui trecut serios și onest, avîndu-și basa lui proprie.

Era acolo altă credință decît aceia din frumoasele discursuri cu care se luptau în Parlamente vane, numai de formă, eleganții atleți ai luptelor noastre de partid. Voiu învăța a cunoaște și prin propria mea experiență ce era supt această paradă, care, la zile mari, cînd se ridica vibrantul glas al lui Maiorescu, cînd Carp își arunca ormulele sfidatoare, cînd Delavrancea, încă puțin apreciat ca orator, dar încîntîndu-se de elocvența sa își desemna în aier pitorescile capricii, aduna în loje tot ce lumea feminină a vechilor București avea mai fin și mai fermecător. Odată, cu o frumoasă adresă caligrafiată, am fost chemat la ministrul meu, care era colegul doctor Istrati, mie de altfel personal necunoscut. O

misiune ? O decorație ? Era o zi foarte caldă de vară și, în cabinetul său, ministrul stătea în jiletcă. M'a invitat să mă desbrac și eu, ceia ce, inclinându-mă înaintea generosității gestului, am refuzat. Apoi a început să mă întrebe, cu multă stăruință și încă mai multă jenă, despre examenul de bacalaureat la care, din nou, eram președinte. Numele lui Take Ionescu, căruia Istrate-i era profund devotat, se amesteca neconținut, curios, în acest interogatoriu. — Ce am eu cu el ? De ce l-am supărat ? — Am înțeles. „Dați-mi, vă rog, o foaie de hîrtie.“ Și, cînd i-am întins demisia, pe care, cu gîndul la Take Ionescu, nu cuteza să mi-o ceară, a prins să mă întrebe prietenos cit aș fi cîștigat la comisiune, cum s'ar putea pune suma la loc, și dacă aș vrea să-i cataloghez colecțiile. — Voiu căuta un student în lipsă de mijloace. — Da, da, tocmai aceasta voiam s'o spun. — Nici nu puteați gîndi altfel. Dar, totuși, dacă aș vrea să merg în străinătate, fiind poate bolnav, fiind de dorit să fii bolnav... — Dar nu sînt. — Atunci, știu eu?, o cercetare științifică. — Aș face-o la mănăstirea Neamului. — A, tocmai, tocmai... — Dar cu mandat oficial, trecut la Monitoriu... — De sigur ! — Și nu ca o compensație : voiu presinta contul... — De sigur ! — Și m'am dus la Neamț și am presintat contul, dar nici însărcinarea nu s'a publicat, și a trebuit să inghit trei sute de lei tocmai...

Colaborator al „Romăniei June“ era și d. A. C. Cuza. Niciodată marele polemist, care luptase contra alcoolismului și învederese și alte primejdii, rupîndu-se tot mai mult din jumînismul de glume studențești peste realități teribile, n'a fost mai incisiv, mai sigur de argumentația sa, mai impresionant în conclusii, cînd, după ce, dîndu-se de gol tot ceia ce era fals și calp supt aparența strălucitoare a acelei Romănie a lui Carol I-iu, care sămăna așa de bine în profunda ei vanitate cu Franța lui Napoleon al III-lea, imitată cu voie sau fără voie, punea

în fața cui putea să înțeleagă, primejdia, și primejdia iminentă, a risipirii acestei României „ca o simplă aventură”. Nimeni nu va putea răpi d-lui Cuza marele merit de a fi fost supt acest cer de un permanent și atât de înșelător albastru cea d'întăiu pasăre care a strigat tare — nu e nevoie să spun și cit de strident, de ascuțit pentru urechile delicate, — profeția furtunii.

În acest moment, pentru o bibliotecă de istorie contemporană din Paris apărea cartea, bine făcută, despre Istoria contemporană a României a lui Frédéric Damé, fost director la „l'Indépendance”, creatorul unui ziar ilustrat, autorul unui prețios dicționar romîno-frances, om pe jumătate încetașenit printr'o căsătorie care se termină scandalos, facîndu-l să părăsească țara pentru totdeauna, așa încît i s'a pierdut și urma. Presintînd ca pentru o lucrare menită a fi consultată tot șirul schimbărilor politice, atât de dese și cu atât de puțină semnificație, toată lista de nume, în mare parte de mult uitate, ale zecilor și sutelor de miniștri din agitatul nostru cinematograf politic, lucrarea, în care erau servite și unele interese de partid, ceia ce era de altfel foarte vizibil, punea în lumină, fără ca aceasta să fi fost în intențiile istoricului, zădărnicia totală a unei vieți politice de oportunism și stirpiciune în forme de pripit și neinteligent imprumut.

Linii generale nu voise, sau nu putuse, desface autorul străin, caruia toată această comedie îi era în fond indiferentă. Ele mi s'au impus cu atîta putere, trezînd o adîncă durere în sufletul cui își dădea samă la ce rezultat s'ar fi ajuns dacă puterile vii ale nației ar fi fost în adevăr întrebuițate, încît am redactat, cu o pasiune care nu era în obiceiul medievistului, ocupat cu țeri străine sau cu epoce așa de depărtate, o critică, menită nu atîta să arăte valoarea cărții înseși de care era vorba, ci să facă procesul unor mari și fatale greșeli. Concluziile mele, ieșite din considerații istorice, coincideau desă-

virșit cu ale d-lui Cuza, al cărui punct de plecare fusese economic și social. Darea de samă, care a format o întreagă broșură, a apărut în „România Jună“, trezind, de altfel, puțin interes ca tot ce se publica în această admirabilă foaie, care peste câteva luni și-a oprit apariția, primejduind și existența tipografiei „Minerva“, creată mai mult pentru acest scop.

Ceia ce nu s'a mai putut publica deci acolo — și vechea mea patimă de ziarist se trezise, pentru a nu se mai istovi niciodată, — a putut trece, grație lui Rubin, neînregimentat n vre-un partid și destul de inteligent ca să-și dea sama că asemenea convingeri sînt drepte și că ele trezesc tot mai mult opinia publică, fie și numai din cauza persoanelor care erau în joc, la „l'Indépendance“. Acolo s'a tipărit deci o noua serie de articole, în care, reluîndu-se tema din recensia asupra lui Damé, se urmăria trecerea de la o viață modestă, dar reală, potrivită cu noi, capabilă de a da forme proprii și de a întreține o atmosferă morală, la această păpușerie de care se puteau înșela numai vanitățile ușoare ale copiștilor străinătății, ai unei străinătăți neselectionate și neadaptate nevoilor noastre, și se arăta tot răul care a putut să rezulte din această degradantă atitudine de perpetuă sclăvie; partidele, toate partidele erau denunțate ca instrumentul continuu întrebuințat al degradării noastre timp de mai multe decenii. Cum conducătorii țerii cetiau mai mult în limba franceză, aceleași lucruri care trecuseră neobservate în „Obraznica“ foaie de radicalism transilvan a lui Aurel Popovici stîrnieau acuma discuție și împotrivire, creîndu-mi, în general, cu totul altceva decît simpatii, cu care de altfel nici n'aveam ce face. Această atitudine de dușmănie crescîndă, perfect inteligibilă deci și de care n'aveam cum să mă supăr, s'a întărit și prin articole scurte în care simțiam că exprim sentimentele a sute și mii de intelectuali cari nu scriau, cari, din deosebite motive, nu

puteau scrie, cînd îmi arătam desprețul absolut pentru o politică de la o zi la alta, fără sens, fără țintă, fără folos, fiind în loc de atîtea decenii un neam întreg. Articolele au fost reunite în două broșuri, „Opinii pernicioase, partide politice în România în secolul al XIX-lea“ (1900) și „Un proces de desnaționalizare“ (1902), care au fost urmate de „Scene și istorii din trecutul românesc“.

Îndărătul acestor negații, exprimate fără nicio rezervă, într'o formă a cării urbanitate și obiectivitate îngreua și mai mult concluziile fondului urmărit cu toată răbdarea din generație în generație, tot mai sus în aparență, tot mai jos în realitate, era însă o afirmație: aceia pe care de mult mi-o impusese cunoașterea istorică a însușirilor, a vredniciei, a isprăvii, cînd era lăsat a face ceva, ale acestui neam și tot așa ce putusem prinde din viața țeranului pe care-l înălțase așa de mult, au atîta entuziasm poetic, de la „Sultanica“ înainte, Delavrancea, numindu-l „acest aur curat al neamului nostru“, și ce putusem prinde din viața satelor ardeleni, așa de strîns legate de viața unei intelectualități desfăcute, întregă, din mijlocul lor. Astfel transformările din secolul al XIX-lea, secolul europeanisării, occidentalizării, „civilizării“ nu-mi păreau ca o fericită revoluție prin care am fi ieșit din casa unui orientalism, unui fanariotism și „boierism“ putred, și datele, devenite serbători naționale, de 1821, 1848, 1866, 1877 și 1881 nu mai străluciau înaintea mea cu lumina care orbia pe alții, ci vedeam lunga desfașurare a unei existențe naționale, cu atît mai serioasă și mai vrednică de interes, cu cît perioadele în care se împărția oglind'au mai deplin firea ei specifică și puțința de a servi asfel, numă astfel, cu adevărat civilizației universale.

Și acesta era un vechiu crez. Odată -- numai odată, căci interesele se feresc de a fi prinși din nou -- avusem prilejul să exprim public părerile acestea. Era chiar la începutul activității mele de profesor și de istoric, cînd

se socotia că sînt, și că voiu rămînea, un „băiat bun“. Se făcea la Ateneu cu solemnitate mare pomenirea lui Zece Maiu, serbătoare națională, singura serbătoare națională, și, ca de obicei, era să asiste însuși Carol I-iu, pe care nu-l văzusem altfel decît în cele două ocazii de la Iași, care trebuiau să-mi lase o slabă idee despre soliditatea și popularitatea dinastiei. Sturdza făcuse ca eu să fiu însărcinat cu discursul festiv. Nu pot uita truda pe care am cheltuit-o pentru a pune pe hîrtie cele cîteva pagini pe care era să le cetesc înaintea gloriosului Suveran. Frase n'aveam, cum nu le-am avut niciodată, și numai cînd ideia, aceasta idee a nației mai presus de orice, a nației care singura creiază și susține, care poate să reclame dreptul ei, peste tot ce dau, fiecare la ceasul ei, și individualitățile cele mai fericite, mi s'a vădit limpede, numai atunci forma, caldă, dar de loc serbătorească, s'a impus de la sine. Nu mai era vorba decît de legătura dintre Țară și Domnul Țerii; deci nimic din banalitățile curente: din Brătianu la Sigmaringen, din călătoria pe Dunare, din debarcarea la Severin, din proclamarea Independenței, din „tunurile de la Plevna“ și din „coroana de oțel“. Nimic, absolut nimic. Așa de obraznic era acest tinăr de douăzeci și cinci de ani...

Și, cînd a venit ziua pe care acuma o așteptam cu calm, căci conștiința mea avea să vorbească, și pagină după pagină s'au desfășurat fără să apară ce așteptau lojele oficiale, ce aștepta în primul rînd regele, s'a făcut în sală o apăsare pe care n'am prins-o de-odată. Obiceiul era să se cheme oratorul înaintea lui Carol I-iu, care-i spunea cîteva vorbe amabile. N'am fost chemat. La ieșire — întaia oară am avut această senzație, care s'a repetat apoi de atîtea ori în viața mea, după ce faceam un act de credință sau luam o hotărîre potrivită cu convingerea mea — mi-am dat sama că lumea se ferește de mine. Noroc că fidelul Vasile Mihăilescu, care-și făcea acum

stagiul militar, m'a luat după datina lui la întrebate asupra celor ce spusese și pufniturile lui m'au mingiit de pedeapsa, de altfel, meritată, a izolării. Începeam a fi, în societatea căreia nu mă putusem asimila, ciumatul, desperantul ciumat care totuși nu se poate distruge...

Dar, cum arătam mai sus, aceleași convingeri se impuseseră și altora; ele, și nu anume interese, cel puțin din partea mea, m'au făcut să am prietenii de opinii, unele durabile, măcar până la o răscruce, altele cu totul trecătoare.

Astfel, — pe lângă aprobări ca a lui Constantin Bălăceanu —, în partidul liberal, în care nu biruise „drapelismul“, pus supt conducerea aparentă a lui Aurelian, dar însuflețit de flacăra de paie a unui C. Demetrescu-Iași și a citorva altora, se ridica o nemulțămire contra „mănăstirii“ lui Dimitrie Sturdza revenit la cirna, care nu mai putea să se fie ascunsă. Brătienii erau nerăbdători de a juca un rol în casa unde domnise cu atita autoritate, în puterea unor servicii naționale neuitate, părintele lor, și nu era o vulgară ambiție aceia a tinerilor cari în familia lor primiseră îndreptări politice ce erau să li stăpînească toată viața. Nu văzusem pe cel mai mare din frați, Ionel, și numai întâmplarea m'a făcut, mai târziu, să fiu ascultătorul unei conversații de copilarești glume de salon pe care, din tren, el o întreținea cu nu știu ce doamne de pe peronul unei gări: cine ar fi gicît din acele silabe rostite răsfațat pe viitorul stăpîn și despot al României, unite și prin hotărîtorul lui aport? Și cine ar fi putut să creadă că un sumbru și țepos dictator financiar, năcăjit și amărit, se va desface din acel vioiu și vesel Vintilă Brătianu, care-mi răsări în cale ca un prieten de aproape aceiași vîrstă!

Prin Procopiu, nalt, slab, palid, solemn sfătuitor mai bătrîn, Brătienii achiziționaseră „l'Indépendance“, unde odată fusese servită, nu fără răsunset, ideia conservatoare. Mi s'a oferit să iau asupra-mi conducerea unui număr de Du-

minecă, literar și cultural. Am primit cu plăcere, și m'am pus să adun pagini de trecut, să le traduc, împreună cu bucăți literare — ca una din primele poezii ale idilicului nou poet, venit din Brașov, St. O. Iosif —, să fac dări de samă despre expoziții de pictură (ceia ce mi-a procurat apoi ceva mai pe urmă neașteptata vizită a lui Grigorescu, adus de Vlahuță însuși, cu care mă unia acum același crez național, stăpîn și pe inima lui caldă, și, împleticindu-se pe scările înguste ale popasului meu din Aleia Alexe Marin, el îmi aducea minunatul tablou de flori care împodobeste și acum casa mea). Credeam să fac din acest numar săptăminal, nu numai încă un organ de luptă față de acea societate de sus pe care știam bine că, dacă aș cuceri-o, cum peste vre-o zece ani am și izbutit în parte, biruința generală ar fi fost cișligată, ci și un mijloc atît de potrivit de a arăta lor înșilor, dar și străinilor din țară și de peste graniță că sintem o nație adevărată, că avem trecutul nostru, originalitatea noastră sufletească, pentru care ni s'ar putea îngădui altceva decît servilismul tricolor de pînă atunci. Poate am arătat prea mult de la început asemenea intenții, și de aceia s'a căutat o jignire care să mă îndepărteze de o foaie pe care, ca orice a căpătat vre-odată munca mea, ajunseseam a o iubi.

Dar se pare că în planurile lor de viitor, urmate cu perseverența caracteristică a acestei admirabile familii de vieri argeșeni din umbra vechilor Voevozi, era nevoie și de concursul unui tinar îndrăzneț care ar fi putut fi și înscris în trupa de asalt ce se pregătia, și, fără mine, s'a și format, și a învins. Deci și după ce părăsisem acest plan, care mi se redusese așa de mult, am rămas colaborator al jurnalului și, data aceasta, dîndu-și sama noii conducători în ce împrejurări trăiesc, și cu acea remunerație de trei sute de lei pe lună care mi-a împodobit casa cu scaune și fotele de pluș pentru biroul din moștenirea arhimandritului de la Neamț.

Dar colaborația aceasta, prelungită câteva luni, cu câte un articol pe săptămână, era să se lovească de o stîncă în stare s'o sfarme, cu toată durerea casnică pentru împuținarea mijloacelor de traiu. Scrisesem, anume, câteva rînduri despre — cine ar crede că aceasta putu să provoace o ruptură cu tinerii liberali, cu Vintilă însuși, care a pronunțat sentința, cînd mai tîrziu rolurile erau să fie răsturnate ? —, despre pericolul capitalului străin, care nu vine niciodată într'o țară fără ca aceia cari-l aduc să ceară pentru ei, în politică, drepturi corespunzătoare cu serviciul, cum, de altfel, s'a și întimplat, pană la primirea, astăzi, a controlului financiar al Genevei (iar noi, atunci, priviam cu milă la Bulgaria controlată, cu monopolurile în mîna creditorilor ei). Cînd în ziua rezervată mie am privit în vitrina palatului „Independenței“ numărul proaspăt apărut, articolul prim era altul. Am cerut explicații, trimeșînd, pănă tîrziu noaptea, dupa Rubin, care nu se putea găsi. Răspunsul a fost că alții au decis astfel, și deci să dau „altceva“. Am răspuns, în aceeași noapte că eu dau convingeri, nu marfă, că nu mi se poate cumpăra sufletul — și ...ne-am oprit, pentru totdeauna, aici. Neo-liberalismul nu mai era în fasa pipăirilor generoase ; el își luase acuma sigurul și exclusivul său drum, de un inexorabil dogmatism matematic.

Dar lucrurile, odată pornite, nu se puteau opri astfel. Și aiurea, în toate părțile, noile adevăruri germinau și ieșirea lor îndrăzneată la fața pămîntului nimeni nu mai putea s'o oprească.

O întîmplare m'a dus la Iași, poate participarea la vre-o comisiune de concurs, și acolo am căutat să văd pe d. Cuza, pe care mi-l amintiam ca persoană numai tinerel și sprinten, cu cilindrul strălucitor pe cap și bețișorul elegant în mînă, furînd mințile cocoanelor și, cu o mantilă femeiască pe braț, afișînd la teatru înaintea

unei lumi ipocrit scandalisate prietenia cu o actriță. L-am găsit în casa-i retrasă de la Copou, în fața locuinții in-
posante unde trăise Gheorghe Asachi, în acest castel în
miniatură străjuit de cele mai cumplite javre și păstrind,
la adăpost de mediul ieșean, cu alte direcții, o comoară
de cărți cit ale mele, dar cu deosebirea că, om cu mij-
loace, el nu le cumpărase vechi.

În acel moment, cercetam Arhivele, pline de lucruri
nouă, pe departe nu numai preoțești, ale bisericii ca-
tolice, și un calugăraș mititel, modest și dulce ca mierea,
care mă îngrija cu struguri proaspeți și vin bun din viile
episcopului, îmi puneă în vedere ce mare și puternică e
Roma Papilor, ce puțin rol joacă Romîniî într'însa și ce
mare folos aş aduce eu, ajungînd să port și rochia roșă
a cardinalilor, dacă, rămas acum fără legături de familie,
aş trece peste deosebirile de dogmă și antagonismele
istorice și aş primi o călugărească tundere de care n'avea
decît să mă privească în ochi ca să înțeleagă cit de de-
parte îmi erau aplecările. Refusînd o așa de înaltă onoare,
am căutat din nou pe d. Cuza, impuîndu-mă aproape
aceluia care vădit doria să fie vizitat cit mai puțin, și el
a crezut că-mi face o deosebită plăcere chemîndu-mă
într'o sară la dînsul cu profesorul de științe naturale Bujor,
socialist pe atunci, care era să fie colegul meu de pre-
sidenție la Senat, eu fiind președinte al Camerei în „Ro-
mania Mare“, — dar cine să se gîndească pe atunci la
asemenea nebunii! —, și cu fostul meu profesor d. I. Gă-
vănescul, al cărui statornic naționalism corespundea cu
crezul de acum al gazdei, care fusese pe vremuri, la
„Contemporanul“, un aprig luptător pentru ideia socială.

N'am avut prilejul să vorbim mai mult despre ceia ce
așa de curînd era să ne lege atît de strîns. D. Cuza cetise
darea de samă despre Damé și o aproba din toată inîma,
expunîndu-mi cu acest prilej propriul său crez, de o
natură mult mai filosofic și economic precisă, fără ele-

mente istorice. De acestea era mai curînd străin prin educația sa, la Dresda, la Bruxelles, și prin acele preocupății care-î vor procura catedra de la Universitate, cu ajutorul, foarte activ, al lui Ioan Bogdan.

Înainte de acesta, adaug, se ruga pentru o catedră și un Stere, întrevăzut la ultimul meu concurs, cînd era comensalul ultra-conservatorului A. D. Holban: bărbos și hirsut, într'un palton îngălbenit, propuindu-mi o discuție contradictorie asupra unui oral al meu, pentru ca apoi să mă silească a-î face în „Convorbiri“ o dare de samă folositoare carierei sale — și ce admirație exprima fiorosul apostol social liberalizat pentru modestele mele lecții de deschidere la Facultatea de Litere De atunci..., Doamne!

Dar, acum, în alte împrejurări, în însăși casa mea, aveam alt avînt în lupta pe care nu eram dispus s'o părăsesc față de nicio dușmănie, și care găsea sprijin în sentimentul, chiar nemărturisit, al unei generații.

XVI.

Osteneli de istoric

Deocamdată, fără ca propaganda începută să fie lăsată la o parte, căci, lăsînd-o eu, ar fi continuat-o alții, noi sarcini în domeniul științei mele au căzut asupra-mi în acești ani 1901, și 1902.

Luasem premiul pentru „Chilia și Cetatea Albă“, ajungînd a-mi da sama că totuși intrigile țesute în jurul muncii mele pot fi biruite. Academia anunțase un altul, cu un subiect așa de greu, pentru a cărui prelucrare lipsiau aproape cu totul lucrările pregătitoare: „Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea“.

↳ Trebuia pentru a se scrie, și mai ales de un istoric și în spiritul istoric, nu numai răscolirea unui așa de întins material, în mare parte ascuns în manuscrise care nu se găseau cu toatele în Biblioteca Academiei, dar și cercetarea din punctul de vedere al adevărului a cronicilor, așa de însemnate încă pentru acest timp, și punerea lor în legătură cu mai vechile alcătuirii de acest fel. Un an de zile de răbdătoare studii era încă puțin, chiar pentru cine avea obișnuința de a lucra cu acest material.

În mijlocul multor greutăți și suferinți întime am lucrat, mai acasă, mai la mănăstirea Neamțului unde am salvat de la risipire un mare număr de manuscrise și de documente, care sînt astăzi la Academie, ca și cele

de la Cernica — pe cînd manuscriptele, catalogate de mine, de la episcopia Argeşului s'au pierdut —, mai la Braşov, într'o odăiţă din faţa casei familiei Bogdan, avînd ca vecin pe un profesor german de limbi romanice care, ca să facă practică de româneşte, se certa în zori de zi cu cocoşul, la ceia ce a format două volume noi de istorie literară, în care era de sigur şi multă noutate, capabilă de a fi recunoscută răpede de comisiune.

În jurul manuscriptului meu, ca şi în jurul celui precedent şi în jurul „Documentelor Bistriţei“, s'a început însă acolo o luptă pe care o prevedeam, dar mărturisesc că nu şi rezultatul ei. Hasdeu, care, data aceasta, nu putea bănui pe niciun Basarabean neprieten, a presintat grave obiecţii contra acordării premiului, între care aceia, care s'a socotit decisivă pentru răspingere, că nu vorbesc de Panegiricul lui Ştefan-cel-Mare, şi, bine înţeles, n'am luat înapoi manuscriptul refuzat fără să mi se fi certificat de la birou că este un întreg capitol despre cartea pe care aş fi uitat-o.

Rămîneam însă pe braţe cu acest studiu aşa de întins. Dar se pare că, împreună cu noua stăpină, intrase norocul în casa mea, prea mult lipsită de dînsul. O telegramă iscălită de cineva pe care nu-l văzusem niciodată, cu care n'avusem nicio relaţie, nicio atingere, Al. Callimachi, coboritorul lui Dumitraşcu, fratele lui Ioan Teodor-Vodă Calimah din secolul al XVIII-lea, lua asupra-şi cheltuielile, ca o mulţămîtă pentru felul nepărtenitor şi pios în care vorbisem de ai săi, Domni în acel secol a cărui istorie sufletească o scrisesem acum.

Nu un editor, căci n'a reţinut din ediţie decît puţine exemplare pentru prieteni, ci un adevărat ctitor în sensul istoric al cuvîntului, de la care apoi, cu concurenţa firească între unele mari familii avînd încă preocupăţii culturale şi mijloacele de a le servi, s'au învăţat şi alţii, permiţînd astfel o serie întregă de publicaţii documentare ce n'ar

fi putut apărea cu mijloacele Statului sau ale Academiei care-mi adusese o așa de nemeritată jignire, menită de altfel, să nu fie ultima.

L-am cunoscut apoi pe acest binefăcător în casa lui din Strada Batiștei, plină de cărți rare și de tablouri, în care, credincios tradiției sale de familie, boierul botoșănean de la Stăncești, odrasla, crescută în străinătate, a unui tată bătrîn și a unei mame de o rară evlavie, inițiatoare a unui Institut biblic, era o figură cu totul în afară de obișnuita societate românească. Mindru de numele său, de frumuseța sa fizică, asemenea cu a unui căpitan de *reîtres* în luptele religioase din Franța secolului al XVI-lea, de o impunătoare putere fizică — s'ar fi putut bănui înceata lui distrugerea de cancer la Paris, pe vremea războiului? —, priceput în minuțiozitatea armelor, el avea într'însul, cu ieșirile violente care intimidau în Cameră pe adversarii conservatismului său de nuanță junimistă, pornirile unui luptător fără preget, gata să sprijine pe oricine-și simția ca și dînsul ceia ce trebuie pentru a înfrunta orice primejdie în urmărirea unor scopuri de dreptate. Și, cu aceasta, un bun stăpîn al țeranilor de pe moșiile sale, asigurînd, în momentul cînd își va rîde de reformele, rău făcute, ale lui I. I. Brătianu, că nu cunoaște un mai bun platnic decît săteanul român.

Am putut salva prin tipărirea, așa de răpede încît corectura îmi lua nopțile pînă către ziuă, tipografia „Minnerva“, căreia, într'o margine a Bucureștilor, i se făcea acum inventariul pentru faliment și lichidare. N'a fost proastă bucuria d-lui Filip, om de ispravă, care s'a ruinat de prea multe planuri, dar a cărui iubire pentru artă și pentru cartea românească, menită să iea un nou avînt prin devotamentul lui, erau nesfîrșite: oacheșa lui față rotundă se lăția și mai mult la fiecare din isprăvile pe care ajungea să le îndeplinească. Se va face un loc în dezvoltarea artelor grafice la noi acestui spirit întreprin-

zator și îndrăzneț, al cărui romantism a putut aduce, la un moment dat, adevărate minuni.

Dar cartea mea se cerea completată prin materialul înedit care se ascundea la Blaj, curioasa capitală a Rominilor uniți, pe care o cunoșteam numai după atrăgătoare legendă, pe cind realitatea, și oameni și lucruri, merita să fie cunoscută, direct și serios.

M'am găsit astfel la 1902, după o calatorie la Veneția, asupra căreia voiu reveni, căci ea face parte dintr'o nouă serie de drumuri in Apus, in acel colț ardelenesc de pe Tirnave in care traia neschimbat secolul al XVIII-lea, epoca Mariei-Teresei, cu tot ceia ce o formase odinioară. Piața largă austriaca, biserica in stil iesuit cu cele două turnuri in față, cladirile școlare seci, reci, vechi, pline de mireasmă calugărească, din umbra ei, castelul unguresc, refacut in stilul unei epoce mai noi, casele canonicilor, cari, unii cu cartea, alții cu moșia, ba chiar, cițiva, și cu cartea și cu moșia, își succedau casușile pe strazi inguste, abia pavate. Și, de jur imprejur, emanația țerănimii din aceasta vale, de pe dealurile cu vii, sătenii așezați și satenii cari veniau la tirg. Totul in sunetul clopotelor catedralei și în mormaitul de lecții al ucenicilor și fetelor ucenice veniți de pe la sate, și cu ceva hrană in traiste și în legaturi. O revelație a unei Rominimi încă mie cu totul necunoscute.

Blăjenii, in gindul cărora e totdeauna o tendință de a salva sufletele schismaticilor, și nu cruță pentru aceasta zimbetele și laudele, au fost deosebit de îndatoritori pentru profesorul bucureștean care cunoștea marea operă îndeplinită acolo și o aprecia pe deplin. Erau printre dinșii și oameni de trecut cari nu mai cetiau de mult, amestec de romanism mindru, de țerănimism aspru și de exclusivism catolic fără nimic din fineța iesuită; erau și oameni vioi și veseli, nu fără o cultură mai inaltă, dar cari, de-

prinși cu avantajile unei pașnice vieți de provincie, n'ar fi murit pentru niciun crez, cum nu s'ar fi încălzit pentru nicio idee; erau gospodari în redingotă preotească, asemenea întru toate cu părinții lor gospodari în cămașă și ismene; erau și profesori ca oriunde aiurea. Mitropolitul, așa de primitiv, tot numai zimbet, Victor Mihalyi de Apșa, nemeș maramurășean, aducea cu dinsul atmosfera prelaților de Curte din vremea austriacă. Se desfaceau din acest grup, oricum interesant și în general simpatice, două individualități cu totul deosebite, dar a caror făptură sufletească era de alt caracter, cea ce-i împiedeca de la un lucru împreună care ar fi adus un și mai mare folos decît acțiunea separată a fiecăruia, acestui mic grup de carturari romini.

Unul înfățișa pe vechiul cleric român intransigent, retras în colțul lui, gata să-l apere contra intrușilor, chiar și prietenești, iar față de stăpînirea străină manifestîndu-se dîrz, fără nicio rezervă și fără nicio frică, de vreme ce de la început, pentru a putea fi altfel, sacrificase întreaga sa carieră, dar care era prea respectat, și respectabil pentru oricine, ca să se poată gîndi cineva să-l lovească pentru această eroică îndărătnică încăpăținare. Am intrat și eu în casa, goală de mobile, a elevului și prietenului marelui Cipariu, al omului care de la sine, fără ajutor, fără mediu, fără recunoaștere a făcut mai mult decît atîția cu cele mai frumoase studii, cu bibliotecă la îndemînă și cu incunjurimea cea mai inteligentă și mai plină de îndemnuri: canonicul Moldovan, „Moldovănuș“, cum îi zicea, cu iubire, fiecare, era în adevăr numai o bucățică de om într'un vechiu anterior cu totul neîngrijit. Vorbă puțin și apăsător, niciodată de dinsul și fără nicio legătură cu multe pe care, în multe direcții, le făcuse, dar ce flacără ieșea din ochii mici supt fruntea incununată cu asprul păr cărunt, flacără de veșnică luptă și de nestrămutată credință, rezistența intrupată a nea-

mului său față de orice încercare de a-l desnaționaliza! L-am văzut la mese mari ale Asociației, când mulți dintre ai noștri se simțiau bucuroși stînd lingă represintanții, une ori împodobîți și cu titluri nobiliare, ai puterii și glasul li vibra cînd se ridicau uralele pentru Împăratul-rege, rămas în multe inimi tot „drăguțul de Împărat“. Erau și alții, tineri, al căror aprins naționalism nu desprețuia popularitatea din care se formează clientelele. Dar Moldovănuș ținea ca lucrurile să fie puse la punct, și glasul ciudos, rostogolind greu fraze de o vicleană încîlcire, știa totdeauna să spuie în auzul tuturora, și în ciuda oricui, ceia ce nu era îngăduit a se spune. Și ce inimă de aur se ascundea în acest mărunțel trup scortos! Odată, cu toată împotrivirea mea, el a scos din șerpar un abonament dublu, triplu pentru „Sămănătorul“, pe care, cum se va vedea, ajunseseam a-l conduce: cerea scuse că s'a încurcat definitiv în socoteli și n'are cum face altfel.

Foarte Român și prin infățișarea sa, cu fața solid pătrată, cu barba rară de Dac, cu sprincenele groase și niște buni ochi verzi de țeran, ca ai lui Dimitrie Onciul, dar fără tot ce sclipia, neliniștitor, în aceștia, Augustin Bunea, format la Roma, avea în distincția întregii sale ținute, din care însă lipsia eleganța căutată, și nu cu totul plăcută, a șefului său Vlădica, caracterul prelatului de capitală, al cercetătorului de bibliotecă, al scriitorului cu știință și talent care era. Făgărășean, purtînd un nume care se întilnește și în boierimea noastră, cu care era fără îndoială legat prin vre unul din strămoșii săi, încă tînărul canonic era, și pentru cei geloși de marile lui însușiri, netăgăduita faimă a Blajului, a c rui desvoltare în toate vremile și în toate domeniile o cunoștea atît de bine. Scrisese încă puțin, dar lucrări mai întinse, fundamentale, despre episcopiile vechi românești, despre Petru Pavel Aaron, episcopul pustnic, creator de școli,

erau în pregătire, și o scurtă conversație ajungea ca să-și deie sama cineva cât de întinse erau rezervele lui de știință, ceia ce, de altfel, nu-l împiedeca de a lua o parte importantă în administrația vastelor moșii ale diecesei metropolitane. Era un orator de ocazii mari, în a cărui largă frază întâlneai elementele de puternic sentiment fără care în vorbire nu se pot atinge culmile, și potolitul lui glas căpata rasunet când i se dădea puțința să afirme un crez făcut din același metal antic ca al lui Moldovănuș. Renunțând la perspectivele episcopale, care cu siguranță i-ar fi fost admise altfel, el era unul din reprezentanții convinși ca sprâjinul Vienei, legat de atâtea amintiri istorice nu e o simplă iluzie, și mai târziu va fi cîștigat și el de ideologia lui Aurel Popovici; primit bine la arhiducele moștenitor la revoluționarul filoromîn, al cărui ceas se aștepta cu nerăbdare, Bunea va starui de mine să nu tulbur prin nicio manifestare acea vizită la Sinaia a lui Franțisc și a soției lui, în care acest grup de visionari punea atât de mari speranțe.

Aprecierile lui Bunea pentru munca mea, a amănarea mea, pe care am surprins-o într-o conversație a lui, cu Hasdeu însuși, nu mi-au putut fi indiferente și n'am putut uita găzduirea de mai târziu în chiar casa lui, așa de bine îngrijita de o harnică nepoată, și ea de mult dispărută dintre cei vii ca și unchiul fulgerat de o boală de inimă. S'a legat astfel între noi o prietenie caldă, care a avut efecte și asupra activității de istorici a amîndurora.

Cu aceasta legatură, tot așa de prețioasă ca și ce găsisem la Blaj în biblioteca lui Cipariu, nici până astăzi destul de cercetată, am plecat din umbra turnurilor românești stăpînind asupra Tîrnavelor.

Înainte de a mă întoarce din această răpede călătorie pentru informații suplimentare, a trebuit să merg și la Oradea-Mare, unde activitatea de Mecena a înțeleghătorului episcop Samuil Vulcan, legăturile lui cu un Șincai

și alți fruntași ai culturii românești în secolul al XVIII-lea grămădiseră în biblioteca diecesană atita material încă neîntrebuințat, cuprinzând până și cutare cronică a principatului muntean. Episcop era atunci marele binefăcător Mihail Pavel, caracteristic țeran tonsurat, care nu ținea nimic pentru sine, dind totul pentru dăinuirea și luminarea neamului; de și l-am zărit cîndva, ca aparență un simplu preot cu barbă, tirînd ciubote greoaie, n'am vorbit niciodată cu dînsul, relațiile mele fiind, în vastele odăi goale ale cancelariei vlădicești, numai cu canonicul Neș, tatăl doctorului pe care l-am cunoscut pe urmă așa de bine, și-mi aduc aminte foarte mult surprinderea cu care, în această nouă coborîre cu un veac în urmă, ca prin vremurile lui Vulcan el însuși, m'am găsit în fața acestor clerici de o croială atît de deosebită de a Blăjenilor, iar mie cu totul necunoscută: capetele rase, lungile mustăți de nemeși unguri din zilele lui Pavel Chinezul, vechile anterie tirîndu-se până la pămînt, pipa lungă ca un ciubuc turcesc. Și nu mai puțin accentul străin urechilor noastre — într'o seară, trecînd cu trăsura prin satele din jurul Orăzii, îmbălsămate atunci de mirosul dulce al copacilor înfloriți, n'am înțeles dintr'odată ce e acel „cheiu“ (teiu), căruia, împreună cu „acațul“ (salcîmul), i se atribuia principalul merit pentru delicata mireasmă. Vorba cădea înceată, întretăiată de lungi căderi comode sau pline de înțeles, din gura tabăcită cu tutun a acestor bătrîni cari hrăniau în modesta lor isolare mari visuri pe care niciunuia nu li plăcea să le mărturisească.

Am terminat în sfîrșit de tipărit voluminoasa carte la care atita lucrasem și a cării publicare îmi dădea prilejul să arăt ce nedreptate mi se făcuse la Academie. Cel d'intăiu articol, în „Epoca“, a fost datorit, am aflat-o mai târziu, ciudatului falsificator Caion, cel care „descoperise“ pe Kemény, „autorul ungar“ după care Caragiale, „plagiase“ „Năpasta“ — și jurații au achitat, după

pasionate pledoarii în care un avocat al apărării arunca pe masă cărțile groase ce ar fi fost să fie operele, de fapt neexistente, ale „eruditului“ acusat, pe fiul unui influent avocat liberal. Era o tăgăduire violentă, care, necunoscând pe autor, m'a lovit în inimă: indignarea m'a dus drept la redacție, unde, considerându-mă foarte de sus, cu lornionul în ochi, redactorul Ciorăneanu mi-a refuzat orice explicație. Și, totuși, în scurt timp coloanele acestei foi, închisă atunci curioșității mele dureroase, erau să-mi fie puse la dispoziție de N. Filipescu pentru a manifesta același crez pe care până atunci îl purtasem prin „România Jună“ și prin foaia francesă...

Altcineva n'a crezut că trebuie să se ocupe de lucrarea prin care căutam să arăt, nu numai bogăția unei literaturi în mare parte ignorate, dar și valoarea actuală, pentru nevoile și aspirațiile noastre, a cugetării acelor corifei ardeleni cari din fundul gropii umilințelor lor cutezaseră a ținti așa de sigur stelele nemuritoare ale idealului. Abia într'o nouă călătorie ardeleană omul cu două suflete, cu trei, dacă se ține samă și de singele său neapărat sirbesc, Gheorghe Alexici, Alexics pentru stăpini, care-și creștea un fiu cu două forme ale numelui său după cum intra în casă un Român și un Ungur, el, profesorul de limba romină la Universitatea din Pesta pentru că era blinduț cu stăpini, dar care nu numai că m'a condus la biblioteca Museului Național, dar m'a pus în contact cu studenții romini de acolo, în frunte cu tinărul Octavian Goga, mi-a spus cu sinceritate că „nici dintr'o carte românească n'a învățat atita ca din aceasta“.

Cineva m'a sfătuit să presint lucrarea Prințului Moștenitor, care „ar dori să cunoască tineretul“, și astfel, cu cele două volume frumos legate subțioară, m'am dus la Cotroceni. Întăia mea întâlnire cu viitorul rege Ferdinand mi-a rămas limpede în minte. De curind ridicat după o boală care indurerase opinia publică până în fundul ma-

halalelor, de unde femei simple ii trimeteau rețete băbești de sigură îndreptare — și ce mare, ce adevărată a fost bucuria cind el a fost văzut din nou in picioare, ce simpatie i-au ciștigat suferințele indurate cu o așa de nobilă resemnare! —, stătea intr'un birou plin de cărți cu fereasta deschisă asupra parcului. Blond, foarte slab, cu figura mică, îngustă săpată adinc pe timple și pe obraji, cu palizii ochi albaștri fără siguranță in priviri, aspectul acesta fisic, pe care-l va îndrepta barba ce-și lăsa să crească, nu se potrivea cu impresia ce o aveam de la Iași, unde-l adusese, pentru a infățișa Moldovenilor pe tinărul ofițer de vinători, regalul său unchiu, și de la serbarea Universității bucureștene in 1890, cind, fără să asculte lungul discurs al rectorului Orăscu, veche figură din vremea lui Cuza-Vodă, care intrebuse pe atunci tinărul cumulard, abia intors din străinătate, dacă el e „cel ce mănincă șapți chiti“, își umfla și desumfla ritmic obrazii grași și rumeni, poate numai din timiditatea care l-a urmărit până la sfirșit. Dar viața ascunsă înăuntru, o viață de francheță și de ironie, spuind limpede orice — une ori prea mult orice — oricui — une ori prea mult oricui —, izbutia să biruie aceiași sfială care se arăta prin lungile opriri până la venirea termenului in adevăr just — și știa foarte bine românește — și prin neplăcuta repetare a cuvintelor din urmă ale interlocutorului de care se acăța cu desperare. A arătat foarte puțin respect nu numai pentru publicațiile Academiei Romine, a căror parte administrativă „samănă cu dările de samă ale Creditului Rural“, și chiar pentru întreaga tagmă politică de la noi, cu ai cării șefi era coleg la Senat, dar nu se ducea acolo niciodată; pentru a-i califica a întrebuițat chiar un cuvint frances care m'a făcut să tresar: acela cu care la Waterloo Cambronne răspunsese somației de a capitula și pe care fabricanții de frase eroice l-au prefăcut in nobilul: „La garde *meurt* et ne se rend pas“.

Da, chiar acel cuvânt care nu figurează în vocabulariul de audiențe al dinastiilor. Făcea o singură distincție, clară și absolută, pentru Kogălniceanu. Era deci și în familia regală cineva contra unei situații politice pe care o descriesem fără rezerve întocmai așa cum era? Încă de atunci aceasta-mi dădea de gândit. Oricum, m'am întors cu multa bucurie de la această primă vizită.

Dar mi s'a observat că nu-mi făcusem datoria de a ma duce întâi la Regele. Și astfel o nouă cerere de audiență pentru a prezenta aceleași volume buclucașe mi-a deschis ușile Palatului Regal.

Orice era să creadă mai târziu despre tinărul amestecat în politică pentru a încerca să strice bunele relații cu Monarhia pe care o văzusem și o voiu vedea adesea la lucru în Ardeal, și oricum cuvintele sale au putut fi raportate de ministrul austro-ungar la 1915, aproape cinsprezece ani după aceasta, cind mă hrăniam cu ilusia că putusem face și unele progrese, Carol I-iu a fost foarte bun cu profesorul care abia se apropiase de treizeci de ani și care în politică, singura hotărîtoare, nu însemna absolut nimic, nefiind măcar înscris în listele electorale. Aici mă așteptam să gasesc protocolul. El era de sigur în audiența în picioare, în felul cum se dădea mina la început și la sfîrșit, dar, modul de exprimare fiind fără îndoială altul decît la Cotroceni, de loc în ce privește ideile, netede, radical de netede în toate privințile, și sentimentele rostite cu o uimitoare lipsă de orice fereală. A pipăit cartea, s'a uitat la dînsa, a foiletat-o, a pus-o de-o parte și apoi s'a interesat de ce se petrecuse cu dînsa. — A fost scrisa pentru Academia Romîna, dar rîspînsă de dînsa. — Da? și pentru ce? — Pentru că s'a adus înainte lipsa unui capitol. — Și capitolul lipsia? — Nu, Maiestate, și am făcut să se constate aceasta — Și s'a revenit asupra hotărîrii? — Nu, Maiestate... — Nu? Aceasta este o... Nu gasia cuvîntul. În sfîrșit el s'a des-

făcut, necruțator, potrivit cu vechile lui păreri asupra moralității lumii pe care o găsisse aici: — ... O urmă de barbarie. Și a vrut să știe cine era în comisiune, cine decide la Academie. Și numele lui Urechia a căzut, pe alături. — Urechia, a murit. Nu era multă durere în glas la pomenirea aceluia care fusese totuși un perfect curtisan, atîția ani de zile. Cînd a aflat că la Universitate fetele frumoase trec examenele răpede, Tocilescu dînd note pentru patru materii — voia să examineze și la Istoria Universală și după numirea mea —, a avut, în întunerecul care se lasa, și regele nu sunase pentru a se aduce lumina, un gest care nu mi-a putut scăpa. Mai tîrziu însă, față de anumite nereguli bănești constatate la Museu, fiind semnalate de funcționarul lui Tocilescu, d. Tzigara Samurcaș, care nu pierdea din ochi direcția, Regele a intervenit pentru ca, trecîndu-se asupra malversațiilor, scandalul să nu devie public.

Și de la Palatul Regal am plecat cu impresia că se pregătește o vreme nouă, care va fi mai bună, mult mai bună decît aceia în care, cu vre-o zece ani în urmă, descălecasem.

Se vedea și prin alte semne.

Am spus că o emulație frumoasă se produsese între familiile boierești cu dorința de a face cunoscut ceia ce pînă atunci zăcuse numai în Arhivele lor și în cele străine. Exemplul a venit de la Al. Callimachi.

Ca mulțămită pentru tipărirea „Istoriei literaturii“ îi propusesem să scriu din nou, după o reușită încercare a lui Xenopol, istoria familiei lui. Pentru aceasta mi s'au adus în saci documente, de multe feluri, între care am avut bucuria să găsesc pînă și scrisori personale, intime, pe lîngă cele din monografia fostului meu profesor, de la dragomanul Ioan Teodor, viitorul Domn. Dar pentru cele patru Domnii ale familiei arhivele din străinătate păstrau

de sigur un prețios și bogat material. Cu o sumă, al cărui rest i l-am adus înapoi, am pornit deci în cercetarea acestui material inedit: călătoria, până foarte departe, făcută cu cea mai mare grabă, căutînd să prind ce-mi trebuie și în ceasurile care nu sînt pentru lucru, trebuia să fie plină de izbîndă.

Am revenit în Galiția, și biblioteca Czartorycki mi-a dat corespondențe particulare din cele mai interesante, la care s'a adaus descoperirea formei latine a Cronicei lui Miron Costin, pe care a tipărit-o apoi în colecția lui I. Bogdan un nou prieten, găsit atuncea, tînărul istoric Barwiński, căsătorit cu o simpatică doamnă crescută în Moldova, de la care și el învățase ceva românește; cu cită bunăvoință mi s'a deschis casa lui! Bibliotecarul Biskupski a făcut și el imposibilul ca să-mi fie de ajutor. Între națiile noastre era de ajuns să ne vedem pentru a ne și înțelege. La Viena, am regăsit pe Károlyi, pe Göry, pe Siegenfeld, pe clericul care-și lua dejunul copios lîngă fereastă. Documentele puse la îndemină luminau legături economice, evenimente politice și dădeau la iveală o întreagă rectificare de granițe pe tăcute în paguba Moldovei.

De acolo am mers pentru întăia oară la Copenhaga. Simpatică reședință regală, plină de trecut, avînd în caracterul caselor de cărămizi aparente, roșe, violete, în scărițele care se suie din stradă către ușa de intrare, în liniștea piețelor ei ceva din Haga. Și acolo voiu reveni iarăși, bucuros uimit cînd, după o rătăcire, ba pe Căile Olandese, ba pe Căile Statului, fără să se supere cineva și fără să-mi ceară plată pentru parcursul greșit, mergînd și până la Rotterdam, m'am găsit tîrziu noaptea întîmpinat ca un prieten plecat abia ieri de același om de serviciu, care m'a dus exact la aceeași odaie unde fusesem cu mai mulți ani în urmă. Corespondențele din Constantinopol cuprindeau în ambele locuri și știri nouă despre

dinastia aceasta de Cimpulungeni ridicată prin vrednicia lor până la Scaunul domnesc al lui Ștefan-cel-Mare.

Pentru a se adăugi o nouă recoltă am mers și în Suedia. Cu totul altă lume în maiestosul Stockholm, clădit din piatră, în jurul masivului Palat Regal, de-asupra lacurilor minunate, în legătură cu Marea. Deprinsesem încă de la Paris această clară limbă vocalică în care basa finesă a țerii înlăturase sunetele germanice obscure și o influență adusă de la Nistrul nostru tracic mutase articolul la sfârșit ca la popoarele dunărene. Am putut stringe astfel singur și pregătit cu traduceri, pentru publicație, destule fragmente de rapoarte diplomatice constantinopolitane.

Și am făcut cunoștința unui om a cărui atenție, prin petrecerea lui Carol al XII-lea la Bender, era mai de mult atrasă asupra țerilor noastre. Bunul, prietenosul Theodor Westrin, director al Arhivelor, a rămas legat de mine și de noi și mult timp după ce-și părăsise, de bătrîneță, funcția, până când, mai dăunăzi, l-am văzut zdrobit de ani și de urmările unui accident, dar și din patul suferințelor lui arătându-mi, prin cartea pe care mi-o înfățișa interesul pentru luerurile românești.

„Documentele Callimachi“, cărora li-am adaus două prefețe muncite, dintre care una e istoria unei lungi părți din secolul al XVIII-lea, au apărut în două volume, frumos și luxos lucrate la „Minerva“ lui Filip, abia în 1902. Pană atunci însă putusem da, în această vreme de mare, dar și de atit de bucuroasă încordare a tuturor puterilor, acte de deosebită însemnătate privitoare la familiile Cantacuzino și Brîncoveanu.

Întimplarea, care, așa oarbă cum pare, își are totuși căile ei necunoscute, m'a făcut să descopăr, într'un manuscris adus de la Museu la Academia Romină, însuși carnetul de student, la Veneția și la Padova, al Stol-

nicului Constantin Cantacuzino, căruia, cu cîtva timp în urmă, îi putusem atribui, prin comparația cu manuscrisurile din Bologna, Cronica Anonimă, atît de importantă, chiar anacronică în cugetare și stil, a începutului neamului românesc înțeles ca o singură unitate. Am comunicat amezițoarea descoperire bătrînelui șef al conservatorilor G. Gr. Cantacuzino, întrebîndu-l dacă ar consimți să susție publicarea acestor revelatoare pagini, împreună cu însăși Cronica și cu ce credeam că mai poate fi considerat, în scrisul timpului, ca opera acestui învățat boier. Învoirea mi-a venit îndată, și Filip și-a putut cheltui tot meșteșugul de artist născut ca să dea eleganta cărticică în care se cuprind „Operele lui Constantin Cantacuzino“ (1902).

G. Gr. Cantacuzino, din care amabilitatea lui Delavrancea, trecut de la liberali la celalt capăt al ideilor politice, a făcut un mare orator și pe care lumea care-l vedea trecînd în faitonul său cu livreaua familiei, cu cilindrul în cap, surîzînd ca un președinte de republică în dreapta și în stînga, îl considera ca un simplu personaj decorativ, era un om plin de rasă, mîndru de originile sale, pe care le-ar fi vrut nu numai împărătești bizantine, dar și legate de „pairii“ de Franța, de dinastia Valois însăși, cum pretindea un Cantacuzin aventurier și parasit care cerea o pensie lui Henric al II-lea, regele Franței, și, cu toată stricta economie, luată pușintel în ris, a unor venituri enorme, de pe moșii cit o țară, un suflet de o rară bunătate și de o cultură deosebită. Frumuseța cărticelii din 1902 l-a sedus, și astfel m'a rugat să-i fac plăcerea de a-i tipări — neaparat boierește, adecă fără ideia măcar a unei răsplătiri boierești, — „Genealogia Cantacuzinilor“, la care s'ar adăugi multele documente inedite pe care le păstra în mari cartoane roșii.

Lucrul nu era chiar așa de ușor, de și eu aveam timp pentru orice și pentru oricine. O curioasă temere de

orice ar putea sămăna cu o înstrăinare, fie și numai prin pipăit, l-a făcut sa-mi dea din „Genealogie“, publicată pe vremuri de Boliac în ziarul lui, numai o copie recentă, iar în locul documentelor n'am avut decît fotografii, de altfel foarte bine făcute.

Astfel am putut înjgheba și o scurtă istorie a familiei, pe care am intitulat-o „Despre Cantacuzini“, cuprinzînd-o în colecția de trei volume — cu Operele Stolnicului, patru pe care venerabilul boier le-a putut avea foarte răpede înainte-i în vechea casă modestă, plină de trecut care a fost părăsită pentru pretențiosul palat a'uns să devie prin închiriere un oficiu public — ar fi putut-o prevedea el, care punea cu atîta mîndrie pe tavane, pe uși, pe grilajul de fier aurit pajurea bicefală a Bizanțului — și apoi darimata ca să se ridice o banală clădire de raport. Cînd i-am cetit, după dorința, paginile despre origini, s'a întristat pierzînd pe „pairii“ de Franța, dar, cînd s'a dovedit originea imperială, s'a ridicat ca de o zguduire electrică pentru a striga, așa de confus pe urma, după ce se auzise: „Ce tot Hohenzollerni, ce tot Hohenzollerni, dar Cantacuzinii ce-s?“. Era, la capat, așa de mulțamit, încît a ospătat pe Filip la Florești, mi-a cerut mie să-i dau „Istoria literaturii românești“ și, într'un tarziu, sfios, m'a întreat dacă n'aș voi să primesc de la el — iarăși: „dacă sint bolnav“, ca și Istrate —, fie și ca împrumut, banii pentru o nouă călătorie în străinătate. Prin testament va lăsa, cu gîndul la Delavrancea, treizeci de mii de lei pentru a se scrie în adevăr istoria familiei „pe basa documentelor adunate de d. Iorga“.

Cum se va vedea, înprejurări în legătură cu noua politică de care eram tot mai mult legat m'a apropiat de N. Filipescu, al cărui curaj, a cărui nevoie fizică de a găsi o rezistență și de a o dărîma nu putea decît sa mă ciștige, de și nu puteam ceti tot în ochii lui cu scripîri leonine, și unele întrebări și propuneri cu privire la ma-

nifestații publice care ar fi de dorit mă neliniștiau. Și, pentru dînsul, ca un dar de prieten, am tipărit la Socec, în foarte bune condiții, vechea tipografie căutînd să nu se lase supt nivelul „Minervei“, Cronica pe care și azi am motive s'o atribuiui lui Constantin Căpitanul Filipescu.

Între doritorii de acel altceva care era în aier, de care nu putea să scape nimeni, nici, cu atîta părere de rau, Regele, care credea că ne-a găsit barbari, că ne-a „civilisat“, în singurul fel cum trebuia, și că a făcut-o și deplin și definitiv, era și tinărul Costantin Brîncoveanu.

Fiu al lui Grigore Brîncoveanu și deci, din cauza vrîstei înaintate pe care o avea tatăl la nașterea lui, însuși nepotul lui Voda-Bibescu și al lui Vodă-Știrbei, cari aceștia nu aveau atunci decît strănepoți, și al fiicii devotatului diplomat grec în serviciul Turciei, Musurûs-Pașa. frate al unei femei de incontestabil geniu poetic, dna de Noailles, care însă nu se bucura atunci de marea și meritata faimă universală de mai tîrziu, el sacrificase tot ce-i putea da ca plăceri, și spirituale, chiar ca viitoare carieră, Franța, în a cării limbă, în a cării cultură fusese crescut, și venise în România, încă rămasă în urmă și în pragul unei grele crize, pentru a se face Român, începînd prin a intra într'un regiment. Român însă nu în sensul egoist și oportunist al cuvîntului, puind în marea afacere politică, singura decisivă, numele său așa de mare și importanta sa avere, ci Român în acel sens mai curat și mai înalt în care înțelegeam și eu rostul neamului nostru,

În marea sa tinereță, el era sfătuit de un prieten mai în vîrstă, om de superioare însușiri, Marcel Mielvaque, scriitor de talent, cugetător original, dar mai ales suflet franc și inteligență capabilă de a deosebi stări de lucruri înainte ca ele să se fi pronunțat pe deplin. A fost unul dintre cei d'întăiu cari au înțeles că în această Romănie în care se inițiasse așa de răpede se petrece ceva, și avea destul curaj ca s'o recunoască public, cum a făcut-o în

articole din revista franceză, pe care o scotea cu d. Brîncoveanu, dîndu-î un larg orizont, *La Renaissance latine*. Am găsit acolo una din rarile recunoașteri, din partea lui Mielvaque însuși, nu a muncii mele științifice, ci a lucrurilor urmărite și realizate după puțință în țara mea, pe care mi le-a dat străinătatea, care, firește, avea cu totul alte griji.

În casa din Strada Scaune, discret și elegant mobilată, d. Brîncoveanu aduna o lume aleasă. N'avea nicio legătură politică și, ciștigat apoi, un moment, de liberali, s'a despărțit în urma unei grosolane șarje în Cameră contra „prinților“ din partea unui om de o nerozie deosebită, pentru ca să-și caute un loc în deosebite direcții ale dreptei fără a afla vre-odată ce merită priceperea sa iute și multele sale cunoștinți. Astfel se găseau acolo, pe lângă d-ra Văcărescu, pe care am cunoscut-o și acasă la părinții ei, energică figură foarte sprincenat și ochios românească, din care emana viață și dorință de muncă, deci altceva decît legenda ce se țesuse în jurul unui vis neîmplinit, pe Procopiu, care-și urmăria vinatul pentru partid, pe C. Mille, pe care, peste amintirea cetirilor din cărțile sale, îl vedeam acum întîia oară, greoiu în figură și în trup, adevărat marsuin, și tăcut, în ciuda unei inteligențe reale, tot ca un marsuin, precum și pe alții pe cari nu mi-i mai aduc aminte. Atmosfera era fără îndoială de stinga și trăgea spre clubul neo-liberalismului, dar se agitau, la masă și după masă, Mielvaque ascultînd cu atenție, multe probleme ale zilei în a căror deslușire comenseni aduceau, e adevărat, mai multă bunăvoință și încredere decît pricepere adevărată. D. Brîncoveanu însuși n'avea niciuna din prejudecățile pe care i le-ar fi putut da averea și situația socială, și astfel, cînd, la 1906, ideile mele m'au scos și în stradă, contra păpușeriei străine, de modă superficială, care era periculoasă pentru cultura noastră, încă așa de gîngaș tinăra, dar care-mi părea nu mai

puțin periculoasă și pentru prestigiul civilizației franceze celei adevărate, între cei cari se interesau mai călduros de ce se petrece era chiar tinărul pe care toate obișnuințele și tradițiile sale ar fi trebuit să-l îndrepte către lagărul celalt.

Pe sama noului meu prieten, am putut tipări, în legătură cu publicațiile cantacuzinești, documente relative la Constantin-Vodă Brincoveanu, însemnări din țara, ca a moștenirii lui, dar mai ales multe rapoarte din corespondențele străine care de ani de zile așteptau să iasă la lumină și pe care Academia, la care se lucra încet, nu le-ar fi putut primi în acel moment. Un nou volum se adăugă astfel la elegantele ediții în-12 ale „Minervei“, căreia avea de ce să-i fie recunoscătoare știința românească.

Cele două volume de documente privitoare la Domnia lui Vodă-Știrbei, legate de un studiu pentru Academie, care a ieșit apoi deosebit, au întârziat, apărind numai în 1908. Nu știu cum am ajuns a cunoaște pe d. Barbu Știrbei, omul tacut și pazit, supt a cărui discreție perfectă, de baronet engles, se ascundea o așa de mare ambiție, servită de o fină inteligență și de un instinct moștenit în judecarea situațiilor politice, tinăr lipsit sufletește de toate defectele, ca și de toate calitățile, vristei sale, însă avînd de sigur tot ce poate atrage și reținea o prietenie de sfat bun. Vorbă doar de distanța pe care o puneă Carol I-iu între dînsul și între societatea românească fără a voi să facă într'însa nicio deosebire de persoane, nicio gradație de stimă. „Pentru Regele, un Neamț nu e ca alt Neamț, dar Românii sînt pentru dînsul tot o apă.“ Se putea gîci doar ce rol ar fi dorit să aibă pe lingă o regalitate cu urechile deschise. Țiindu-se la o parte de viața partidelor, iar, cînd l-au captat o clipă conservatorii, de care era legată amintirea chibzuitului său tată, s'a grăbit să treacă direcția grupului craiovean asupra fratelui care

n'avea nimic din însușirile lui, tânărul, generosul Gheorghe Știrbei, d. Barbu Știrbei era un hotărît prieten al țeranilor, a căror chestiune se punea din nou, stringent, în fața unei noi generații și, membru al Consiliului fixat la 1907 de reformele lui I. I. Brătianu, nu pregeta să denunțe, în foaia pe care ajunsese s'o am, cite ceva din ce se unelia contra dreptelor interese țeranești. De alminterea, apropierea dintre această fire tănuită, dar, în deosebire de alți oameni ascunși, foarte simpatică, și dintre mine era așa de mare, încît, trebuie s'o spun și cu o firească recunoștință, că, atunci cînd a fost vorba ca ziarul să apară, primul fond, pe care l-am cîntărit luni de zile cu atîta frică, a fost de la frații Știrbei.

La d. Barbu Știrbei acasă, într'un dulap de lemn de lamîiu care a dispărut, cred, de pe urma instalării unei autorități germane în vremea războiului, am văzut, alături de exemplarul din „Letopisețele“ lui Kogălniceanu oferit Domnului Țerii-Românești, dosarele pe hîrtie albastră, îngrijit scrise, scrupulos îndreptate și gospodărește cusute, ale Voevodului din preajma Unirii. Ideia unei publicații ni s'a impus amîndurora, și citva timp, pentru a fi util d-lui Sadoveanu, a cărui basă materială, cu o casă de copii, n'avea lărgimea talentului său, l-am rugat să copieze tot ce mai trebuia pentru înjghebarea publicației proiectate.

Din ea a ieșit un Știrbei-Vodă aproape cu totul necunoscut: nu numai un om de o perfectă ordine, dar și un neastîmpărat creator, iar schimbul de scrisori, vrednic de oameni din vremea celei mai curate antichități elenice, dintre dînsul și romanticul Grigore Ghica al Moldovei a revelat la unul o aleasă sensibilitate, aproape bolnăvicioasă, un suflet de o exchisă poezie, iar la celalt, la Munteanul practic, o bărbătească hotărîre de a înfrunta pentru fapta sa orice dușmănie, care-l pune alături cu înțelepții din fruntea cetăților antice. Primul volum a

apărut la „Minerva”, pe care ajunsese astfel a o ținea material în mare parte : Filip mai izbutise tocmai prin publicațiile mele a-și găsi patroni printre oamenii cu avere, și, de la un timp, cu interesarea moștenitorilor lui G. Gr. Cantacuzino, și-a clădit palatul la doi pași de Universitate, splendidă întreprindere, de care, cu gândul la „România Jună”, va izbuti să lege un ziar cu numele tipografiei. Cel de-al doilea, cu material intern, n'a zăbovit mult. El a fost prilejul unei neașteptat incident tragi-comic, care merită să fie povestit.

M'am trezit acasă cu d. Știrbei profund tulburat. Îmi anunța un duel, da, un duel între unchiul său Gheorghe Știrbei și un om politic bucureștean, foarte cunoscut, dar a cărui vrista nu-l arăta potrivit pentru asemenea regulare de școleli. Iar motivul acestei temute întâlniri care ar fi să fie, eram eu, și anume prin cartea pe care o ispravisem de tiparit. Am înțeles, dar nu fără greutate. Am aflat întâiu că beizadea Gheorghe Știrbei, autorul unei foaie interesante scrisori pe care o tipărisem, și care era la nivelul aceluia, despre societatea din Petersburg, pe care le adresase tatălui său Domnul pe la 1850, trăiește. Trăiește la Paris, cu totul retras, absolut uitat, înșurat cu o străină, o Austriacă, ale cărei fete îl vor moșteni, dar și nepotul trebuia să aibă parte din această moștenire care se făcea atita timp așteptată. În scrisoare se discutau lucruri privitoare la rudele acelui om politic. Cum familia Știrbei și alte familii se luptau între ele pentru tron și deci se urau, răutatea din scrisoarea așa de tinerei beizadele se explica. Fața de vădirea acestei dureroase aluzii, omul politic n'avea a face decit cu insultătorul, cu calomniatorul care păcătuisese așa de greu cu s izeci de ani în urmă, dar a es a, am nințat la nouăzeci d ani de o sabie sa de sigură, nunța pe d arbu Știrbei că-l desmoștenește.

Trebuia ca eu să dreg greșeala pe care fără voie o făcusem. Pentru aceasta am schimbat foaia și am readus la starea pacifică pe cel supărat, apoi am adresat venerabilului quasi-centenar o scrisoare care-l putea măguli și împaca și pe dînsul, prin care, făcîndu-mă a crede că n'am pus niciodată la îndoială existența lui, scusam divulgarea prin aceia că pasiunea de istoric m'a făcut să trec peste orice ca să nu răpesc publicului plăcerea de a ceti o scrisoare așa de bine făcută.

N'am primit răspunsul, care m'ar fi putut interesa, dar peste puțin au apărut două volume ale lui Gheorghe Știrbei, „Feuilles d'automne et d'hiver“, în care erau alte scrisori, acestea fără niciun clenciu de duel între cele două secole, și chiar o istorie a poporului românesc, în-suflețită de un frumos sentiment patriotic, a celui de aproape o jumătate de veac exilat de bună voie, insistînd mai ales asupra epocii pe care o cunoștea așa de bine. A ținut chiar ca o ediție romanească a acestei lucrări sa apară, pe care, în indiferența noastră curentă, n'a observat-o însă nimeni.

Incepusem și o publicație de documente moruzești, care, nu mai știu de ce, s'a oprit la primele coli, apoi pierdute.

Dar această vreme așa de fecundă în lucrări, care nici ele nu se bucurau de o mai mare notorietate decît foile veștede ale fiului lui Vodă-Știrbei, cuprinde și alte adaugiri la acea istorie a Romînilor care prinsese acuma cu desăvîrșire pe medievistul cu studii privitoare la Occident.

În acest mai vechiu domeniu, pe care numai multă vreme după aceia îl voiu cultiva din nou, adus de împrejurări, lucrasem puțin. Din actele ragusane și din cîteva razlețe note italiene făcusem, tipărindu-l la Impri-meria Statului, cu o admirabilă minuscula, dar pe groaz-nica „hirtie de scris“ de la Letea, un al treilea volum al

„Notelor și extraselor“. Într’o călătorie nouă la Veneția, în 1901, când mi-am găsit sălașul de o lună într’o casuță din Calle del Ridotto, la doi pași de biserica S. Mosè, în umbra căreia pe la 1500 statură solii lui Ștefan-cel-Mare, continuasem după 1453, și până în epoca lui Soliman-cel-Măreț, culegerea documentelor privitoare la raporturile cu Orientul, recoltă care-mi va fi de mare folos pentru o Istorie a Imperiului otoman la care nici nu cutezam să mă gândesc atunci, dar ele vor aștepta lungi ani de zile publicarea.

Cercetasem, dar nu pentru asemenea studii despre Apusul tot mai mult uitat, întâiași dată Budapesta, și ea găsită în treacăt, până atunci, ca și Viena. Pregatisem pentru „Minerva“, care scotea și o colecție albastră de cărți pentru popor, o istorie a lui Mihai Viteazul, care a avut darul să placă unui spirit ca al lui Vlahuță, cu totul ieșit din vechile lui tovarăși, și, cum profesorul Alexici ținea sa-i cunosc elevii, așteptind probabil de la mine certificatul de sentimente românești de care prin purtarea sa nesigură avea așa de multă nevoie, am cetit, în prezența lui, fragmente dintr’insa unui grup care, cu d. Goga, pe atunci, ca aparență, un modest tînăr foarte blond, era să dele în curînd, mulțămîta spiritului de organizator și de bună administrație al d-lui O. Tăslăuanu, frumoasa publicație literară „Luceafărul“, despre care va fi vorba mai tîrziu, în altă legătură. Stînd în subsolul unei mari case din Buda, în odaia închiriată de portar, am lucrat în biblioteca Museului Național, cercetînd vechi manuscrise românești și făcînd excerpte din traducerea de acte polone datorită prin 1870 unui canonic german de la Suceava, Schmidt, istoric al catolicismului în părțile noastre. Odată, portarul, care știa prin amicul său, portar și el, la Palatul Regal din Buda, cînd avea loc venirea și plecarea, tînuite de frica atentatelor, a lui Franz-Joseph, ni-a arătat locul exact de unde-l pot vedea, și de foarte a-

proape, trecînd. Am stat acolo supt ochii poliției, care n'a îndrăznit să mă întrebe nimic, în ciuda pălăriei calabrese, a cunoscutei pelerine cenușii și a minii ținute în buzunar, cine sint, ce caut și pe cine aștept, până ce trăsura, venînd din cetățuia gotică, s'a coborît până în fața mea, bătrînul Suveran, roșu, gras, obosit, cu capul plecat pe umăr, vorbind cu adiutantul său credincios, contele Paar.

De la Budapesta m'am întors cu neașteptata cunoștință, prin hîrțiile, perfect păstrate, ale celui d'întăiu episcop, după Unire, pentru ortodocșii din Ardeal, cari-l ceruseră prin răscoală: Sirbul, cu principala reședință în Buda, Dionisie Novacovici, o întregă lume de hirtii de umil caracter provincial, cu gilcevi, bătăi și păcate prin satele rămase în urmă, dar toate cu o limbă atît de bună, cu o idee și o simțire românească de o seculară datină, și așa de asemenea cu ce știam atît de bine din viața actuală a satelor de la noi. Acesta mi-a fost materialul pentru articolele, publicate în „Noua Revistă Romîină“ a d-lui Motru, care s'au tras aparte apoi în cîrticica „Sate și preoți din Ardeal“ la 1901.

Deocamdata, cu atîta inedit, cules în deosebite împrejurări,—și la catolicii din Iași, chiar și pentru Istoria literaturii românești—, și cum, pe de altă parte, în Ardeal dădusem și de depositul de acte românești politice din Alba-Iulia, în biblioteca Batthyányi, iar aceia a Academiei Romine mă îmbia cu manuscrite așa de prețioase ca registrele lui Brîncoveanu și lui Constantin Mavrocordat, am căutat și am găsit un nou fel de publicare oficială.

„Junimiștii“, aceia cu cari Sihleanu mă bănuia că am înțelegeri misterioase și condamnable, erau acum la putere, într'o combinație conservatoare, care, ca orice ieșia din jocul mecanic, supraveghiat de regele Carol, al partidelor în luptă, mă interesa foarte puțin. Ministru de Instrucție ajunsese inteligentul și binevoitorul pentru toată

lumea avocat bucureștean C. C. Arion, pe care nu-l cunoșteam personal, zărintu-l numai odată la Ateneul Român, cînd, în prezența frumoasei Prințese Moștenitoare, către care întorcea niște ochi zimbitori de iepure amozat, vorbea despre datoria de a ajuta pe artiști și pe poeți, tovarăși, periculoși, la această manifestare fiind Take Ionescu, care și făgaduia fondurile necesare, el gata să ajute de unde e, de unde nu-i, pe oricine, și Delavrancea, a carui măestrită elocvență, cu mijloace scenice rafinate, ȳ auziam întăia oară vrajind unui auditoriu uimit descoperirea de Lionardo da Vinci a chipului, necesar pentru „Cina“ din Milan, al lui Iuda — și trebuia să-l fi auzit cum rostia, profund și sinistru, aceste două silabe Iu-da! Poate tot în dorința, pe atunci generală, de a căpata un adept politic, C. C. Arion voia „să facă și pentru mine ceva“, cu atit mai mult cu cit, cum se va vedea, ajunsese colaborator al „Epocei“ și eram să vorbesc cîndva la o întrunire junimista, dar fără să fiu, în ciuda convingerii lui Sihleanu, un junimist. I-am răspuns că aș putea relua de mult intreruptele „Acte și fragmente“, dar admițindu-se acum și studii. Refusam numai remunerația, care mi s'a impus numai pe urmă, de trei sute de lei pe an, plus cite o sută de Paști și Crăciun.

Astfel a început, la 1904, publicația, pe care era s'o duc și până la treizeci de volume, a „Studiilor și documentelor privitoare la istoria Romînilor“. Va intra acolo, pentru „Brașovul și Romîni“, rezultatul cercetărilor în Arhivele Sfatului brașovean și, cu ocazia unor drumuri ardelene, care, de un timp, aveau și alte scopuri decit știința, noi dovezi ale vieții noastre naționale dincolo de munți. Astfel, odată, la Sibiu, am aflat că se păstrează la Protopiat corespondența Companiei Grecești de comerț: am stat multe zile, aproape nemîncat și cu o luminărică lingă mine, în lungi ceasuri ale nopții, culegînd atita material grecesc și romănesc, de cel mai mare folos pentru re-

constituirea unei vieți a neamului în acele părți, viață care nu era numai a țeranilor și a preoților, fără îndoială baza, dar pe lângă ei se afla, în condiții relativ bune, și o burghezie, activă, econoamă, ambițioasă, foarte îndărătnică în hotărîrea de a i se respecta privilegiile și obișnuințele; mari registre de comerț în mîmșcula grecească așteptau un cercetător cu mai mult răgaz, dar mi s'a spus că, pe urmă, preoții, în trecere pentru afaceri, li-au dat cea mai profană din întrebunțări. Pe cînd mă trudeam asupra hirtiiilor ingalbenite, m'am trezit odată cu un bătrîn înalt și țapan, care, luîndu-mă drept un „amanuens“, mi-a dat ordinul să comunic ceva proto-popului Stroe, apasînd, ca să înțeleg, asupra titlului său: „Maria Sa Gal, de la Casa Magnaților“. Am acceptat misiunea, care nu-mi era cu totul nouă, căci, altă dată, în Cancelaria Universității, generalul Lahovary, profesor de matematici, altfel foarte politicos, dar foarte „cio-coiu“, mă confundase cu servitorul... În alt rînd actualul șef al Bisericii ortodoxe în România unită, pe atunci un elegant și supțiratec asesor consistorial, foarte curtenitor, și nu numai pentru prieteni, locuînd în două odatițe lângă Casa Națională, Ilie Cristea, îmi vorbise de nu știu ce vechiu maldăr de scrisori care se pastrează la „biserica din groapa“, și mare mi-a fost uimirea și bucuria cînd am găsit acolo întreaga corespondență, purtată atîtea decenii, de pe la 1760 înainte, cu atîta lume, mai ales boieri, clerici, negustori de peste munți, a bogatului negustor sibiian Hagi Constantin Pop, înrudit prin căsătorie cu nobilimea olteană. Ce nu era acolo, pînă la probe de mărfuri, de stofe din epoca Fanarioților, pe care, ca și orice voiam din acest tezaur, mi le-a dăruit, prin Cristea, bunul Mitropolit Mețianu, pe care, șagunian numai ca barbă și ca gospodărie, nu l-am văzut decît la slujbă, neavînd de ce să-l văd: le-am păstrat pînă la Expoziția din 1906, cînd le-am vîndut pe ni-

mic, iar funcționarul cumpărător, pretextînd că le-a distrus ploaia, le-a vîndut și el zelosului cercetător al trecutului nostru negustoresc d. Furnică; ba erau chiar și mostre de praf de pușcă de pe vremea Mariei-Teresei, pe care cînd le-am cercat în odaia otelului „Împăratul Romanilor“, pentru mine de „ploșnicioasă“ amintire, etajul s'a umplut pe trei zile de mirosul de ceapă cu care se tratau reciproc războinicii din acea vreme. Supt ganguî otelului lăzile cercetate se ridicau, ceas de ceas, movilă, pe cînd cu o înfricoșată grabă copiam și resumam actele mai importante, strămutat sufletește în lumea acestor interesanți și simpatici ișlicari cărora prietenul negustor ardelean, „hagiul“, a cărui boltă se mai vedea și se mai vede încă în Sibiiu, li trimitea de toate cele din Apus, de la piese de îmbrăcăminte pentru jupăneasa și coconița până la „Enciclopedia“, francesă, periculoasa, revoluționara „Enciclopedie“ francesă pentru un cleric altfel așa de evlavios ca scriitorul și traducătorul Chesarie de Rîmnic. Din aceste hirtii urmariam în drumul său la Carlsbad, unde între „duchi“ și „duchese“, cîstit de ambasadori ca al Spaniei, uita așa de mult pe buna sa soție craioveană, care-i trimetea toate premenelile necesare pentru costumul său oriental, pe ultimul Știrbei din ramura veche. Era acolo și o bogată mină pentru istoria scrisului românesc, de clerici și de mireni ca învățatul elenist Grigore Brincoveanu, printr'a cărui bibliotecă, apoi prădată și risipită, de la biserica Grecilor din Brașov am cercetat, nu fără folos, ori ca Florian Aaron, istoricul ardelean din București, și Eliad comandîndu-și la Sibiiu materialul pentru tipografie. Ce n'am luat pentru mine am trecut, — tot așa de dibaciu ca odinioara corespondența consulilor austrieci în Muntenia, strămutată și uitată la Sibiiu, în retragerea sa din vremea napoleoniană, de consulul sas Merkelius —, și am putut astfel depune, în ciuda pazei ungurești de la graniță, la Academia Romînă.

Voiu străbate, cîndva, Ardealul de la un capăt la altul, oprind trăsura, plătită din punga mea — d. Goga, acum alt om decît tînărul student de la Budapesta și decît visătorul din primele poezii pe care mi-am făcut cea mai plăcută datorie să le salut, va vorbi de nu știu ce rechiziții de la preoți pentru excursii de „Sultan“ răsfățat sau corupt —, la fiecare bisericuță, pătrunzînd în miseria ei umedă, răsfoind vechile cărți de slujbă, căutînd în ele fărîma de adevăr contemporan, care, unită cu alta, și ea păstrată din întîmplare, fără gînduri de „istorie“, alcătuiam o vedenie de trecut românesc, întru cît, pe acele vremuri aspre, ea era cu putință. Așa s'a făcut, fără înaintaș, fără călăuză și fără îndemn, culegerea inscripțiilor și însemnărilor ardelenene care a apărut, în seria oficială, la 1906.

Cum aveam acum locul de publicare, se părea că însuși norocul vine cu carul la moara care umblă. Odată, călătorînd, pentru scopul de informație națională despre care va veni vorba pe urmă, prin Oltenia, am ajuns la poarta mănăstirii Brîncoveni, încă așa de bine păstrată prin grija administratorilor ospiciului. Alături era conacul unde Grigore Brîncoveanu, Bibescu înfiat de elenistul de pe la 1820, își ținea arendașii, dintre cari ultimul fusese un Skedaresi. Casa, aparținînd acum amicului meu Brîncoveanu, era complect pustie; un tablou, bunișor, de Leca atirna încă pe părășii goi, iar, în pod, Doamne!, dîntre'un gros strat de praf, ingramădit de vre-o cînzeci de ani, răsăriau colțuri de hirtii care se cereau desgropate. Și, cînd s'a terminat întregă această operație, aveam înaintea mea toată Arhiva mănăstirii Hurezului, rămasă în minile eforului de pe vremuri al „Așezămintelor Brîncovenești“. Și aici o viață, o întregă viață, în care-și aveam, încă de pe la 1700, rostul lor Voevozii ctitori, boierii ajutători, egumenii, protopopii, preoții. Era o impresionantă exhumare. Puse în saci, hirtiile au plecat spre

gară pentru ca apoi, cu autorisația amabilului proprietar, să formeze volumul IX din „Studii și documente“. Dar pe urma mea jandarmii veniau să-mi iea prada, și o iapă leneșă se proptia în drum, la o sută de metri de gara unde acuma trenul intra... Aveam aierul unui hoț american de cinematograf, încă nedescoperit pe atuncea.

Și alte grupe de documente românești, vadînd o viața așa de interesantă, de bogată și de sinceră, așteptau de mult publicarea. Astfel, la Craiova, în Museul care poartă numele nedreptățitului pictor Aman, de o așa de onestă tehnică și de un atît de vast simț pentru tot ce e „pictural“, zacea întreaga corespondență a familiei lui, cu multele și feluritele afaceri ale tatalui, un fel de Hagi Constantin Pop în Oltenia lui, presimțind cu istețime toate prilejurile de cîștig, pe cînd femeia care era să-i dea un copil la bătrîn ță, un „dar al lui Dumnezeu“, un „Teodor“, ținea ascunse tesaurile de poezie pe care era să le transmita fiului. Și, într'o zi, cautîndu se ceva prin niște grajduri părăsite ale boierilor Glogoveni din aceeași Craiova, a ieșit nu numai imbielșugata Arhivă a unei mari gospodării oltene pe vremea Eteriei, dar și scrisorile, atît de prețioase, ale lui Tudor Vladimirescu el însuși. Într'un depărtat volum din „Studii și documente“ a apărut și aceasta contribuție esențială la cunoașterea unei regiuni așa de interesante la începutul secolului al XIX-lea.

Ăcest lung șir de volume, în care intrau și atitea documente de caracter general din Archivele și bibliotecile prietenilor, la cari la toți am scormonit, până și la cel din urmă din provincie, nu mi-a adus, de altfel, nicio vorbă bună. Ba chiar un coleg de la Facultatea de Drept, pe care-l cunoscusem la Iași, ca profesor acolo, tinăr Oltean sprinten și vioiu, foarte iubit de studenți, alătura de severul Stelian, I. Tanoviceanu, a consacrat într'un ziar lungi coloane greșelilor mele de genealogie moldovenească, specialitatea lui, în care, cum sînt lucrurile ome-

nești, facea tot altele greșeli măcar cit și mine, și, cum, gata de răspuns precum eram atunci, am ripostat, s'a spus de dînsul, spre știința tuturor, că nu numai îmi lipsesc neapăratele cunoștinți, dar iscalesc volume pe care nu le-am făcut, timpul material nefiind suficient pentru o producție atât de scandaloasă. Și, ca să învedereze lucrul, nu uita, cu o deosebită delicatețe, să noteze și timpul pe care, după socotința lui, trebuia să-l consacru vieții de familie. Acelora cari cataloghează delictele mele științifice mă grabesc să li semnalez și acest element, prețios pentru a mă reduce la adevarata valoare. Tanoviceanu avea și o deosebita pică pentru ca, într'un articol al lui, dat unei colecții îngrijite de mine, cum el releva o greșeala mea, eu am adaus un calificativ mai aspru pentru mine și l-am ridicat la superlativ... O, e periculos să glumești într'o țară de intelectuali deștepți...

Pătrusesem și în Academia Română, care mă reținuse atita vreme la ușă ca pe un catehumen supus pocăinții, și pentru unele caracterisări din „Opiniile“ de la 1899. Cum am pătruns, e poveste lungă. Aleg dintr'insa doar atita că am trecut numai la al treilea scrutin, cu majoritatea absolută, după ce Bogdan și, cred, și Onciul își capătaseră locurile acolo. Stricam o veche armonie, cu care Sturdza însuși, așa dominator cum era, avuse mult să se lupte, ajutat și de străbătătorul spirit al d-lui Bianu. Cîte supărări și pe acea vreme! Odată, în ședința publică, Hasdeu s'a ridicat ca să declare că revine asupra unei donații pe care o facuse. Lucrul științific se făcea, firește, în aceste condiții, cu totul neîndestulător.

S'a încercat odată și censura față de memoriile pe care eu, cel oprit la poartă, continuam să le dau. Bondar zgomotos în acest stup unde se făcea așa de puțină miere pentru alții, președintele perpetuu, în puterea unei făgăduieli de testament care s'a dovedit vană, I. Kalinderu,

intimul puțin prețuit al Regelui, căruia-i administra moșiile Domeniilor, cu fațadă — „să se vadă, să se vadă“! —, dar cu pagubă și-i culegea ștafete din viața politică și socială, pe care o urmăria viclean cu ochiu-i de Oriental pe jumătate închis, pe cînd, cu jobenul sur, cu mustățile ceruite ca ale lui Napoleon al III-lea, străbătea călare Bucureștii, înodînd conversații de pe șea, pentru plăcerea de a te prezenta tîrîndu-te după rosinanta lui, încerca să-mi denunțe pe Sturdza, care *el* ar fi oprit și închis în saltar nu știu care din aceste lucrări. Miroslavia greu, a pivniță veche și a locuință lacustră, în templul înțelepților, unde — și atunci! — orice era contra mea se bucura de o atenție deosebită: mai mult de aceea se dăduse un mare premiu, pentru o savantă, dar neînsuflețită și haotică Istorie a lui Mihai Viteazul, pe care era incapabil de a-l înțelege eroinic, lui Ion Sîrbu, ciudat pendant bănățean, care te adula în public, rizînd șiret din ochii verzi de Slav, și te pișca prin note, în timp ce se lupta la Fundația Carol, unde meritosul cercetător, istoricul lui Matei Basarab găsisese un loc de bibliotecar, cu cineva care, plin de mijloace grecești tradiționale, era mult mai tare decît dînsul.

Cînd, în sfîrșit, fiecare fiind obosit de intrigile sale, am intrat în aceste *templa serena*, a căror activitate îmi impusesem să o urmăresc numai de sus, din lojile publicului, Iacob Negruzzi, redevenit apoi atît de prietenos pentru mine, și el însuși așa de simpatic prin interesul pe care pînă în clipa morții l-a păstrat pentru orice era ideie, contribuție științifică, vitalitate intelectuală, dar care se amusase să-mi caute strămoși eterogeni cari n'au existat niciodată, m'a întîmpinat cu un mic discurs care numai a salutare nu sămăna, puindu-mi-se în vedere că acolo domnește o camaraderie perfectă pe care neas-tîmpărul meu n'ar trebui s'o tulbure, — iar din sala manuscrisurilor nu odată auziam discuții care treceau prin

două uși și un culoar, servitorii fiind cu urechea la războiul stăpînilor. Am răspuns foarte simplu și scurt, luînd un angajament pe care cred că l-am ținut: acela de a fi cel d'întăiu la muncă și la pretenții cel din urmă. În ce privește pe acestea, trebuie să adaug că și colegii au făcut, statornic, așa încît să nu le pot manifesta nici-odată (1910).

Acuma, nimeni nu-mi putea opri publicarea memoriilor, de și, odată — și, acum de curînd, a doua oară — s'a încercat o discuție critică asupra lor. Puteam să reiau și colaborarea mea la „Hurmuzaki“, unde și d. I. Nistor va începe tipărirea decisivelor rapoarte ale consulilor austrieci. Din partea mea, am luat asupra-mi, ajutat de soția mea, care-mi făcea grelele traduceri din ungurește, corespondența cu orașele ardelenne a Domnilor, boierilor și altor oameni de la noi. Pe urmă, după ce învățatul grec din Petersburg Papadopoulos-Kerameus făcuse prin mine să i se introducă în colecție materiale de mult adunate, am luat, în mare parte după copiile Academiei, actele grecești relative la trecutul nostru, pe care le-am putut duce până către sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Patru mari volume noi se adăugiau astfel la adunarea actelor străine privitoare la istoria noastră.

Am spus că mi se dăduse un loc aici la Academie pe care nu cătam să-l fac mai larg. Cînd Sturdza,—pentru a cărui aniversară alcătuisem un volum de „Prinos“, la a cărui dedicație a fost o discuție, fără rezultat, de două ceasuri ca să mi se lase apoi mie redactarea ei, iar, la presintare, am preferat s'o facă alții,—cînd el deci era în rele dispoziții, evitam ciocnirea, așa încît nu mi s'a aruncat peste umeri regulamentul, ca forfotitorului doctor Istrati, și n'am fost trimes, pentru vre-o propunere, „la calendele grecești“, ca Duiliu Zamfirescu, totdeauna gata să se „fandez“ cu un adversar căruia îi trimetea cartelul, și apoi, cînd mai trecea

vremea, cădeam la învoială, prin dibăcia d-lui Bianu. Ajunsesem chiar să-mi găsesc prietenii, în afară de cercul restrins al „tinerilor istorici“, care nici acesta nu se va menține până la sfârșit. Dar, cînd, la apropierea jubileului de douăzeci și cinci de ani al Academiei, bunul, cumpănitul Poni, declarînd că nu mai poate purta preșidenția, chiar și cu un secretar așa de experimentat ca d. Bianu, și arătînd nevoia unui succesor cu notorietate culturală, a riscat o indicație către mine, s'a făcut, de și era o zi de vară caldă, un frig neașteptat în largă sală bătrîncioasă a iubitei mele Academii. Era, de altfel, să mai văd, acolo, destule..

Cu toată frica mea veche de orice ar fi o povestire, de orice ar sămăna cu o sinteșă, biblioteca populară a „Minervei“ mă furase cu acea istorie populară a lui Mihai Viteazul pentru care mi-am adus aminte că pe vremuri fusesem, așa puținel, un poet. Iubirea pentru trecut, pentru marile lui figuri de energie și sinceritate, de aplecare către orice risc, tocmai contrariul dispozițiilor pe care le observam la contemporanii miei, mă prinsese și, adăugîndu-se preocupările politice, astfel de învieri îmi serviau pentru critica timpului present mai mult decît orice argumentare de natură abstractă, logică. Suferințele vechilor săteni și preoți ardeleni mă luaseră pe aripa lor în „Sate și preoți“ din 1902: Peste doi ani Spiru Haret, care, de sigur, dacă nu era un suflet cald și un visător, — scrisorile lui de student la Paris își rid de războiul pentru independență —, căpătase prin cugetarea lui de matematic nezguduite convingeri care corespundeau cu ale mele, s'a hotărît, în vederea scopurilor urmărite de dînsul în învățămîntul pe care-l reformă, să deie o deosebită strălucire aniversării de patru sute de ani de la moartea lui Ștefan-cel-Mare.

Pe Haret abia de-l voiu fi văzut, și în firea lui rece, în glasul lui puțin nasal, în figura lui palidă fără relief, ca

și în firea autoritară pe care, cu toate scrisorile afectuoase către orice învățător, o avea, nu erau elemente care să poată cuceri pe un tânăr. Nu știu prin cine, el însuși își formase o părere nu tocmai rea despre intențiile mele ca și despre ce aș fi în stare să fac. Astfel el îmi dădu să scriu pentru această ocazie o „Istorie a lui Ștefan-cel-Mare“, care trebuia răspândită până în fundul țerii în mii de exemplare, I. Bogdan, care poate el vorbise despre mine, avînd să adune documentele lungii și glorioasei Domnii, mare operă de neegalabilă răbdare, care trebuia să apară mult mai târziu.

Cartea am făcut-o, cu toată dificultatea documentării, dintr'un singur avînt și, măcar că Ungurii au oprit-o, pentru că spuneam într'însa că „strămoșii regelui Mafias au mîncat mămăligă pe taler de lemn“, am avut bucuria că, într'o călătorie prin Ardeal, tocmai pe la Băia-Mare, în casa unui sătean, fiica lui m'a întrebat, — arătîndu-mi cartea de la „Minerva“ cu foaia de titlu împodobită de bizarul minaturist Rola Piekarski, refugiat polon la Tîrgul-Jiului și boem plătit de Filip—, m'a întrebat, zic, dacă eu am scris-o, ca să strige apoi: „dacă e așa, apoi țucu-ți sufletul!“¹.

Serbarea a luat proporții neobișnuite într'o țară în care trecutul nu era viu, ba, mai mult, se făcea și cu privire la dînsul, după excesele romantismului fără adîncime, glume ușoare. Pusesem la cale cu Haret o procesiune istorică pe însăși Calea Victoriei, și ministrul, după ce făcuse în gînd o socoteală precisă a lungimii străzii și a Șoselei, împărțite pe proporțiile obișnuite ale unui trup de cal, se învoise. Se găsiseră c va bani pentru facerea costumelor, zugrăvite bucuros de pictorul Costin Petrescu, și regimentele de cavalerie dăduseră un nobil Ștefan cu ochii albaștri și un mai mititel și grozav de

---

¹ „Îți sărut sufletul.“

negricios Vlad Țepeș, pentru ca nici Muntenia să nu fie uitată. Am rămas plăcut surprinși când am văzut că lumea stricată de luptele politice și de plăcerile banale se poate înduioșa de un asemenea spectacol. Arhitectul bucovinean Vladimir Mironescu, care-mi arătase și un frumos album de reproduceri în colorii ale odoarelor din bisericile bucovinene, făcuse la Șosea o copie în lemn a mormintului lui Ștefan de la Putna și, de-odată, când se înălțau rugăciunile pentru pomenirea marelui Domn, al cărui nume ni rechemă Bucovina, Ardealul chiar, am văzut, adînc zguduiți, cum pe acel lemn sapat cu arhaice slove se pleacă genunchii bătrînului prim-ministru Sturdza și ai Moștenitorului de tron, suflet în stare să simta adînc în astfel de prilejuri.

Am descris pe urmă, din însărcinarea lui Haret iarăși, aceste scene și cele din toată țara, tot așa de sincere și de duioase, în „Pomenirea lui Ștefan-cel-Mare“.

Numai dintr'un colț s'a ridicat un strigăt de indignare contra proslăvirii măcelului. Am cetit pamfletul. Autorul era un fost călugăr Teodorescu care iscălia pornografiile sale favorite: Tudor Arghezi. Peste treizeci de ani ne-trebnicia unui tineret corupt era să facă din el un nou Eminescu...

Era pe drum bun lupta pe care o începusem la „România Jună“ și o urmasem în „Epoca“, răsplătit de Filipescu cu o ladă de excelent vin, prin articolele care, adunate, au format, pe aceeași linie, de acum neclintită, volumul „Cuvinte adevărate“... Din toate părțile veniau semnele că această societate, care părea vrăjită de o detestabilă politică și veștejită de aburul fierbinte al intereselor materiale, trăiește, vrea să trăiască, de o altă viață, tot mai sus și tot mai larg, peste brazdele însingerate ale hotarelor săpate în carnea ei.

Simțiam nevoia tot mai mult, în această operă care

totuși era așa de grea, de sprijinul tuturor. La o serie de conferințe făcute pentru femeile din lumea bogată am văzut pe atâtea care erau cu totul altceva decît păpușile occidentalizate prin modă, limbă, călătorii, pe care le credeam singure în acele locuri. Lingă venerabila doamnă Ecaterina G. Cantacuzino, așa de patriarhal boierească în figură, în glas, în gesturi, sufletul, cu desăvîrșire ales, cum a dovedit-o publicarea cugetărilor sale, după teribila ei moarte, strivită în tren cu soțul, un pios adunător de acte despre familia sa, al Adinei Gr. Olănescu, născută Ghica, nepoata Cantacuzinilor. De o vîrstă mai înaintată, de un aspect sever, fără farmec fizic, ea arăta o perfectă înțelegere a datoriilor imperioase care se impuneau și sexului ei și categoriei ei sociale în această epocă de mari prefaceri. Ceva mai tîrziu, voiu găsi la d-na Marghiloman de atunci, viitoarea d-nă Brătianu, aceiași călduroasă dorință de a vedea afirmîndu-se însușirile reale ale unui popor prea mult timp desprețuit. și în această credință nepoata de fiu a lui Vodă-Știrbei, Cantacuzină din Moldova după mamă, aducea tot spiritul de energie activă al bunicului ei.

Supt îngrijirea harnicului secretar general de la Culte, P. Gîrboviceanu, cu care am fost și prin tănuite mănăstiri din funduri de pădure, unde călugări meșteri la cîntări, și chiar la cîntece de lume, își dregeau cu vînul porfiriu din pivnițe glasul puțin prăfuit și egumenii se cutremurau cînd în biblioteca necercetată căutătorul de manuscrise atingea cutare hartă între foile păturite ale căreia stăteau grămadă bumăștile de cite o mie, se lucra serios, fără mult zgomot, la ceia ce pe urmă, cu multe surle și tobe, dar mai cu puțin folos, se va chema „cultura poporului“. Ministeriul patrona biblioteca de popularizare „Steaua“ și, prins de acuma, tot mai mult, de dorința de a vorbi poporului, pe care ajunseseam a-l cunoaște altfel decît din mahalaua botoșăneană sau din mij-

locul cărților profesorului, am dat acolo, nu o informație bine cernută și cu îngrijire pusă la gheață, ca să mă ce-tească și prețuiască zece oameni, ci prinosuri de închinare pentru acei eroi fără cunoașterea și cultul cărora nu poate trăi nicio nație, dacă nu Viața lui Veniamin Costachi, îngerescul M tropolit moldovean cu care prin alianță erau înrudiți ai miei de spre mamă, acela a lui Tudor din Vlădimiri. Întâmplarea a făcut astfel ca lângă eroul săbiei domnești să steie acela al hangerului răsvrătirii pentru dreptate și sfântul ridicat dintre boieri ca să împace în numele lui Dumnezeu tot ceia ce desparte pe oameni din cauza intereselor opuse.

XVII.

Călătorii nouă și noua lucrări...

Acuma, nu mai vorbiam, în studiile mele istorice, de lucruri care ar fi undeva, asemenea cu alte locuri din alte părți, și ele neștiute de-a dreptul, și nici de oameni cu urmașii căror să nu mă fi întâlnit, de suflete a căror continuare până în prezent să-mi fi fost necunoscută. Am descoperit, vale de vale, povirniș de povirniș, tot cuprinsul țerii mele, care atingea așa de puțin pe drumetul bucuros să-și poarte picioarele alurea, iar, aici la noi, găsind, în contacte întâmplătoare, numai prilejul de a ride, în felul lui Caragiale, dar dincolo de epoca acestuia, de tot ce e strâmb, pretențios, disarmonic, uitind că pe alături este o altă lume, așa de respectabilă și demnă de iubire, mai presus chiar de pitorescul romantic care-l plăcea așa de mult lui Delavrancea.

O gripă de vară, care nu părea că are de gând să mă părăsească, m'a făcut să încerc, în 1904, schimbarea de aer, cum o vor face apoi cumplite chinuri de măruntaie, după un copios ospăț la Căldărușani, la capătul unei excursii la Snagov, în care, pe barca Lipovenilor împodobită pentru ocazie cu scaune pentru cei mari, Dimitrescu-Iași lunecase de pe tronul pus lângă al lui Ion Bogdan și era să-și inece blajina filosofie în milul racilor locali, și ei defuncți acuma. Am pornit deocamdată de-a lungul României, spre Severin.

Mă găsiam înaintea unor lucruri care nu-mi erau de loc știute. Amintirile istorice deveniau o realitate mai vie decît oricînd înaintea pămîntului pe care se desfașurase trecutul, înaintea urmelor, oricît de neglijate și desprețuite, care pentru istoric căpătau un glas. O modernitate neinteligentă, pripită și vanitoasă, scotea și mai mult la iveală, cu „palatele“ sale pentru Prefectură, pentru Comună, pentru Tribunal, pentru școli, pentru îmbogățitii politicei, ceia ce era autentic și armonios, purtînd pece-tea timpului și sprijinindu-se pe cerințele locului. În același timp cu desăvîrșita intrupare a paginii de istorie se pîtrecea neconținut în mintea mea această operă de selecționare, cele alese îmbinîndu-se de la sine într'o puternică sintesă a operei îndeplinite acasă la dînsul de acest neam.

M'am oprit la Rimnicul Vâlci, care dovedește, în fața Sibiiului, ce poate face, cu același calm sănătos, altă rasă, la Tîrgul Jiului, rămas așa de boieresc prin străzile laterale, la îndrăzneța inovație de sistem rusesc, după modelul Odesa, de la Severin. În Craiova haotică, risipită în multe sensuri, era mai puțină atmosferă istorică, în ciuda împrejurimilor bogate în vechi biserici și în puternice mănăstiri. O decență țerănească simpatică osebîa și micul Caracal, pentru a căruia împodobire mai nouă se cheltuiseră atîta adevărată iubire. Nici apropiatul meu Ploești, în vecinătatea căruia nu găsiam că mă voiu așeza pentru ani întregi, revenind apoi neconținut, nu-mi mai apărea numai prin vanitatea marelui bulevard, prin statuia unei Libertăți fără alt tîlc decît al ridiculei republici de la 1870 și prin leii cu gurile lacome de la masivul Liceu: fiecare loc de pe pămînt are o poveste a lui, dar trebuie să tragî bine cu urechea ca s'o auzi, și trebuie și un dram de iubire ca s'o înțelegi.

Îmi luam note în cale, scriindu-le pe băncile zăvoaielor, în liniștea pe care, cum nu sîntem noi deprinși

a trăi în aer liber, n'o tulbura nimeni. Încetul pe încetul, ideea unei cărți răsări, pe care „Minerva“, cu tiparul lui Filip și multicolorele coperti ale lui Rolla Piokarski, era gata s'o publice, dînd și recompensa, neobișnuită până atunci, de nouă sute de lei pe volum. Am continuat astfel drumuri pe care nu mi le mai cerea starea sănătății, iute restabilite. Pretutindeni, în orașele la care mă opriam, căutam să deosebesc faptul primordial, punctul de unde plecaseră toate celelalte, vechea celulă generatoare, și, odată găsită aceasta, tot restul devenia inteligibil și interesant. Astfel vedeam în Buzău episcopia creatoare, și azi închisă între vechile ei ziduri, și această comprehensiune totală mă mîngîia de a găsi în biserica gospodărește, dar prost refăcută în vremile de cărturărie ale lui Chesarie și Filoteiu pe cinicul lor urmaș, așezat de politică, fostul preot băcăuan și client al Leculeștilor, episcopul Dionisie, care, propuindu-mi... să-i scriu biografia, proclama cu glas tare că el nu e „nici bețiv, nici curvar“, iar datoriile le are fiindcă și-a plătit locul și de aceia „iea bani de la popi“. La Rîmnicul-Sărat, unde ignoranța distrusese biserica lui Ștefan-cel-Mare și părea că menește ruinei mănăstirea lui Mihai Cantacuzino, în care ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice am avut apoi mulțămirea de a curăți frumoasele fresce brîncovenești, se vedea vadul și vădenii lui, cu toate satele, purtînd nume de glumă ca pentru pribegi, din împrejurimile lui. Cu totul altfel la înfăptuirile rusești, după restituirea malului dunărean de veacuri încălcat de Turci: la Brăila, luată în stăpînire de Ardelenii noștri pentru un comerț care încă de pe la 1340 tindea și răzbia aici, la Călărași, unde dispăruse și popasul vechilor purtători de răvașe domnești în tolbele lor și umilînța sătească a satului lui Licherie, apoi la Giurgiu, care pe lîngă foașta moschee prefăcută în bisericuță moscovită chema pe iubitorul trecutului la insulișă plină de frînturi de zi-

duri în care Sinan Vizirul se opoșise o clipă în fața furtunii deslănțuite de Mihai Viteazul,

Cu totul altfel Moldova mea, din care o întreagă parte o vedeam și căutam s'o descifrez acum, de la cele două capitale, pe aceeași linie, a Milcovului și Siretului, dar cu origini și aspecte atât de deosebite: una, Focșanii, pe rămășițele sătuceanului lui Stoe, lângă care, pentru un negoț de hotar, se așezaseră, cu ceva boierime născută și administrație de graniță, cu urmașii țerani ai lui Focșa străbunul, serioșii, avarii negustori armeni, printr'o săritură de la Bacău și de la Roman; alta Galațul, fundație a lui Mihai Sturdza, care nu se lăsa dus de sfaturile chiseleviane ale epocii sale și nu făcea un oraș fără boieri, ci lega maul dunărean, deschis corăbiilor lumii, cu aristocratica aleie a Străzii domnești. Mai sus, cetățile siretene, cu biserici domnești din veacurile al XV-lea și al XV-lea, tinzând către depărtata capitală a Sucevei. Astfel Bacăul, în care originile, catolice, ale Franciscanilor din Ciuc, se pierduseră odată cu „biscopul“ ungar de pe vremuri; apoi ortodoxul Roman, episcopal înfipt între satele de Unguri de la descălecarea și de Unguri adauși. Cu totul altfel, alte origini, altă dezvoltare, altă lume și altă țară, între Prut și Siretiu, cu locuri largi, chemând la răsfățarea livezilor și grădinilor, niciodată strinse în ziduri și de aceia regulat arse de ciambururile Tatarilor: Birladul, un sat nemărgenit, tologit ca apele leneșe ale riului său; Vasluiul, poiană de pădure cu un popas domnesc care-l înobilase de la început. În fine Iașul atîtor glorii, ieșit din cuprinsul Curților domnești ca să cheme la sine, nu o țărânie pe care Capitala, cu birurile ei, o sărăcise, și o vor desonora circiumile alegerilor ca să cheme la sine tot parazitismul politic și social, dar ținînd într'un organism toată această plebe de peste hotare prin mîndria boierilor din palatele de la Copou. Iată sălașul armenesc din Botoșani, sigilat de Domnie cu două biserici din epoca mare. Mai sus, Doro-

hoiul, atît de sătesc în toată alcătuirea lui. Iar în margene, pe Prutul îngust și urit, adesea revărsat și incapabil de a reține o populație urbană, care de altfel ar fi primit cele d'întăiu izbituri tătărăști, singur Hușul, de îndoită făptură, cu străvechii Unguri din Corni, pe calea spre Nistru, spre Ciobirciu și Cetatea-Albă, și cu oamenii Vlădicăi lui Ieremia Movilă în umbra și mai bătrinei biserici a lui Ștefan-cel-Mare însuși. Țară făcută cu plan, întemeiată de voinți tari, rînduită de spirite prevăzătoare, cîrmuită cu autoritate, țară de cavaleri, de ostași, și de parasiti, cu totul deosebită de pitorescul folklore, de capriciul înflorit al principatului muntean, făcut cum a vrut Dumnezeu și cum li-a plăcut oamenilor, fiecare la locul lui și cu placul lui, sprijinind pe rînd Domnii fugare, gata să fie împrăștiate de orice înaintare a sumbrului front de zimbri din Miazănoaptea moldovenească,

Odată, în 1903, m'am fost abătut și peste graniță. La Țibănești, răscolind hirtiiile lui P. P. Carp, aflasem de grozăvia de la Belgrad, cu un rege și o regină omoriși cu pistoale și săbii și aruncați pe fereastă ca în tragediile Orientului. De la Severin am riscat, peste două, trei săptămîni, o aventură acolo. Cum n'aveam pașaport valabil, vameșul ungar, cu grecescul nume de Patéra, mă trimisese înapoi cu jandarmul — clasicul „șipem cu șupa” —, pentru ca în zori de ziuă să-mi ieau biletul de citeva zile la Virciorova, să las acolo jandarmul, cu toate protestările lui, și să pun, pe vapor, tocmai cînd stătea să plece, supt nasul furiosului represintant al nervoasei Ungarii biletul de liberă trecere. Și astfel la Belgrad am văzut urmele de sînge de pe balconul vechiului Conac, dărimat pe urmă, ofițerii beți cari se crăcănu în ușa cafenelelor și întunecatul colonel Mașin, cumnatul nelertător al reginei Draga, contemplîndu-și opera. Dar, în același timp, am avut prima inițiere, plină de învățăminte, a celui Balcan pe care suficiența noastră neroadă obiș-

nuia a-l ignora din toată înălțimea unui neîndreptățit despreț.

Din adunarea vechilor mele excursii, cu note despre cele din Scandinavia și cu tragicele scene din Belgrad, văzute în cele d'întăiu urmări ale lor, am făcut cartea *Pe drumuri depărtate*, apărută în 1904, și tot în același an au ieșit de supt tiparul „Minervei” *Drumuri și orașe din România*. Ele au fost cetite în de ajuns pentru ca să îndemne pe editor la continuarea seriei, iar din tineretul de atunci, unul din cei mai buni elevi ai miei, Vasile Pîrvan, merit unei așa de mari și de răpezi cariere, n'a întârziat să înfățișeze unui cerc destul de larg de cetitori din școli, public onest și înțelegător, cartea merită să intereseze pe Romîni în patria lor însăși.

Peste cîteva luni, în 1905, o altă rea stare de sănătate, în fața căreia abdicase și știința bunului doctor Teohari, m'a îndemnat la un nou și bun drum, pe care, ca ultimă posibilitate de îndreptare, mi-l recomandase el singur.

Data aceasta, nu mai era vorba de a vedea singurele capitale ale țerii, care se dovediseră, cu fîc vernisul modern, așa de banal, că au fiecare, dedesupt, mai mult sau mai puțin adinc, o fisionomie particulară, așa de neted pronunțată. Cu trăsura pe care mi-o dădea intimplarea, până la cele mai caraghioase din briștile jidovești ale Moldovei, incomparabile și în ce privește caroseria și în ce privește caii mucenici, mă opriam, pe drumuri care n'aveau caracterul comod al liniilor ferate, unde mi se părea mie că este, într'un tirgușor, într'un sat, ceva care m'ar putea interesa supt un raport său supt altul. N'a fost vale, n'a fost povirniș de deal, n'a fost colț de lume unde să nu fi pătruns astfel. După excursii colaterale era o inițiere aproape complectă în realitățile pămîntului românesc liber, și în ce privește pitorescul, și în ce privește monumentele, dar și în ce privește oamenii, cu tot felul de a fi.

Am învățat astfel, fără alfabetul științific îndătinat și fără cunoașterea terminilor tehnici, de cari, printr'o ciudată incapacitate de a învăța treptat, am rămas străin și până astăzi, o mulțime de lucruri care s'au integrat în cunoștințele mele, ajutându-mi esențial în studiile de mai tirziu. Într'un mediu a cărui admirație pentru trecut se mărgenia la biserica episcopală de la Argeș și la Trei Ierarhii din Iași, iar înțelegerea pentru rostul lor și felul cum I am putea sprijini se opria la refacerile scandaloase ale lui Lecomte du Noüy după o practică, a lui Viollet-le-Duc, de așa de multă vreme condamnată în Apus, și pentru Notre Dame din Paris și pentru la Sainte Chapelle, tot de acolo, ca și pentru catedrala din Lausanne, nu știam, eu, care mă ocupam cu atita râvnă de trecutul românesc, nimic despre originea, dezvoltarea, caracterul și prețul uneia din cele mai frumoase și nobile creațiuni ale genului național. N'aș zice că-mi plăceau și mie, — ca și Suveranului care puneă să-i frece cu peria tablourile din bogata galerie pe care avuse mândria de a o înghesba, ori curtenilor, gata să cadă în genunchi pentru a-i adora zeii în orice domeniu, ori mulțimii cucoanelor „culte“ și entusiaste, care găseau că frumuseța cere atâtea bibluri ca în odiosul interior, orbitor de aurit, al bisericii argeșene —, toate scinteierile și sclipirile, tot străssul iefiten cu care arhitectul frances lua ochii necunoscătorilor și oamenilor lipsiți de gust, nici n'aș afirma că imitația falsului gen istoric pentru clădirile publice, trecînd peste învățămintele de discreție ale unui Petru Antonescu, mă satisfăceau. Protestarea lui Aman contra prefacerii arbitrare a vechilor noastre clădiri, devenite un fel de construcții de zahăr de pus pe masa unui banchet solemn, nu-mi erau cunoscute pe atunci, și numai un cerc restrîns de preșuitori se strîngea în jurul reparației, după cu totul alte principii, de poeticul spirit pios al unui Mincu, a bisericii bucureștene, ridicată în

vremuri de sărăcie de episcopul Stavropolei. Dar în ea-
lea mea răsăriau neconținut zidiri, mari și mici, de la cti-
toria domnească până la darul smerit al celui umil, „di-
nar al văduvei“, binecuvântat pentru tragerea de inimă
cu același dumnezeiesc dar al frumuseții, în care se ve-
dea o iurudire, o filiație, o descendență, amestecată, to-
tuși, cu neconținuta tendință a rasei de a face și ceva
nou, care se cerea explicată. Unde nu putea nemeri ar-
hitectul fără inițierea în trecutul nostru politic, care-i putea
da el singur și scara cronologică și posibilitatea recunoașterii
influențelor venite din schimbările de mediu, istoricul fa-
miliarizat cu acele vremuri gicia dintr'o firească intuiție
specială. Astfel mi s'a creat în minte răpede, o întreagă
scară de derivație și, pe baza ei, un întreg sistem al ar-
teii românești, care, pe urmă, corectat și întregit de cer-
cetătorii de specialitate ca d. Gheorghe Balș, a rămas ca
basă a oricăror studii de amănunte. Nu mi se va ținea
de rău că o spun și, dacă în discursul cu care a fost
primit la Academie, nu s'a pomenit nimic de substratul is-
toric pe care l-am dat unor investigații așa de meritoase,
d. Balș, cu care voi colabora la opera franceză de re-
velare a artei românești din trecut, mi-a mărturisit ami-
cal cât de mult a putut păstra din rezultatele mele.

Copleșit de ceia ce izbutisem a înțelege și de ce puteam
comunica altora, nu mă oprisem firește și la altceva decît
la liniile generale ale arhitecturii și la unele considerații de
pură estetică a picturii și sculpturii. Mai tîrziu numai, cînd
voiu recunoaste opera pe terenul, așa de nou, al icono-
grafiei, pe care a îndeplinit-o un Mâle și un Gabriel
Millet, numai atunci mă va preocupa și această latură,
orînduind, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice,
dominată până atunci de excursiile și dejunurile lui
Kalinderu, magnificente și aici, ori de interesul tehnic al
excelentului matematic Pangratti, o serie de spălături în-
grijite care au ajutat esențial cunoașterea trecutului nos-

tru artistic. Și, peste nesfârșitul zel, dus și până la cele mai neiertate exagerații, al d-lui I. D. Ștefănescu, pe care l-am cunoscut, la început, simpatic, ca ginere al lui Vla-huță și mi-a părut rău că nu-l pot urmări până la capăt cu stima mea, au răsărit și dintre străini urmăritori atenți ai acestui capitol de artă în oameni ca dd. Henry și Grabar. La așa ceva mă puteam aștepta cu greu c.nd înaintea unei zidiri patinate de vremuri, între țeranii grămădiți în jurul omului care nu venia nici pentru o afacere, nici pentru a li ținea o predică politică, însemnam și schițam une ori detalii de arhitectură, fără nume pentru mine, pe carnetele pe care mi le-au subtilizat apoi Evrei de la Hotin și mi le-au răsfoit cu bănuială jandarmi unguri din țara Oltului, crezând că au dat de urma unui periculos ofițer român trimis ca spion.

Am mai deprins cu acest prilej și ce știam tot așa de puțin ca vechea noastră arhitectură la începutul rătăcirilor mele : epigrafia slavonă și românească, al cărui material îl constituie inscripția de pe fațade, de de-asupra ușilor, de pe pereții acoperiți cu fresce, de pe odoarele de metal și de pe odăjdiile frumos cusute cu aur, a căror cunoștință o căpătam zi de zi, stabilind și aici legăturile care se impuneau. Puțina mea știință de slavonește, căpătată fără gramatică, fără dicționar și fără profesor, a putut astfel să se îmbogățească simțitor, și, numai atunci când scriitorul voia să facă înaltă retorică și poezie subtilă, trebuia să recurg la ajutorul totdeauna gata al colegului, prietenului și acum și cumnatului I. Bogdan. S'a adunat astel puțin câte puțin, cu cită greutate, adesea lucrând spre noapte, pe lumina cea mai nepotrivită, în graba birjarului. și a nevoii unui adăpost, întins în brinci pe lepedea umedă, pe care nimeni nu mi-o pregătise cu ceasuri înainte, materialul care va apărea în *Inscripții din bisericele României*, din care au ieșit două volume și o broșură ; restul va rămânea să fie sămănat prin deosebite

publicații, totalul meritind să fie reluat, cu tot ce după aceia au dat alții. Aceia cari adese ori se bucurau de tot ce-mi lipsia mie: generali cari aveau la dispoziție soldați, fotografi, desemnatori, ori diletanți cari, plecând cu automobilul, aproape necunoscut atuncea, duceau cu dinșii slaviști experimentați, pentru ca apoi, fără a ținea samă de cit de nesigură e orice întregire, cu literele șterse, cu cele îmbinate, cu cele aruncate de-asupra rîndurilor, să înceapă prin aprigul proces împotriva cui semnalase însăși existența inscripției. E așa de mare rolul divinației, încît, cu toată incomplecta mea stăpînire a vechii slavone, am putut îndrepta de atîtea ori lectura unui slavist, fie și nu îndestul de „științific“, ca episcopul Melhisedec, fără a mai vorbi de un Ghenadie de Rimnic pentru Oltenia.

Dar, înainte de orice, cunoșteam, acum, pe omul de la noi. Îl cunoșteam în conversația din biserici, în arătarea drumului, dar și oprindu-mă la hanuri de drumul mare, dormind prin arhondaricuri de o patriarhală simplitate în dangăt de clopote și lătrături de dulăi, cu o legiune de purici călugărești bortiindu-mi pielea, ori bun bucuros că, după ce bogatul proprietar își lua la căderea nopții rămas bun de la mine și se retrăgea singur în castel — ce rari erau primiri ca a d-lui Ghica-Deleni, care de la moșia strămoșească îmi trimetea pe fiul său ca să mă ieie de la Hirău și mă reținea o zi în mijlocul familiei sale patriarhale, făcînd să ni se aștearnă în vechiul salon al oglinzilor! —, un onest Țigan îmi oferă mie și soției mele, tînără și credincioasă întovărășitoare prin toate coclaurile, un pat de scînduri goale acoperit cu o zeghe aspră. Am întîlnit și cite un moșic din clasa „cultă“ în aceste călătorii de cercetare, — dar și de aceia foarte puțini, centrele mari atrăgînd așa de mult această speță —; la țerani însă n'am găsit decît bunăvoință și o politeță îndătinată care face mai mult decît cînsprezece ani de guvernantă ai celor deprinși în viață

a face o a doua categorie din oamenii cari vorbesc limba țerii și trăiesc oarecum după obiceiul ei (în casa unui mare boier și bărbat politic de frunte, fiul în-
treba dacă sînt în adevăr Român, de vreme ce întrebun-
țez această limbă „în care tata nu vorbește decît rinda-
șilor“). Au răsărit multe feluri de a fi țerănist pe urmă, și
voiu veni și la acelea, dar un „țerăn'sm“ propriu al meu,
ca și un conservatism neclintit în ciuda metodelor revo-
luționare pe care am trebuit să le întrebuițez față de
anume rezistențe, l-am învățat acolo, în umbra vechilor
ziduri și între oameni cari vorbiau de trecutul nostru
prin însăși înfățișarea lor, prin fiecare cuvînt din graiul
lor bogat în aceiași măsură ca și cea mai cuprinzătoare
de trecut din inscripțiile de de-asupra portalelor.

Un alt om se forma astfel pe neștiutele din ostenele
zilnice ale profesorului și cercetătorului științific. Și fie-
care din cărțile nouă, care se îmbulziau, însemna o etapă
a acestei prefaceri în tot mai largă desfacere de orizonturi.

Sate și mănăstiri din România, carte tot așa de necetită
astăzi ca și cea mai mare parte din opera mea care nu
e de strict caracter istoric — și nu e a mea paguba —
a apărut astfel la 1905. Dar ea nu putea decît să facă a
se prevedea lucrul viitor, lucrul imediat, în alte zări.

Era cu neputință să merg pînă la hotarul Bucovinei
fără a căuta să urmăresc mai departe aceiași viață tre-
cută, același fel de a trăi actual, dincolo de acest mise-
rabil hotar. Voiu spune aiurea ce datoresc legăturilor cu
un om de un mare talent și de o energie rară, care a
fost prietenul meu Gheorghe Popovici. Deocamdată,
m'am trezit cu vedenia, peste Molnița, a Sucevei lui
Ștefan-cel-Mare. Între'acolo era să mă îndrept singur la
cel d'întăiu prilej de vacanță, și cu banii lui Filip cari
plătiau publicația precedentă. Pe Statul român, trecînd de
la un grup de politicieni la altul, l-a privit tot așa de

puțin cheltuiala mea, pe cît îl interesa de puțin rezultatul studiilor mele. Și plata pentru „Istoria lui Ștefan-cel-Mare“ și pentru broșura despre serbări o refusasem în chipul cel mai hotărît : era să trăiesc însă pentru ca, la bătrînețe, să mi se facă un proces pentru însușirea banului Statului, să mi se arunce în obraz vilele ridicate din acest jaf al Tesaurului public și să se facă glume de cel mai bun gust cu privire la „cei trei regi“ pe cari i-am „supt“. În viața mea n'am primit nimic de la o munificență regală pe care n'aș fi consimțit s'o accept, și, cînd marele premiu al fundațiilor regale mi-a fost acordat, am rugat pe adlutantul regal să-l treacă Universității pentru a face un fond pe numele copiilor mele pierdute, înlăturînd numele de familie, și cel d'întăiu care s'a presintat pentru a tipări ceva din acest fond a fost un elev de odinioară, devenit insultătorul meu.

Dar m'am abătut de la înșirarea unor călătorii care, acum, nu se mai făceau din voința mea, ci din fireasca înlănțuire a împrejurărilor, ca toate lucrurile bune și de folos, care nu trebuie să vie de la impunerea din afară, ci de la o nevoie internă sau din însăși logica lor proprie.

În Bucovina m'am dus, într'o a doua călătorie, singur singurel. Am petrecut cîteva zile în Suceava la profesorul Eusebiu Popovici, într'o vastă locuință fără stăpînă, unde am putut cunoaște și pe un bătrîn foarte alb, cu înfățișarea blajină, de o modestie fără păreche, care era Vasile Bumbac, contemporanul lui Eminescu și autorul unei poeme în care e același ritm, aceiași cloțotire de viață nouă venind din adîncurile ineseși ale neamului. Foarte neegal, adesea imitator și mai palid al lui Alecsandri, el întrădusese în povestea descălecării Moldovei, nu numai o inspirație istorică de o perfectă autenticitate, dar și tot ce se păstrează ca voie bună, ge-

nerositate și prietenie în ospețele și petrecerile mindrilor țerani bucovineni.

Apoi am făcut drumurile mele până și la cea din urmă bisericuță, inodind seria acestor clădiri de aceia pe care o puteam stabili pentru o Moldova rămasă liberă. Mergeam neștiut, fără legături cu lumea locală sau căzind în mijlocul ei pe neașteptate în toiul unor pregătiri de serbători, ba chiar aducind acasă pentru aceleași zile ale Paștilor pe fetița parohului, ca la Voroneț, ori luptându-mă pe alocurea eroic cu birjarii evrei, nespus de rufoși și vorbareți, cari păreau gata să se ucidă pentru favoarea de a avea în corabia lor ruınată pe „popa“ cel străin, — *Hochwürden*, dacă vă place —, ca să fiu tratat prin peșteri de circiume cu ceaiuri infame pe care le vărsam pe ascuns ca să nu se supere patronul, plin, de alminterea, de toată bunăvoința. La Sucevița, primirea mea causă o vădită jenă, aceasta pentru că se aștepta un profesor austriac, un *adevărat* profesor de Universitate, de la Cernăuți, Kromayer, cercetătorul cîmpiilor de luptă ale lui Hannibal, care a și sosit, împreună cu soția sa, Greacă de origine, și s'a învrednicit, evident, de toată atenția cu care un popor robit își primește stăpînii. De și am întilnit, ca la Straja, până unde înaintasem în cursul călătoriei moldovene, preoți așa de legați de neamul lor, și prin studii spornice, cum era Dimitrie Dan, un viitor coleg de Academie, am căpătat impresia, pe care nu m'am putut opri de a o manifesta, pricinuind supărări pe care-aș fi dorit să le pot evita, că acești oameni înstăriți, în bune legături cu oficialitatea austriacă, dar, în schimb, în rivalitate cu învățătorii săraci, cari erau dispuși să se alipească unei iuți politice de răsturnare ca a lui Aurel Onciul, au prea puține legături cu sătenii, cărora li se înfățișează ca un fel de boieri ai lui Dumnezeu în mijlocul îngustării gospodăriilor sătești obișnuite.

Iar la Cernăuți, în Capitala micii țeri rupte de la noi,

și mediul intelectual era în mare parte corupt, corespunzând astfel cu tot ce era așa de străin, așa de urit împrumutat și de pedant executat în biserica metropolitană, dormitind supt calota ei greoaie, în fațadele de un fals clasic al unor edificii publice, în localul gardei militare care-și înșira chipiile înalte, în chiar pretențiosul și masivul edificiu al unui covirșitor Palat metropolitan, de o nenorocită inspirație vienesă, vecină cu aceia pentru sinagoge, în care un blînd și bun bătrîn, „alb ca oaia” și sfios ca dînsa, fostul profesor universitar Vladimir de Repta, din răzeși inobilați de Austria, lunecînd tiptil ca un șorecuț care vede numai capcane în toate colțurile, mă înștiința cu zimbetul șterșilor lui ochi albaștri că pentru a căuta în Archivele sale pline de procese în românește ale vechilor preoți, e necesară o autorisație de la Viena însăși, și, înapoind la otel visita, cu elegante mișcări în rása lui de mătasă, incuia, împreună cu dosarele pe care cutezasem a le răscoli fără patalamaua cesaro-crăiască, și notele pe care apucasem a le lua.

Voiu arăta pe urmă cum m'am plătit de cită prietenie întimpinasem, prin poftirea la Iași, pentru o expoziție anume organizată, a sute de Bucovineni, cari dovediră că, nu numai între studenții cu șăpci roșii, haine cu brandenburguri și nasuri nemțești ciocirtîte, cari, împărțiți între boieri și democrați, erau gata să tragă oricînd sabia ca să scrie cu dînsa hărți pe obrazul cîlegului, dar și mai adînc, între oameni fără pretenții culturale, se aflau suflete sigure și viteze, care nu împărtășiau veșnicile temeri și nu manifestau indescrîpibilele reserve ale celor asupra cărora se întînsese interesata bunăvoință a unei cîrmuiri de usurpație. Și se va vedea eum, de pe urma căror grele păcate un funcționar romîn în uniformă de gală imi va prezenta la Ițcani, supt amenințare de temniță, decretul care-mi interzicea „für beständig”, „în chip permanent”, intrarea în Bucovina.

Mă întorceam de acolo cu o bogată recoltă de trecut, cu conștiința că țeranul din acea Moldovă-de-sus a rămas cea ce fusese în vremile de libertate, păstrând neschimbate limbă, port și obiceiuri și gata a reveni la noi așa cum gospodarul împiedecat o vreme de a răsbate acasă se întoarce la însăși vatra sa, și cu fiorul nopții de Inviere petrecută la Putna în mijlocul celor câțiva călugări ațipiți în strane ca niște umbre negre din alte veacuri, pe când la ușă, în așteptarea cuvântului care desleagă și chiamă, se îmbulzia frontul lungilor cojoace albe și filfiitul pletelor revărsate pe umeri, iar vechiul clopot suna, din turnul refăcut de Vienesi, a glorie și a viitor.

Tot în 1905 a apărut astfel, la câteva luni după ce Iosif, în retragerea bucovineană pe care o căutase pentru a fi străbătut de același fior, scrisese în versuri povestea despre Ștefan-Vodă, *Neamul românesc în Bucovina*.

Dar acum de această raită în Moldova austriacă se legase de la sine, în acele zile de primăvară, o alta în Moldova rusească a Basarabiei.

Eram în casa de la Noua Suliță a d-lui Nicolae Flondor, al cărui frate, atunci încă tânăr, lăncu, conducea cu autoritate politica națională în țerișoara sa, când, cu cel mai nou roman de Anatole France pe masă, ni-a venit în minte amîndurora că s'ar putea merge și dincolo de granița, așa de apropiată, a celeilalte Împărății. Eu aveam un pașaport luat de la consulatul nostru din Cernăuți, pentru orice împrejurare, iar d. Flondor un simp u bilet de trecere de la poliția de frontiera. Astfel, înfruntînd cu încredere riscuri neaparate pe o vreme când Rusia se frămînta dureros, de la o înfringere la alta, cu micul vecin galben din Extremul Orient, am intrat în largă lume, mai mult fără drumuri, care se întindea, aproape netedă, până la apa vastă a Nistrului, unde era să rămîn, dar în ce condiții, fără tovarăș și fără sprijin, cu vitejia tinerețelor mele nesocotite!

În tovărășie am mers deci la Hotin, stirnind o mare emoție între Evreii locali, cari au aflat instantaneu cu toții sosirea unui „grois purăț“, a unui „mare boier“, am contemplat rățacana murdară de la Bălți, am străbătut buruienile înalte care duceau, printr'un ținut de vechi răzeși mindri, la Soroca, și, părăsind otelul în care ploșnițele erau admise ca niște camarazi de zi, nu numai de noapte, care e, prin acele meleaguri, cum se știe, a lor, ne-am imbarcat pe „parohodul“ plin de sărăcie palestiniană, nespus de guralivă, pentru ca, după ce cu toții s'au fost coborît pentru obișnuitele combinații în pintecele soios al vaporului, să privim jocul lunii pe apă și întrecerea prîvighetorilor de pe ambele maluri îmbălsămate de floarea sacră a teiului. De la Vadul-lui-Vodă am luat-o în chibitci spre Chișinău și ne-am odihnit în largile odăi curate ale „gostiniții“ *Svițera*, demnă de amintire pentru paturile fără insecte nocturne. Acestea toate nu fără a fi trecut prin inspecția jandarmilor din cale, cari consideraseră cu cea mai mare atenție sticlulele cu lichide multicolore din cutia de toaletă a boierului bucovinean și fără a fi așteptat la Bălți o zi întreagă sentința poliției pentru că se găsisse la mine o bună hartă a Basarabiei, dăruită de un Polon amabil în tren, cu însemnări de distanță, pe dos, scrise, din fericire, rusește. Din prudență, ca să nu compromitem pe nimeni, într'o vreme cînd trenurile cărau, dintre ai noștri, desprețuite victime umane pe cîmpiile însingerate și împutite de hoituri ale Manciuriei, n'am fost schimbat un singur cuvînt românesc cu un singur Moldovean din partea locului, de și, cum se va arăta în altă parte, contactul meu cu acești frați de mult uitați fusese destul de strîns, și de multă vreme.

D. Flondor luă de la Chișinău trenul de Iași ca să se întoarcă la grijile sale de acasă, iar dorința de a vedea și cetatea lui Carol al XII-lea, Benderul, vechea noastră Tighină, mă îndemnă să ma îndrept, singur și fără să

știu o boabă rusește, spre aceastăaltă cetate de pază a Nistrului moldovenesc. În vagon, călători cari știau românește au prins să mă descoase, și un domn Mimi a crezut că e mai bine pentru toată lumea ca această vizită să aibă un caracter oficial, pe care, bine înțeles, eu nu-l dorisem de loc. Am fost deci suît în trăsură, dus la ședința „zemstvei“, în care cite un discurs lunguiet și latăreț se intercala patriarhal între două ceaiuri strecurate prin ocnița sobei din odaia vecină, apoi m'am gasit trecut după vre-o două ceasuri la un otel, ca sa fiu ridicat de acolo cu trăsura, a doua zi, și expediat fără să fi văzut „creaposta“, cetatea, de-a dreptul la stația de tren de la Caușani, unde un jandarm numai burtă alerga de moarte după trăsura Moldoveanului meu. Și, apoi, cu un coleg rus, profesor într'un fund de stepă, care va răsări la București pe câteva zile, în sunetul adormitor al apei care cînta în samovarul lui, între țcăniturile roatelor, m'am trezit la Reni, la Galați. Niciodată căsuța noastră națională nu mi-a părut mai albă, mai voioasă, mai cochetă și mai plină de prietenie decît în ziua aceia.

Neamul românesc în Basarabia a ieșit încă din 1905, citit ca și celelalte părți ale călătoriilor prin care descoperiam Romînilor țara cea mai necunoscută, a lor și a moștenirii lor, dar, ca judecată, ea s'a învrednicit numai de câteva pagini otrăvite, în revista de la Iași a d-lui Stere, iscălite de d-rul Cazacu, care-mi arunca în fața ironicul său despreț pentru că ici și colo facusem glume, fără răutate, asupra unei populații neromanești, de un aspect fără îndoială comic, și nu din vina mea, care avea legături de care nu puteam să mă preocup, cu concepțiile sociale ale criticului.

Peste câteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ținea mai mult timp și, legat și el de ne-

plăcerile sale, îmi va aduce o nouă revelație, și una din cele mai bogate și mai puternice.

Cea mai mare parte din regiunile străbătute astfel îmi erau cu desăvîrșire necunoscute, și mulți dintre Ardeleni, dacă nu cei mai mulți, deprinși a trăi fiecare în locul lui, n'aveau nicio noțiune despre dîsele. Era, oricum, cea d'întăiu visiune completă a acestui Țînut românesc, așa de întins și de frumos, în care, cu o stare de spirit care din nenorocire a dispărut aproape cu totul, se putea constata neconținută întindere a neamului persecutat. Două volume de descriere mi-au ajuns abia ca să înfățișez toate aceste priveliști, din Brașov până la Sighetul Maramurășului și de la Sătmar până la granița secuiască a Moldovei. Pretutindeni încercam, ca și pentru România liberă, ca și pentru Bucovina și Basarabia, să leg neconținut trecutul la care lucrasem cu acest present plin de speranțe.

După ce terminasem acest greu, dar rodnic examen al întregului pămînt românesc, și vecinătatea lui a intrat în preocupările mele. Legăturile cu lumea de peste Dunăre le începusem prin scurta vizită în Serbia; Bulgaria, Constantinopolul, de care așa de mult fu eserăm legați în trecut, mă atrăgeau. Și astfel am cercetat în aiu țara vecină, unde am găsit muncă și ordine, o democrație țărănească pe care alții erau s'o descopere numai pe urma prin campania din 1913. Constantinopolul lui Abdul-Hamid I am vizitat, după o desiluzie la Adrianopol, devenit cu totul neistoric, afară de frumoasa moschee a lui Selim, loc de loc; ici și colo amintiri române, și se împletiau pe ziduri negre părăsite ca la cel Șapte Turnuri, unde slovele chirilice ale vechilor dureri erau încă vizibile.

Toată această informație nouă, culeasă la fața locului, îmi dădea curagiul, care-mi lipsise atita vreme, de a încerca să reunesc în priveliști de ansamblu observațiile mele, întregindu-le cu ce cuprindeau izvoare încă nestu-

diate sau văzute numai în trecut. Capitole întregi de viață românească se puteau scrie pe baza materialelor cu străduință adunate și cunoașterea așa de folositoare a trecutului se putea prezenta într'o formă legibilă lumii, care începea să prindă gust la cartea scrisă în românește, — și la altă carte românească decît produsele unei literaturi veștede, dincolo de care nu se vedeau încă valorile ce se ridicau și la a căror popularizare am avut și eu o parte.

Multă vreme suferisem de contactul cu publicul cel mare. Nu cred să fi ținut, ani de zile din tinereța mea, altă conferință decît aceia de la Iași în care mă luptam contra artei tendențioase. Dar invitațiile de a colabora la programul Ateneului Român, ale cărui manifestații de iarnă, luate prea mult în batjocură de spirite ușoare, atrăgeau un public foarte numeros și de o perfectă cuviință, mă îndemnasera să vorbesc de subiecte istorice sau să încerc, pe temeiul unei lungi experiențe de cetitor, să arăt care sînt cărțile a caror lectură trebuie să fie aceia a oricărui om cult. Ideia Alinei Olănescu de a chema la împărțășirea cu din ce în ce mai viața și mai încrezătoarea cultura romaneasca pe femeile, atît de inteligente, dar atît de rău orientate, ale clasei de sus, m'a făcut conferențiar pentru acest auditoriu, cu totul nou, care nu se va mai întilni astfel, în acest numar și în această dispoziție, niciodată. El cerea de sigur să afle nu numai istoria veche, pe care, după cererea altui grup, am expus-o, reunind aceste lecții, prin care mă întorsesem la un domeniu parăsit odată cu Universitatea, în *Notele unui nespecialist asupra istoriei antice*, dar și lucruri pe care poate nici nu le bănuise, zestre adevărată a neamului lor. Aceasta însă împunea în același timp cui își dădea samă de împrejurări și o anume atitudine, anume mijloace de formă, care trebuie animată de poezie ca să afle astfel

drumul la inimi deschise, cum am văzut-o îndată, și celor mai nobile sentimente.

Se putea vorbi cu folos despre mormintele Domnilor de pe vremuri, cu toată melancolia pe care o trezește de cele mai multe ori soarta lor, de zilele învrăstăte cu multă nesiguranță și suferinți ale soțiilor acestor stăpînitari, de arta vremilor care nu înfrumusețau decît ce era de folos pentru îmbogățirea sintesei de basă, de aspectele felurite ale unei societăți atît de interesante, căreia liberalismul „pașoptist”, ajuns la deplina biruință, chiar și în spiritele conservatoare din tradiție, li păstra încă sentimentele zilelor de nervoasă răsturnare. Era o întreagă operă de reabilitare a acelor vremi întăiu atacate violent în numele „ideilor noi”, apoi lăsate sistematic uitării, numai cîteva figuri eroice, fără mediu, plutind de-asupra acestor ape părăsîte. Îmi dădeam sama la fiecare nou contact cu acest auditoriu că lucrurile pe care le spun mișcă și că, din ideile exprimate, cele de căpetenie rămîn. Obiceiul românesc de a veni la început cu foarte mult entuziasm pentru ca încetul pe încetul participarea așa de călduroasă să se retragă, nu se verifică data aceasta, și-și poate închipui oricine care putea fi satisfacția cuiva care nu căuta în aceste prilejuri o simplă transmisiune de cunoștinți istorice.

Astfel s'a alcătuit cartea, de o adevărată introducere în istoria noastră culturală, până atunci neatînsă — iar peste un șfert de veac niște tineri încrezuți erau să anunțe cu o obraznică solemnitate că de la ei, contra mea, începe cercetarea istoriei culturale a Romînilor —, pe care o compun trei părți: cea d'întăiu, dînd aceste capitole răzlețe, capabile de a interesa și prin evenimentele, prin amănuntele biografice la care se raportă, cea de-a doua, care, hrănită de experiența făcută în lungul și în latul țerii, încerca sintesa vechii noastre arte; cea de-a treia, în care se vor-

bia despre activitatea economică a trecutului („Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc“).

Cele două părți din urmă vor fi reluate apoi după evenimentele din 1913 în lucrări întinse, dând toată documentarea și întinzându-se și asupra ultimului element de umilă frumuseță, ca și asupra celei mai sărace din breslele vechilor noștri meșteșugari, dar bazele erau puse încă de atunci, de la aceste conferințe pentru femei al căror spirit răpede înțelegător trebuia cîștigat pentru opera de totală renovare a societății noastre, și noi cercetării m'au încredințat că n'aveam nimic de schimbat în ideile generale care se desfăcuseră de la sine.

Conferințele despre Doamnele noastre s'au întregit apoi cu alte studii despre viața femeiască, formînd volumul „Viața femeilor în trecutul românesc“ din 1920, care, supt titlul „Femeile în viața neamului nostru“, s'a bucurat și de o a doua ediție, peste doi ani.

Putința de a continua în această direcție a prelucrărilor întinse mi s'a dat peste puțin prin întemeierea tipografiei mele de la Vălenii-de-Munte.

XVIII.

Adapostul din Valenii-de-Munte

Ziarul meu, a cărui istorie va intra în capitolul următor, cerea cheltuieli pe care, cu toată îngăduința „Minervei“, cu greu le-aș fi putut lua și mai departe asupra mea. N'am avut niciodată necugetata aplecare la datorii care deosebește pe intelectualul român și firește nu puteam face obișnuita socoteală că, ajungând la guvern, îmi voi putea plăti cu vîrf și îndesat tot ce voi fi împrumutat în opoziție. Bani străini m'ar fi apăsător prea greu pe mine, cel rămas supt atîtea raporturi așa de mult în urmă. Chiria crescută pentru căsuța din Str. Buzești, unde mă pîrjoliam în caldele nopți de vară, îmi ajunsese cu mult peste mijloacele mele.

Într'o vară din anul 1908, o invitație a cumnatului meu Ștefan Bogdan, al cărui socru, Duro, reprezintă una din ultimele rămășițe ale burghesiei balcanice instalate în podgoria noastră, cu cîrciuma ei orientală, cu banul de dat împrumut și cu magarul Pindului, mă duse la Valenii-de-Munte, localitate al cărui nume abia-l prinsesem din pagini de cronică. Nu era pe atunci nici cale ferată, așa încît de la Ploești se pornia pentru vre-o două ceasuri de înaintare înceată în vechile trăsuri ce sunau de-a lungul văii Teleajenului din clopote pentru a speria pe lupi și a înștiința pe hoți; nici podul de la Drajna, legînd cu cele două linii ce țîntesc una spre Țara Bîrsei, la Cheia,

alta spre Biscele Buzăului și Muntele Siriului, nu era încă întins. Un patriarcalism, desăvârșit, fără prăvălii în stil românesc cu coperișuri da aramă, cu stilpi estetici și altă podoabă pretențioasă și inutilă, stăpînia localitatea unde, în marginea mănăstirii din secolul al XVII-lea, cu șirlăul ei de Țigănie mai mult sau mai puțin înălbită, și a dungli de dugheni pitite supt umbrare, vegetau familii pe jumătate țerănești venite în parte din Ardeal și păstrînd în graiul lor ceva din particularitățile de vorbire ale locului de origine. Era aici o pace, o bună înțelegere românească, o armonie întîrziată, fără niciun amestec de populație străină, care cuceria îndată, ca și încunjurimea, pe care am străbătut-o în cîteva zile, descoperind tot ceia ce se ascundea necercetat în bisericile și mănastioarele, în casele de moșneni înstăriți de bieșugul prunelor din acele batrine sate.

N'aș fi gîndit că voi fi prins și păstrat durabil în acest loc prielnic gîndului și lucrului. Cel purtat prin multe locuri nu părea că poate prînde rădăcină pe un pămînt așa de îngust, unde totuși zărilor erau mai libere decît aiurea. Cadea atunci, prelungîndu-se din zi în zi, una din acele mucedde ploii de Iulie cu care e darnic muntele nostru. Și nu cetisem nici îmbietoarele rînduri ale lui Vaillant din a lui „Orografie“ de pe la 1840, pe care așa de frumos le-a tradus apoi neuitatul meu tînăr prieten Vasile Bogrea pentru unul din „Calendarele Neamului Românesc“. Dar, cum stăteam să plec, bălanul birjar sprinten al cărui nume îl arăta Ardelean, Tohăneanu, îmi spuse cu prietenie țerănească ce bine ar fi pentru localitate dacă ar avea la îndemînă pe cineva ca mine (nu știu cine-i va fi dat ideia, foarte exagerată, despre valoarea mea, care stătea doar într'o întăie alegere, la Iași, ca deputat). L-am întrebat unde aș putea să mă așez pentru a îndeplini această măgulitoare funcțiune de patron al Vălenilor, până atunci așa de străin pentru mine. Și el mi-a arătat o li-

vadă plină de buruieni, în care copacii, de multă pără-sire, stîrpișeră și o căsuță simpatică în dărăpănarea ei, unde în ultimul timp stătuse o vrăitoare care dădea în cărți și împrumuta cu dobîndă, ceia ce firește mi se va cere în primele timpuri și mie, în calitate de succesor și moș-tenitor al specialității. În față, la căderea serii, un cimitir vechiu scintea de luminile la morminte și răsuna de bo-cetele femeilor îngenuchiate. Iar, atături, într'un fel de hardughie povîrnită, sunau pe tînichea ciocanele lui Moise, singurul Evreu al localității, descălecat cu mulți ani în urmă tocmai de la Mihăilenii moldovenești ai lui Vodă-Sturza, și atit de vălenar prin obișnuință, încit, văduv, se îngrijia de copil cari se chemau Filip și Mîndruța, singură mica ei soră Rașela amintind o religie de care tinichigiul, nepurtat de mult pe la sinagogă, era aproape cu totul despărțit.

Mi s'a spus că în adevăr acel colț de sălbătăcie, așa de părăsit încit nici cînele, frumosul dulău „Haiducu“, pe care l-am adoptat, nu mai lătra la străinii cari intrau în voie ca în multe livezi fără stăpîn, e de vînzare și că prețul, de vre-o patru mii de lei, trebuie plătit în mîna unui pirlit de fotograf care se află la Ploești.

Fotograful era evident aproape, romantismul acestui colț de pustiu mă atrăgea, fiica mea cea mare avea grabnică nevoie de aier, de neconținut aier,—și ce frumoasă era aici imaculata iarnă, cu sărutul soarelui clar pe ghiață, cu pitorescele cortegii ale irozilor mergînd foarte serioși, ca în Botoșanii miei, din casă în casă! —, dar era o mică di-ficultate. De unde. cei 4.000 de lei, și de unde tot ce mai era de nevoie pentru ca în odăile goale de mult să se poată așeza o viață de familie și o groază de cărți fără care această retragere la țară ar fi fost o sinucidere?

Mi se vorbise mai de mult de intenția pe care o avea Haret de a se scrie Istoria Bisericii românești. Subiectul nu mă atrăgea în deosebi, iar cercetările preliminare îmi

păreau foarte grele, cum și erau în adevăr. Părăsisem gândul, și de sigur fără oferta lui Tohăneanu n'aș fi primit nici pentru acest lucru o recompensă bănească. Așa însă mi-am călcat pe inimă și am acceptat. Peste câteva săptămîni fotografiful își primia plata și începeam refacerea căsuții, care era pentru mine la început numai un loc de retragere. Puteam să petrec o noapte acolo cu atunci tînrul meu elev Lăpedatu, bucuroși amindoi de atîta alb pe perețe, de atîta miros de proaspăt, de absoluta tăcere căzînd de sus din stelele limpezi. Vechiul coleg de la liceul din Iași, d-rul Pirvu, era medicul orașului, și, seara, în grădinița pe care am cumpărat-o acum, pentru fondul de cărți populare „Cuvîntul“, se aduna familia lui, a farmacistului Müller și alți cîțiva localnici, serviți cu berea „tutungiuului“ Anastasescu, pe cînd de aproape, de la „Zăneasca“, din casa boierească suită sus pe o basă de ziduri arhaice ca într'un colț de Dalmație, formidabilii dulăi țineau hangul veselilor lăutari din „Strada Artiștilor“, plină ciucure de istorică țigănie. Era ceva de creat în acest colț de lume pustie.

Și astfel povara chiriei și lipsa de bani a ziarului mi-au dat ideia de a mă muta cu totul aici, întemeind cu bani de la prieteni, deveniți acționari — și ce mari contabilii am avut, tot unul și unul, perfecți la socoteli, dar fără niciun ban în casă Simbăta, la plata celor trei sute de lei aur ai lucrătorilor prieteni! — ceia ce de mult visasem: tipografia mea, și pentru acest ziar, dar și pentru o largă editură românească.

Vedeam în încă tînăra mea inchipuire orașelul schimbîndu-se: străzi largi s'ar fi deschis spre gara încă neterminată, casele lucrătorilor s'ar fi clădit pe ambele margini; o baie, o sală de adunare, o bibliotecă populară, pe care am și întemeiat-o îndată, ar fi dat caracterul cultural noii alcătuirii, pe care o speram încunjurată de simpatia activă a oamenilor în mijlocul cărora era să mă așez.

N'am putut face nici într'un șfert de veac, pe departe ceia ce visasem în momentul cînd m'am hotărit să mă închid în Vălenii-de-Munte, departe de un mediu în care sprijinul moral nu-mi lipsia de mult, dar așa de puțini mă ajutau să pun baza materială neapărată pentru urmărirea scopului meu. Dar subscriitorii se găsiseră, și încă răpede, capabili de a-mi da capitalul trebuitor pentru ridicarea zidurilor și procurarea mașinilor. Bunii meșteri, plini de tradiție, ai localității lucrau de zor la isprăvirea clădirii începute în primăvară, și astfel, de Paști, în anul 1908, eu puteam să privesc zidirea isprăvită și, așteptînd pe meșterii miei, cari, cu Nicolae Stroilă și Constantin Onciu în frunte, îmi veniau de la vechea tovarășă „Minerva“, mă încintam în grădinița din fund supt pomii în floare, priveștițe pe care n'o mai văzusem din copilăria mea botoșăneană, de aburirea vîntului proaspăt al dealului și de ușoara musică a albinelor scormonind în florile prunilor numai o zăpadă. O mulțămire care nu se poate rosti prin cuvinte-mi cuprindea trupul și sufletul întreg. Solemn, impresionat, curierul fără uniformă aducea în acest loc depărtat de vuietul politicei bucureștene maldarul de corespondență al ziarului meu.

Inaugurarea mi-a adunat pe toți prietenii. Gustam mîndru ciudata simfonie pe care o făcea motorul american cu detonație, ale cărui picîieli le ascultam, le pîndiam cu grijă și de la distanță în primblările mele și uruitul greoiu al rangelor de fier din cele două mașini luate în parte pe datorie și din care una, în viață și astăzi, poartă data Războiului pentru Independență.

Cea d'întăiu publicație mai întinsă, a carii frumoasă înfațișare era o datorie de onoare pentru noi toți, cari știam ce a fost și ce este „Minerva“, a fost firește „Istoria Bisericii“, care-mi plătise casa. Se tipăria în același timp cînd în odăița de lîngă culoarul în care-mi grămădisem cărțile indispensabile, celelalte fiind depuse pentru ani de

zile la Liga Culturală, înjghebam paginile manuscrise ale lucrării.

Uşor nu era nici într'o privinţă. Simbătă seara, tragedia plăşilor, care cu valuta de atunci, nu intreceau — am spus-o — cu mult trei sute de lei. Contabilii cei adevăraţi eram eu şi soţia mea, contabilul de formă din odăiţa de sus, de-asupra tipografiei, avind doar sarcina „ştiinţifică“ de a constata prin metodele specialităţii sale un „ciştig“ din care eu nu găsiam nimic în saltarul-cassă al biroului moştenit de la călugărul Varahiil. Dar în fiecare seară desperatele lătrături ale lui „Haiducu“ păreau că anunţă asaltul unei bande de hoşti, şi din cind în cind, împreună cu corul nocturn al găinilor mele, se auzia căzătura fatală în pivniţă a unui iepure de casă, speriat de salturile apărătoare ale dulăului. Şi vintul părea că va străbate prin pereţii de paiantă. O, nu e uşor să te faci ţeran la treizeci şi şase de ani! Numai, grămădiţi în două cămăruţe şi cu bătrina mea mamă, patru copii dormiau somnul vrstei lor fericite.

Fusesem invitat să dau conferinţi asupra trecutului armatei noastre. Ele se ţineau undeva în Calea Victoriei înain e unui auditoriu de ofiţeri. Am putut constata încă de atunci cât de înţelegători sînt ei la orice problemă, chiar cind nu atinge de-a dreptul cariera şi preocupările lor. Poate de aici a ieşit ideia de a mă înscrie între colegi pe cari abia i-am cunoscut în treacăt, ca pe interesantul bătrîn basarabean Arbore, icoană de stareţ istovit de posturi supt coama de vechiu revoluţionar, pe care-l preţuiam şi ca prezentator pentru Academia Romînă al patriei sale celei mici, ori pe magistratul Oscar Niculescu, cu care era să mă întilnesc pe scaunele Senatului, ca profesor cu anul—cum a rămas obiceiul—la Şcoala superioară de războiu. Dar din acele citeva conferinţi duse mai departe, întâiu până la moartea lui Mihai Viteazul, apoi şi pană la epoca Regulamentului Organic, a ieşit cea

d'întăiu istorie a luptelor noastre, la care, din punctul de vedere al însuși organismului luptător, s'au adaus pe urmă adîncitele cercetări de specialist ale generalului Radu Rosetti.

Putința tiparului făcu să ma gîndesc la întregi serii de publicații, care, foarte puțin vîndute, de librari cari nu șiau să recomande o carte, se acumulasu în grijorător în depositul tipografiei, până ce ocupația germană le va distruge cu grămada, puind capăt în acest chip violent și salbatic unui mare vis de editură.

Am dat astfel, crezînd că se pot gasi cetitori pentru cîrticica ieftenă, un șir de conferinți ținute în deosebite părți al țerii, pretutendeni în legatură cu trecutul, cu tendințele și posibilitățile locale: „vadul“ de la Rimnic, mănăstirea de la Sinaia, Dunarea de la Giurgiu, — și s'au adaus și altele, ca aceia despre naționalismul lui Nicolai Balcescu, despre rolul tradiției în creșterea femeilor romîne“, conferința ieșană, stenografiată, despre nevoia întregirii cunoștinților istorice. Era vremea, cum se va vedea, în care secretarul Ligei Culturale avea datoria de a duce peste tot locul în același timp critica severă a lucrurilor de atunci și convingerea, adînc înrădăcinată în spiritul meu, că și un alt fel de viață se poate.

Cum se începuseră, încă de la 1907, cursurile de vară de la Vălenii-de-Munte, al căror rost voiu căuta să-l luminez în alt capitol, citeva din multele lecții de acolo, în general pierdute, și-au găsit locul în acest îndrăzneț șir de tipăriri, precum „Viața românească a Ardealului“, despre care nu se vorbise de la „Părțile alese“, de un caracter solemn, erudit, constituțional și juridic, ale lui Bariș, sau despre „balada populara romanească“, a cării împarțire în cicluri am încercat-o, și le mențin așa și pană astăzi (1910), ca și despre portul popular românesc, care pană atunci nu fusese infățișat în capitolele lui locale (1912),

întregindu-se astfel pe încetul acea enciclopedie românească a cării noțiune mi se impunea tot mai mult. Pentru Liga Culturală am început apoi o serie de calendare care dădeau culegeri de articole despre ceia ce privia viața noastră națională întregă, cu însemnarea evenimentelor din cursul anului: va veni poate vremea când un istoric literar cu interes pentru spiritul vremii se va opri și asupra acestor osteneli pe care nu le-a întrerupt vremea.

Atit de uitata literatură mai veche mă interesa, și nu numai din punctul de vedere al istoricului, care adăusese, în 1904 încă, la cartea răspinsă de Academie vre-o două sute de pagini, intitulate „Istoria literaturii religioase a Rominilor până la 1688”, în care se începea cu cele d’ntaiu traduceri ale cărților sfinte, pe care le porniam supt impresia unuia din ascuțitele studii de filologie ale d-lui Candrea, cu cei d’ntaiu ani ai secolului al XV-lea, când se exercitase asupra Rominilor din colțul între Maramurăș, Ardeal și Moldova influența propagandei vulgarisante a husiților, — teorie pe care filologia d-lui O. Densusianu și a elevilor săi continuă, fără dreptate, s’o incolțească din timp în timp.

La 1907, am avut ideia de a interesa cercuri mai largi în cunoașterea literaturii care precedase pe aceia pe care, cum se va vedea, o recomandam așa de călduros în revista „Sămănătorul”, revistă ce mi se încredințase, și-i dădeam o altă direcție decit cea de la început, învederindu-se că nu faceam niciun act revoluționar, ci intram în tradiția de mai multe ori seculară, a scrisului nostru celui sanătos și durabil. Am facut deci încercarea unor cursuri de seară la Facultatea de litere, și succesul m’a incurajat: venia mult tineret și se adăugia și altă lume în acea „sală numărul patru” în care de peste zece ani de zile imi făceam cursul obișnuit; am ajuns a stîrni și unele gelosii, cu cereri formale de a se interzice o asemenea concurența ilegală.

Redactându-mi acasă conferințele, am putut să dau încă din 1907 întâiul volum din „Istoria literaturii române din veacul al XIX-lea în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului“, ducând expunerea până la 1840. Am continuat apoi, de și conferințele serale se opriseră. Al doilea volum, atingând și anul 1848, a ieșit tot în București, la „Minerva“. Iar pe al treilea, până la 1866, îl lucram în ceasurile „libere“, tipărind încet, bucată de bucată, în măsură ce făceam lucrul, în tiparnița mea proprie. Chiar în acest an, după o așa de lungă întrerupere, am căutat să pornesc, după reeditarea, și prefacerea în parte, a cărții care cuprinde veacurile anterioare — și voiu spune eu ce dificultăți care mă țin în loc —, prelungirea după „noua direcție“ a „Junimii“. Căci multe păreri false s’au încetățenit asupra acestei perioade, prin anume interese, răpede servite de inerția publicului și, pentru învățătura vremurilor desorientate de azi, sint încă de deschis unele perspective.

Textele inse î mer tau să fie presintate din nou, pentru acest secol al XIX-lea care abia se închisese, lasînd o neclară m ștenire așa de bogată. Astfel cetirea prin ziarele care odinioară serviau așa de mult ca singurul mijloc de tiparire și preocupățiile de istoria religioasă pe care o scriam m’au făcut de am publicat, fără să am în vedere un public anume, cîteva frumoase predici, dintre car una și a ultimului reprezentant al curentului de cărturărie călugărească paisian, schivnicul de pe Scaunul metropolitan din Iași, fostul profesor și dascăl de cîntari, neobositul iubitor de cărți Iosif Naniescu, a cărui girbovă umbră albă o văzusem în strana catedralei pe care izbutise a o duce la capăt („Cuvîntari de înmormîntare și pomenire din veacul al XVII-lea până la 1840“, 1909). Poate că ar fi găsit în aceste sincere, calde și pioase pagini oarecare îndreptări cuvîntătorii bisericești de atunci, căci era și o tendință de „revoluție“ religioasă, întrupată

atunci în arhimandritul Scriban, obiectul celor mai mari speranțe, ale cărui predici pline de viață vie, și de o așa de bună formă literară, se tipăreau la Vălenii-de-Munte. Dar și aceste ediții de texte cu cheltuială de bani, fără a mai pomeni atenta muncă de editor, zburau zădarnic în vântul patimilor, care singure erau o realitate.

Întimplarea, care de atâtea ori mi-a fost peste măsură de prielnică, era să mă aducă a tipări, cu aceeași indiferență pentru acoperirea cheltuielii, una din cele mai prețioase cărți din tot trecutul nostru. Nu mai știu în ce legatura, plecând de la Botoșanii copilariei mele, ajunseseam cu niște tovarăși la Coșula, unde un mic spital se găsește singur în cuprinsul frumoaselor ziduri din secolul al XVI-lea, încunjurând o biserică de cel mai bun stil, care ni rezervă încă surpriza frescelor, din care cite una se ițiește prin spaturile tencuiei vulgare. Pe cind un dejun gustos, care-mi reunise prietenii la doamna doftoreasă, ma chema la fiecare cinci minute, răsfoiam prin cărțile de slujbă după obișnuitele însemnari pe care le culegeam de atîția ani de zile. Ceva parea că mă reține, caci era evident că — în deosebire de cutare biserică de pe Tirnave, unde mi-a rasarit înainte un al treilea exemplar, mai complet, din Triodul-Penticostariu al secolului al XVI-lea, făcînd gelos pe Bunea, cu care calatoriam,—nu era acolo decît o garnitură modernă fără interes. Dar m'am obișnuit să nu desprețuiesc niciun loc, oricît ar părea de zădarnica munca de cercetare, și astfel în același Ardeal desfăcusem de pe coperți de lemn aruncate niște fragmente de manuscripte slavo-romine de cel mai mare interes sau culesesem din praful prea obișnuit în multe lăcașuri sărace de peste munți o parte din legenda, scrisă înainte de 1600, a Sfintei Paraschive. Aici, ochii oboșiți de flămînd mi se opriră, pe un manuscript de la începutul secolului al XIX-lea, asupra unei foi în care prea adese ori erau nume de lucruri și de personaje orien-

tale ca să fie una din cărțile bisericești obișnuite. Uimit, m'am incredințat îndată că am înaintea mea, în acest volum de banală înfățișare, traducerea integrală a lui Herodot, unul din titlurile de glorie ale vechii noastre literaturi, — și încă redată fără nicio schimbare în formă, de copistul de acum o sută de ani. Nu știu cum voiu fi mincat în casa primitoare a amabilei doctorițe, dar seara în tren am dormit cu capul pe povestea despre Dariu al lui Histaspe, despre zeii animalii ai Egiptului și Scito-Geții de pe malurile Mării Negre. Inteligentul meu șef de atelier, d. Onciu, pe care numai soarta l-a împiedecat de a se face un cărturar, a descifrat apoi rind de rind la vîngalac întinsa povestire, pe care o verificam, o comparam cu originalul și o adnotam dînd neamului meu, la 1909, cu o deosebita bucurie, acest tesaur de limbă.

De mult, „Învățăturile“ lui Neagoe Basarab zăceau într'o ediție din vremea Regulamentului Organic sau în paginile, atît de greu de găsit, ale „Arhivei Istorice“ a lui Hasdeu. Era păcat de frumosul stil al traducătorului din slavonește, care lucra probabil după indemnul „Basarabilor“ de mai tarziu, Radu Șerban, Matei-Vodă sau poate și Constantin Brîncoveanu, care-și zicea „Basarab“, și păcat și de atîta autenticitate istorică, pe care, în spiritul meu măcar, n'a izbutit s'o clatine acribia hipercritică a filologului grec, mutat la o catedră universitară de la noi, învățatul profesor Demostene Russo. Am dat astfel, la 1910, și o ediție nouă din această carte fundamentală, indiferent de caracterul de compilație pe care l-a deslușit așa de bine d. Russo însuși.

Se va vedea îndată cum fusesem adus, aș zice chiar : silit să mă indeletnicesc cu deslușirea sintetică a întregului nostru trecut. Tipărisem de mult o „Istorie a evului mediu“ și o „Istorie modernă“ pentru școli, fiind adus la aceasta de cunoștința lipsei de valoare a cărților ciupite

după străini care se întrebuițau atunci în bietele noastre școli secundare, de învățare pe de rost a unor pagini fără cugetare, fără sentiment și fără stil. Pe cea d'întăiu am scris-o, strins, poate prea strins, cum e firea mea ; pe cea de-a doua, de sigur prea „vorbită“ și prea vorbăreață, am dictat-o d-lui Stahl, devenit un așa de bun și desinteresat prieten, care puneă fără niciun gând de răsplată inegalabila sa stenografie la îndemina mea. Nu credeam că împotriva manualelor, care nă erau un mijloc de câștig ca altele, ale singurului profesor superior de istorie universală, care se întâmplase să fie și un scriitor și — publicasem de mult o conferință, ținută la cercul profesorilor secundari, și inaintea impasibilului Haret, ca să arăt prin acea „utopie didactică“ absurditatea vinovată a unui învățămînt sprijinit pe singura rutina a colegilor miei de la licee și gimnasil —, nu credeam, zic, că mi se va arunca în obraz în chip statornic învinuirea că scriu neînțeles, la care se va adăugi și observația cutărui raportor de la Ministeriul de Instrucție că-mi permit a judeca faptele și că deci cartea mea poate să strice sufletele copiilor. Dar, cum până atunci astfel de acușării nu mi se strigaseră în față, direct, chiar și de ultimul invalid intelectual lipsit de creștere, am ostenit încă odată pe d. Stahl primblindu-mă de dimineață până seară, de mi se rupeau genunchii, ca să-i dictez și o Istorie a Romînilor pentru școli, pe care o înțelegeam, — o ediție deosebită a și purtat acest titlu —, și pentru „poporul românesc“. „Poporul românesc“ nu și-a bătut capul cu dînsa, decît în Ardeal, unde voiu spune cum o treceam, ca marfă oprită de censura maghiară, iar, în învățămînt, cite un fost elev al meu tolera acest manual de credință și căldură doar în cursul superior, unde elevi mai desvoltați ar putea să înțeleagă și „frasa încîlcită a lui Iorga“.

Am crezut însă, chiar de atunci, că, oricît ar căuta un om de astăzi sa se apropie înțelegător și simpatic de

acele vremuri, altele sînt vibrările sufletești pe care le provoacă atingerea de-a dreptul cu însăși slova contemporanului. De acolo, urmărit și de intențiile mele revoluționare în domeniul pedagogiei, am tipărit, la citeva luni de distanță, pe lângă o ediție populară a vieții lui Mihai Viteazul, de un boier din acele vremi, intercalată în compilația logofătului cantacuzinesc Stoica Ludescu, și pe lângă traducerea, de pe la 1840, îndreptată de mine, vers de vers, a cronicii greci a lui Stavrinou, laudător al aceluiași viteaz, o întreagă istorie a țărilor noastre compusă numai din fragmente de cronici, acel volum „Din Faptele Străbunilor“ care nu s'a învrednicit de o a doua ediție. Scrisorile contemporane au venit și ele la rînd, și era pentru mine o bucurie să corectez acele rînduri pline de pasiuni așa de nobile, de o duioșie așa de comunicativă și de o așa de adîncă înțelepciune: „Scrisorile domnești“ din 1911 și, în anul următor, „Scrisorile de boieri“. Numai după mulți ani, în legătura cu lucrări de sintesă în aceste doua domenii, am putut adăuga „Scrisorile de negustori“, de care niciun negustor nu s'a interesat, „Scrisorile de meșteri“, așijderea, și „Scrisorile de femei“, care au trecut, dăunazi, total neștiute, trebuind ca Institutul pentru studiul istoriei Sud-Estului european, creat de mine, să ia asupra-și spesele, trimiteînd gratuit elegantele volume, în care, și la anii miei înaintați ca și în tineretă, pusesem atîta grija pioasă.

În aceste scrisori intră de la sine, în legătură cu înălțarea la Iași a statuii lui Cuza-Vodă, care-și are o întreagă poveste, pe care cetitorul o va găsi în altă parte, și publicația de prinos a „Scrisorilor, mesagiilor și proclamațiilor“ celui așa de adînc Român și Moldovean în inima lui generoasă.

Pentru a da și cercetătorilor, cari se înmulțiau, aî mănăstirilor noastre, o îndreptare caci prea mult mă jignia învîrtirea în călcie, ignorantă și pretențioasă, a

nobilelor și cultelor doamne care apar într'un zbor de văluri albastre și dispar în aceeași fluturare grăbită, atunci când, cu o reculegere de care ar fi capabilă inteligența lor mai bine sfătuită, sînt acolo atîtea lucruri pentru mintea și pentru inima lor —, am reprodus în broșură și am întregit studiile asupra Hurezului și Mănăstirii Neamțului (ambele din 1912). Ele făceau parte dintr'un întreg plan în legătură cu monumentele istorice, în Comisiunea pentru ocrotirea cărora intrasem, nu fără obișnuita împotrivire. Era vorba și de scurte călăuze, ca aceia pentru Snagov, apoi de două ori retipărită, de cărți postale ilustrate și chiar de un calendariu istoric, dînd, cum se face în Italia, în Germania, pentru fiecare zi, cu cîteva cuvinte de explicație, un monument sau un portret, în legătură cu amintirile pe care le trezește acea zi. Odată, pentru o societate de doamne care căutau un mijloc de ciștig mai distins decît chetele, balurile, ceaiurile și garden-partyurile, am făcut să se tipărească un număr de cărți postale splendid ilustrate care infățișau litere ornate de pe documentele noastre. Foarte tîrziu numai, talentul fiicii mele Magdalina va putea să deie, cu ajutorul bănesc al fostului meu elev Moisiș, un întreg mic album de asemenea podoabe, care a fost foarte bine primit în străinătate, și ignorat în aceeași măsură la noi. Numai acum cîteva luni, am putut, după cîteva note în cartea mea generală despre arta românească veche, să descriu și să explic amănunțit ce comoară avem și în această privință, prin trei conferințe, ținute în sala Dalles de la București, înaintea unor bănci în mare parte goale, vorbitorul fiind un biet indigen, iar subiectul fără interes pentru nobilii domni în frac și nobilele doamne în ținută de bal, cari se omoară la sosirea oricărui vorbitor exotic,— de și nu atunci cînd îi fac răul serviciu de a-l recomanda cu permanenta mea impopularitate.

O ediție nouă, elegantă, portativă a poeziilor clasici

mi-a părut că e o necesitate. Pentru aceasta am ales ce e mai frumos, mai îngrijit ca formă în opera lui Ȃsachi, deprins la școala italiană de la începutul secolului și atit de neînțeles tocmai prin caracterul complex al formei sale. Un frumos volum, legat în simili-pergament, n'a aflat decit un număr extrem de redus de cetitori. Optimismul meu imi ascundea zădărnicia unei astfel de încercări, iar a mă adresa la Stat pentru desfacerea prin școli și biblioteci populare, mijloc la care cu fringere de inimă a trebuit să recurg mai târziu pentru alte publicații, nu-mi stătea în obicei. Mi se pare ca nici astăzi poetul ieșean nu se citează după ediția mea, îngrijită cu atita iubire. M'am trudit apoi să readuc primele poesii ale lui Alecsandri la forma inițială, mult mai firească, și un al doilea volum aș s'a adaus la o colecție osindită de la început. N'am uitat nici pe Bolintineanu, din care era puțin de cules, pe Crețeanu, pe poetul bucovinean Petrino. Prin îndrăzneala unui vers așa de nou, prin raportul lui cu folklorul, pe care-l strinsese cu ajutorul elevilor lui, mi se impunea și Baronzi, din care poate nu s'a cumpărat un singur exemplar. În legătură cu preocupările mele pan-românești am adunat, mai ales după ce-mi căzuseră în mină fabulele, neglijate, ale unui Sirbu, pe poeții basarabeni, ceia ce se potrvia cu manifestația noastră de durere din 1912, cu prilejul centenariului de la despărțire. Tot în legătură cu o comemorare, la desvelirea statuii lui Cuza-Vodă, presintam unui public care se menținea îndărătnic inexistent, o antologie a poeziilor Unirii, în scrisul cărora erau bucăți surprinzător de încă vii. Colecția va fi fost arsă ori topită în cazanele fabricilor de hirtie supt ocupația străină. În alt format, începusem o editare a proverbelor, traducind pe cele orientale, și am cules ceva și din hirtile lui Baronzi, pe care mi le incredinșase, cu manuscrite de romane, o bătrină profesoară, fiica lui, măritată cu un inginer Ghirgiu—le-am dat Academiei Romine—, ba am publicat și

o broșură populară de cîntece, cu intenția de a persevera dacă n'ar fi intervenit lipsa de interes, în sfîrșit vizibil, lipsa de bani și tot ceia ce a tulburat apoi așa de adînc societatea românească.

Într'o zi, uitîndu-mă prin vechile rafturi proaste ale părții din bibliotecă pe care o dusesem cu mine, am găsit rarisima carte a „Peregrinului transilvan“ de Ioan Codru Drăgușanu, grozavă ca înfățișare în ortografia ei cipariană și cu amestecul nesăbuit al cuvintelor latine pe care le-a răsپins limba. Dar era acolo un izvor așa de puternic și limpede de tinereță, de spirit popular, de observație atentă a lucrurilor straine, de simpatică filosofie proprie... Și atunci am rugat pe d. Onciu, care nu era încă șeful meu de atelier, să reproducă acest text, înlocuind cu cuvinte vii acele umbre latine : unde nu găsia cuvîntul, îl adăugiam în corecturi. Și s'a făcut astfel una din cele mai frumoase cărți din toată literatura noastră, care a trebuit apoi și retipărită.

Așa mergea tipografia noastră, cu spor numai pentru deposit. Cît privește sprijinul de afară prin comenzi, doar dacă d-rul Elefterescu, om preocupat de viața și cultura populară, tipăria la noi ; acționarii înșii nu-și mai aduceau amînte că au o tipografie, care pe încetul mi-a căzut mie ca un fruct putred și părăsit.

Toate aceste publicații plecau în mare parte din noua încredere în mine pe care mi-o dăduse scrierea și primirea „Istoriei poporului românesc în cadrul formațiunilor sale de Stat“ în limba germană (1905).

Credeam că Lamprecht, cu care avusem așa de puțin a face, de altfel, mă uitase cu totul, cînd, în 1904, marele istoric german, care primise conducerea vechii și importanteii colecții de istorie universală, inițiată de Heeren și Uckert, îmi scrisese pentru a-mi arăta nevoia de a se face și o Istorie a Romînilor, întrebîndu-mă cui ar pu-

tea să o incredințeze, atenție care m'a atins adînc și pe care o datoriam, cred, cuvintelor pe care le găsiseră pentru mine studenții romini de la Universitatea din Leipzig. Ele-i dăduseră lui Lamprecht destulă încredere în judecata mea pentru ca să fiu consultat apoi pentru istoria tuturor popoarelor din Sud-Estul european, ceea ce mi-a îngăduit să fac a se opri o monstruoasă istorie în cinci volume a Ucrainei, istorie neexistentă, pe care o propunea separatismul naționalist al invațatului, dar confusului Hrușevski, care a dat apoi, în traducere germană, o nespun de stufoasă parte întâiu a povestirii sale, și să pun în legătură, pentru Sirbi, pe fostul meu profesor cu Jireček, ceea ce a dat științei nu numai cele două volume, cu desăvîrșire nouă, ale acestuia în colecția Lamprecht, dar l a adus să publice, în Memoriile Academiei din Viena, partea, așa de întinsa, despre instituții, care nu se potrivea cu proporțiile ce i se admiseseră.

Am spus lui Lamprecht, cu toată sinceritatea, că, dacă se adresează lui Xenopol, care terminase de noul și o prescurtase într'o formă francesă, prea largă pentru epoca mai nouă, trebuie luată precauțiunea de a cere ceva nou, revazut asupra izvoarelor. Lamprecht reveni, cerîndu-mi mie să ieau asupra-mi o sarcina așa de grea pentru o conștiință delicată.

Nu mă gîndisem niciodată la alcatuirea unei atit de vaste sintese. „Scurta privire asupra vieții neamului nostru“, pe care mi-o ceruse d. Tazlăușanu pentru frumoasa-i revistă „Luceafarul“ și care, imediat uitată de mine în așa fel încît am descoperit-o cu mirare în bibliografiile de mai ieri, s'a publicat acolo la 1906 fără a se trage aparte.

Toată partea veche, daco-romană, nu mă ocupase niciodată. Părți întregi fusesera însă tratate pentru publicații amănunțite, ca „Istoria lui Ștefan-cel-Mare“, „Istoria lui

Mihai Viteazul“, prefața de la volumul XI din Hurmuzaki, care dădea tot secolul al XVI-lea înainte de Mihai, aceia de la „Studii și documente“, IV, în care era vorba de relațiile noastre cu Ardealul în al XVII-lea; istoria mai veche o atinsesem în notele de la volumul III din aceeași colecție, discutând informații noua găsite de mine, pe lângă cele din al treilea volum al „Actelor și fragmentelor“; vorbind de Cantacuzini, complectasem refacerea istoriei noastre pentru secolul al XVII-lea ca evenimente interne. Prin cele două prefețe despre Callimachi, veacul al XVIII-lea, care fusese cercetat amanunțit și în analiza cronicilor pentru „Istoria literaturii“ din această epoca, fusese lamurit aproape în toate colțurile lui; prefața de la volumul X dădea toată istoria economică a aceluși timp și, așteptând „Istoria lui Tudor“ din 1906, mersesem și dincolo de activitatea boierilor reformatori, pe care o analizasem acolo și o deslușisem și în „Convorbiri“ prin explicarea unei scrisori a lui Hammer, istoricul Imperiului otoman, și prin resumarea corespondenței Mitropolitului muntean Filaret. Ajunsesem deci până la instalarea Domniilor pămîntene. Dacă Regulamentul Organic, care-mi era antipatic, cu palidele lui umbre domnești, și anul 1848, care fusese pus într'o nouă lumină de marea publică comemorativă încredințată de D. Sturza lui Nerva Hodo, ceia ce-mi, va permite să public în revista mea „Floarea Darurilor“ un studiu despre „Craiova și Unirea“, îmi erau mai puțin cunoscute, în schimb, prin tipărirea actelor lui Vodă-Știrbei, prin răbdătorul studiu asupra „Vieții și Domniei“ lui atinsesem epoca Unirii, pentru ca numai în 1909, adunînd manifestațiile în scris ale lui Cuza-Voda, să dau pentru inaugurarea statuii Domnului de la 1859 și liniile de competenție pe care le cere o cit de largă presintare a operet lui („Unirea Principatelor“) 1909.

Toate acestea n'ajungeau însă. Ele trebuiau topite într'o operă sintetică, de care am fost legat timp de un întreg

an de zile, reducând toate preocupările mele la cugetarea, plină de îndărătnice îndoieli, asupra arhitecturii și dezvoltării ei. Era și marea dificultate a redactării direct în limba germană; primele două, trei coli se vor tipări cu textul meu neșchimbabil; asupra celorlalte s'a întins revizia, foarte atentă, a unui tânăr învățat german, cu care era să colaborez pe urmă la refacerea „Istoriei universale“ a lui Helmholtz și căruia Lamprecht îi încredințase organizarea unor istorii ale provinciilor germane, Armin Tille.

De la început, am cutezat să sparg obișnuitul cadru pentru ca, trecind dincolo de ideea teritorială, care m'ar fi strâns între granițele, înguste și neconținut crîmponite, apoi larg sfâșiate, ale principatelor, acelor „țerișoare“ de care tot vorbea D. Sturdza și retorica oficială pentru a face plăcere regelui, cititor de viața nouă, să pot trata, cu sentimentele care mă stăpîneau, și care se strămutau în sufletul epocii întregi, și viața Românilor de peste hotare. A fost deci, cu asentimentul tacit al lui Lamprecht — și-mi era așa de frică de un refuz? o „*istorie a Românilor în cadrele formațiunilor lor de Stat*“. Și, în dispoziția de critică a spiritului meu, mi-am îngăduit încă o inovație: aceia de a da, la sfîrșit, vre-o sută de pagini despre România și poporul românesc întreg, așa cum erau atunci, la 1905.

Își poate inchipui cineva cum a fost primită această carte, în care abia era vorba de partide, iar numele celor mai mulți bărbați politici nici nu erau pomenite, cu „opera“ lor cu tot, de însuși D. Sturdza, care încercase să mă facă a-i prezenta spre cenzură manuscriptul! Ce indignare! Mă țineam deci continuu de fapte rele... În locul banchetului de care fusese vorba, se anunța acum o întreagă scriere de înfruntare, firește tot în limba germană. Cînd editorii au trimis lui Carol I-iu cele două frumoase volume, splendid legate, n'au primit, cu toate întrebările lor, niciun semn de acceptare, necum de mulțămîntă. Mi s'a spus că mai mult decît orice îl indignau pe regele faptul că

domnia lui și a lui Cuza-Vodă cel răsturnat se găseau în același capitol.

Dar emoția a trecut, și cartea a rămas. Critica străină, adecă numai cea germana, a fost foarte favorabilă. Weigand de la Leipzig, Korduba, istoricul ucrainian, și alții și-au arătat satisfacția lor, nu numai pentru că de acum era la îndemână o istorie a Românilor basată pe ultimele cercetări, dar și pentru felul cum era prezentată materia, apreciere care putea să-mi placă mult mai mult decât orice aprobare sau rectificare a detaliilor, care într'un așa de vast ansamblu pot să fie discutabile.

Cineva a observat că lucrarea întrece cu mult planul colecției, Helmolt însuși gasind cuvinte de apreciere pentru „Românul cu mașele de aramă“, care, în adevăr, cu cât țineam în spate și totuși nu stateam pe loc, aș fi putut să fiu eu. La noi, Maiorescu s'a convins că, tipărit în străinătate, nemțește, și într'o astfel de colecție, s'ar putea să fie ceva de capul meu. Singur Ioan Bogdan a găsit cuvinte de recunoaștere pentru această carte ; mi s'a părut însă că, măcar un timp, relațiile cu Onciul au devenit mai reci. Față de urile care, și din alte motive, vor reveni salbatece, nu mai era acum nici totuși atât de necesară ligă a celor trei. Pentru expoziția din 1906 Onciul va da o scurtă istorie a Românilor după cele mai stricte tipare tradiționale.

Această trudită sintesă n'am putut s'o văd tradusă în românește decât foarte târziu, după războiu, de foasta mea elevă, d-na Enache Ionescu, și încă a trebuit ca tiparul, în condițiile cele mai umilitor de modeste, să aștepte până la 1922, deci *șaptesprezece ani* de la apariția originalului german și să se prelungească nu mai puțin de șase ani, pe când Sirbii au ținut ca lucrarea lui Jireček despre istoria lor să apară *în același timp*, tradusă de elevul lui, Radonici, ca și forma străină.

De ideile dintr'însa, care însă erau în continuă des-

voltare, am fost stăpînit cînd am dat pentru „Luceafărul“ un resumat și cînd am scris, în legătură cu o aniversară din istoria poporului italian, o scurtă presintare a istoriei noastre, *Breve storia dei Romeni*, care a ieșit din tipografia mea la 1911. Carte scrisă cu mult avînt, într'o limbă pe care o cunoșteam de mult și o vorbiam curent, dar care rezervă multe surprize străinului, cum mă conving de cîte ori încerc din nou a scrie direct într'însa. Anume indoieli și atunci m'au facut să recurg la fostul meu elev, fiul cel mai mare al lui Frolo, pentru o re-
visie, care s'a vădit a fi neîndestulătoare din partea unui Italian născut și crescut la noi. Criticile italiene n'au lipsit cărții care „știe prea mult franțuzește și nemțește“. Dar e curios că, atunci cînd am alipit unele capitole, referitoare la relațiile dintre noi și Italiieni, la o altă istorie a Romînilor, tradusă de d-na și d. Antohi (doamna e Italiancă), îndreptările au fost extrem de puține și judecata a fost totuși alta. Dar, de scris italienește, cu toată lecția care mi se face la orice ocașie, tot nu m'am desvațat.

Răscolind pentru istoria Romînilor în cronicile bizantine, am avut ideia de a scoate din ele tot ce poate servi pentru o istorie sprijinită pe izvoare a Imperiului bizantin însuși. Am și astăzi aceste note amanunțite, împărțite pe capitole, și care-mi sint înca de un oarecare folos. Ajunsesem a cunoaște din 1901 la Veneția pe Horatio Brown, cel mai vechiu și mai harnic dintre cercetatorii Arhivelor, dar și cel mai izolat și mai tăcut, care era delegatul engles pentru alcătuirea volumelor venețiene, admirabil lucrate, din marea colecție de „State Papers“ care se publica de guvernul lui. Mi se parea curios că el nu schimbă nicio vorbă cu nimeni, și am pus rămășag cu soția mea că mi-l împrietenesc într'un ceas, și anume în așa fel, încît până la ceasul trei îmi va face și o vizită. Mi-am adus aminte ca în *Revue critique* era o dare de samă despre una din lucrările aceluia care a dat, cu essayuri foarte

bine scrise despre aspectele Veneției, o istorie a tiparului venețian și, în colecția de „Temple primers“ a editorului Dent, cel mai bun resumat de istorie a republicei. Bănuiam că nu cunoaște această recensie și sintem cu toții așa de sensibili la dinsele, de și știm mai bine decât orice critic ce este în cartea noastră... — și așa și era. Am căpătat de la arhivistul amic o prietenie strinsă ma lega de Riccardo Predelli, mort așa de blind la masa lui de lucru, pe care-l ajutasem la identificarea numelor de localități orientale în colecția „Commemorialelor“ și aveam atita simpatie pentru della Santa, prea iute răpit stimei generale informații asupra materiei care-l preocupa momentan, pe voinicul Engles, și i-am putut strecura un inedit privitor la un alhivist ratacit prin Bavaria, în cea mai strinsă legatura cu aceste preocupatii. Și din vorbă în vorbă iata-l ca se duce acasă și apare înainte de ceasul trei înaintea locuinții mele din Calle del Ridotto, aducând acelea din scrierile lui despre care-i spuseseam ca m'ar interesa foarte mult, dar nu le am. Mai pe urmă am fost și în frumoasa lui reședință din Cà Torresella alle Zattere, un *palazzino* plin de rari lucruri istorice, și am fost primiți în halat și în papuci, oferindu-ni un excelent ceaiu, dar aproape fără a vorbi nimic; peste cîtiva ani, cînd și el a plecat din lume, m'am gîndit să cumpar pe sama Institutului Sud-Est oriental casa, pentru oaspeți romîni, dar se facusera reparații scumpe, și a trebuit să renunț.

L-am întrebat pe Brown dacă în colecția lui Dent, pe care n'am avut niciodată marea onoare de a-l cunoaște, de și l-am căutat la Londra — așa o fi editorul engles! — s'ar putea tipări o istorie bizantină, pe care, bine înțeles, aș scrie-o franțuzește, cele d'intălu încercări de a scrie direct în englezește trebuind sa fie de acum cîtiva ani numai și au ieșit foarte prost. Răspunsul a fost favorabil, și m'am pus la lucru, căutînd să prind în cît mai puține

pagini ce e mai esențial, dar și mai caracteristic, ceia ce nu înseamnă și ce e mai pitoresc, pentru a măguli pe cetitor, din această permanență imperială de peste o mie de ani. Aceasta fără a alerga de la un studiu străin la alt studiu străin, cum se face de obicei pentru a redacta un manual convenabil, ci, după concepții proprii, recurgînd neconținut la izvorul contemporan. A ieșit astfel un opuscul în care pe fiecare pagină pusesem, curajos, pecetea cugetării mele înseși. Manuscriptul a fost trimis la Londra, unde a găsit un excelent traducător în d. Powles, cu care n'am avut niciun raport personal. Primirea a fost foarte bună și din partea filologilor cari se ocupă, ei mai ales, de Bizanț și ale căror exigențe sint cunoscute: s'a recunoscut elementul de tinăra originalitate care este în aceste pagini. Astăzi, cînd am prefăcut și crescut de două ori pe atita textul frances pentru o tipărire, care abia s'a isprăvit, puînd dedesupt, după notele păstrate, însemnarea izvoarelor și controlînd neconținut cu ce au scris alții, pot afirma că puțin era de schimbat în textul de la 1907. Partea privitoare la literatura de cronici a Bizanțului a rămas în manuscript peste douăzeci de ani, fiind dată, nu fără oarecare sfială, care nu era cu totul îndreptățită, numai dăunazi noului prieten Henri Grégoire pentru frumoasa lui revistă *Byzantion*: împreună cu indicații asupra artei, ea a apărut acum în cartea nouă din tipografia mea de la Vălenii-de-Munte.

Din această răscolire de izvoare a rezultat și studiul asupra luptelor pentru tronul bizantin în secolul al XIV-lea, „*Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe*“, pe care am oferit-o lui Kohler pentru „*Revue de l'Orient latin*“, dar, acesta cerînd o refacere de formă la care nu mă credeam dator, am dat-o lui Krumbacher pentru „*Byzantinische Zeitschrift*“, și acesta a primit-o cu plăcere.

Împrejurările mă facuseră apoi sa trimet pentru volumul de omagiu al lui Lamprecht considerații asupra raportu-

rilor medievale dintre Țes și Răsărit în evul mediu (1909). Pentru omagiul comemorativ al lui Țari, arabisantul italian, trimesesem un dialog abisino-latin găsit la Florența și am fost uimit aflând că descoperisem cel mai vechiu text de limbă amarică (1910). Pentru Suedesi lucrasem o ediție, după cea din *Studii și documente*, a cronicii, scrisă de interpretul Amiras, a șederii lui Carol al XII-lea la Bender.

Încetul pe încetul istoria universală redevenise obiectul preocupărilor mele. Întăiu în legătură cu catedra pe care o ocupam la Școala Superioară de Războiu. În loc să predau elevilor miei, decit cari n'am avut alții mai atenți, mai înțelegatori, mai personali în tesele lor de sfârșit de an, în loc să presint an de an fapte și date pe care le găsește cineva în orice expunere curentă, am gândit că ar fi mai bine să desfac vastul cuprins al vieții societăților omenești în acele probleme la a căror soluție, crudă, dar de atâtea ori necesară, prin arme sint chemați ei, la ceasul lor. Astfel istoria relațiilor dintre Francesi și Germani de-a lungul veacurilor mi s'a înfățișat ca o problemă a Rinului, și cu acest titlu a apărut, după notele stenografice ale amicului Stahl, cea d'întăiu lucrare cu acest caracter, de sigur nou, în 1912. Anul următor, propria noastră istorie se amesteca în desbaterile singeroase privitoare la soarta Dunării, și o *Chestie a Dunării* a apărut deci la sfârșitul cursului, cu explicația: „Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie“. Și această publicație era presintată ca fiind menită numai elevilor miei. La 1914 am grupat în jurul problemei mediteraniene (*Chestia Mediteranei*) ceia ce credeam mai esențial în istoria Europei de Miazăzi.

O contribuție românească la cunoașterea istoriei apusene a fost în intenția mea reluarea cronicii românești, scrisă de agentul diplomatic muntean, despre expediția prin care, în 1716, Turcii sălbatecului Mare-Vizir Gin-

Afi au recucerit de la Venețieni Moreia. Textul, luat din manuscrisul Academiei Romine, l-am tradus și în limba franceză, confruntind știrile, atit de nouă, de precise și de originale, cu un ziar frances contemporan. Ediția a apărut la 1943 în luxoasa publicație de cronici inițiată de Ioan Bogdan. Am avut satisfacția să văd ca acest izvor al nostru afla prețuire pentru istoria cetății mie așa de iubite.

Aș pune alătura retipărirea, cu prilejul comemorării morții tragice a lui Vodă Brincoveanu, căruia i-am consacrat atunci, la 1914, și o întreagă lucrare în românește, a admirabilei descrieri pe care secretarul bogatului și mîndrului Domn, Del Chiaro, a dăruit-o Țerii-Romanești (*Istoria delle rivoluzioni della Valachia*). Din nenorocire, ca tot ce am tiparit pentru Casa Școalelor, întreaga ediție a fost depusă, pentru a nu se mai clinti, în subteranele acestei de sigur, atita timp, prea birocratice instituții, pe cînd ea ar fi putut folosi așa de mult pentru unoșterea în Italia a lucrurilor romanești.

În cîteva conferințe din 1934 am căutat să redau, nu numai legăturile noastre cu Veneția, pe care le atinsesem într'o lucrare închinata memoriei lui Monticolo, precum legăturile vechi cu Anglia erau înfățișate în volumul de omagiu pentru vechiul meu profesor Charles Bémont, dar și tot ce mi se parea mie, un așa de asiduu cercetător, că ar putea să exprime măcar pe departe esența, atit de complexă și de fină, a vieții venețiene din secol în secol. De aici a rezultat cartea „Cinci conferințe despre Veneția“ din 1914, care se va retipări peste treisprezece ani, și din care o parte, aceia a raporturilor romîno-venețiene, se va da în limba italiană, în revista *L'Europa orientale*. Lucrarea întreagă zace de ani de zile în buna traducere manuscrisă a elevei mele d-ra Nella Collini, cea mai devotată și desinteresată din ajutătoarele literare, fără să se fi putut găsi mica sumă necesară pentru a o

putea tipări ca o dovadă de înțelegere pe care nația noastră o are pentru minunea venețiană.

Din Arhivele Republicii Sfintului Marcu într'o nouă călătorie luasem note și făcusem copii pentru acea parte, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care nu intrase în „Notes et extraits“, începute numai la 1400. Din ele am făcut la 1915 studiul, apărut și în limba franceză, din noua publicație pe care, *tot pentru a se ști că sîntem pe lume și noi*, o începusem la Academie, „Buletinul secției istorice“, despre Veneția politică în Marea Neagră, pe vremea lui Dobrotici, creatorul Dobrogii, dar și înainte și după dînsul. În „Memoriile“ Academiei se adăugiau și documentele, pe care un cercetător german, de altfel iute la învinuire, nici nu s'a gîndit a le cunoaște, pentru o lucrare, de o ciudată alcătuire, după războiu.

Dar scrisul istoriei, care se făcea odată în mănăstiri, fără niciun gînd la lumea d'împrejur, părăsită odată pentru totdeauna, nu se poate isola, nu trebuie să se izoleze de viața care gilgiie, influențează, cere, impune. Și lumea, care părea stabilită pe multă vreme prin echilibrul între două sisteme de mari alianțe, intra de la 1912 înainte, cum se va vedea din capitolul următor, într'o fasă de prăpăstioase schimbări.

Ele cereau deci explicații și direcții care m'au îndreptat din nou către studiile de istorie universală.

La 1912, se serba la Chișinău o sută de ani de la anexarea Basarabiei și, după ce arătasem încă din 1911, în „Memoriile“ Academiei, în ce condiții se făcuse răpirea, am dat într'o întreagă carte, pentru care adunasem materialul localitate după localitate, o istorie a provinciei românești pierdute, în „Basarabia noastră“, la care se adăugiau de la sine capitolele din „Pagini despre Basarabia de azi“, precum și ce se cuprindea ca observații și îndrumări în mai vechea carte de călătorii. Era aici și o legătură

strinsă cu evenimentele generale care ne-au dus cindva la Nistru și care ne-au răspins înapoi la Prut.

Dar împrejurările politice nouă ni cereau în acest moment, care era și al vizitei Țarului Nicolae al II-lea la Constanța, o altă îndrumare decît aceea a unei simple asigurări a hotarelor actuale prin alipirea la alianța de pace a Centralilor. Cu oarecare greutate, ciocnindu-mă, cum se va vedea, cu interesele, la Liga Culturală, ale unui Virgil Arion, am ajuns la publicarea, pe sama mea, pe cînd la început fusese vorba de o demonstrație a societății pe care o serviam ca secretar, broșura de orientare contra aceleia a Statului român: „România, vecinii noștri și chestia Orientului“ (1912). Aceleași idei se exprimau, tot atunci, în broșura franceză *Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient*. Trebuia să fie cineva orb ca să nu-și dea samă ce hotărîtoare consecințe va avea anexarea Tripolitaniei de Italieni și războiul deslănțuit de dinșii, în ciuda asigurărilor de pace veșnică.

Era vorba de a se arăta că noi n'avem numai o „politică tradițională“, datînd de la suirea pe tron a lui Carol I-ii și așezată pe nezguduita basă a contractelor încheiate de I. C. Brătianu la Berlin și Viena, ci că există adevăratele noastre îndreptări, verificate și confirmate de-a lungul secolelor. Cum, în acest an 1912, regele crezuse că e bine ca dinastia să cîștige un sprijin mai puternic în generația nouă și trimesese la cursurile de vară de la Văleni, al căror sens rămîne să se explice aiurea, pe fiul Moștenitorului Tronului, am întrebuițat și acest prilej pentru ca să afirm necesitatea unei oarecare autonomii politice, capabilă de a-și schimba alianțele fără a se aservi niciuneia din ele, prin cele trei conferințe, foarte ascultate, care au format broșura „Însemnătatea Romînilor în istoria universală“. Prestigiul Domnilor noștri, situația lor, scump plătită, de patroni ai ortodoxiei, ai vieții creștine în

Orient, s'a învederat apoi, în aceleași „Memorii“, prin studii întinse care căutau să lege, în vederea acestui scop, istoria noastră cu a mediului în care ea a evoluat.

Cînd Duiliu Zamfirescu și-a purtat la Academie războiul cu Ardelonii, cari nu-l simpatisau și pe cari nu-î simpatisa, am răspuns îndată prin „Partea Romînilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească (influențe și conflicte)“. În „Francisc Rákóczy al II-lea, înviătorul conștiinței naționale ungurești și Romîni“ arătăm cît ni datoră nouă, vechilor Principate, primitoare pentru toate națiunile robite, însăși dezvoltarea ideii naționale maghiare în secolul al XVIII-lea. Față de Rusia, care se îmbia pe lingă noi în vederea unor evenimente care se simțiau de toți a fi foarte apropiate, amintiam legătura de la 1711, cu toate avantajile și cu toate primejdiile ei, prin alt memoriu la Academie: „Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare și țerile noastre“. Ce-au urmărit totdeauna față de noi Habsburgii, de cari era vorba să ne desfacem, reieșia din acela care trata despre „ocupația austriacă în anii 1789-1791“, căruia fără zăbavă i-a urmat, ca o continuare firească, rămasă neterminată, „Politica Austriei față de Unire“, cea de la 1859. În legătură cu aspirații care începeau a-și destinde aripile, întrebuițam o publicație întimplătoare de documente pentru ca să dovedesc permanența noastră dincolo de Prut, în „Din ținuturile pierdute: boieri și răzeși în Bucovina și Basarabia în cele d'întăiu decenii după anexare“, și, pe cînd la parcul Carol organizam o expoziție basarabeană și cream la Iași un Cămin al studenților basarabeni, publicam la Academie „Însemnătatea ținutului de peste Prut pentru istoria Romînilor și pentru folklorul românesc“.

Războiul izbucni în Balcani, Statele creștine, în sfîrșit înțelese între dinsele, după îndemnul Rusiei, care spera să tragă principalul folos din încurcătură, aruncîndu-se asupra Turciei, pe care, cum se va vedea, noi o credeam

destul de tare ca să poată înfrunta lovitura dată cu atît entuziasm. Din însemnările mele, culese în izvoarele bizantine, am luat ce trebuia ca să se vadă, într'o expunere cu totul obiectivă, în care nu era nici șovinism, nici intenția de a sprijini o imposibilă întindere pînă în adîncul peninsulei balcanice, la care nu se gîndiau decît romantici ca un Vasile Pirvan, care ajunsese atunci elementul diriguitor al „Ligei“, că marile Imperii naționale de dincolo de Dunăre în evul mediu nu sînt decît iluzia unui naționalism înfierbîntat și că ideia Imperiului domina frăsirea și frămîntarea fără scop și fără continuitate a tuturor intrușilor descălecați la Sudul Dunării, că trebuie deci să se renunțe, chiar în folosul unei vieți pașnice de buni vecini, la credința că ideia națională a determinat încă din fundul vremilor întemeierea de State pe acest teritoriu așa de disputat. Astfel s'au alcătuit, în acest an de mari schimbări și de tragice evenimente, „Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani“. Scriindu-le fără cel mai mic sentiment de antipatie față de Bulgari, de cari vorbisem mai mult prietenește, în ciuda unei uri care se vădîia pînă și în caricatura, din vitrinele librăriilor de la Sofia, a ofițerilor noștri, în 1909, nu-mi închipuiam că după douăzeci de ani aceste pagini, cu cît adevăr și cu cite eventuale greșeli pot să cuprindă, vor îndemna la grosolane pamflete pe agresivul tînăr istoric bulgar Mutafiev, așa de zelos în a mă batjocuri în toate limbile.

Tot în legătură cu aceste preocupări a fost studiul despre „Ucraina moldovenească“, în care se arată opera îndeplinită după 1681 de Duca-Vodă dincolo de Nistru, și acela despre „Legăturile Romînilor cu Rușii apuseni și cu teritoriul zis ucrainian“. Începuseră a se discuta pretențiile așa-zîșilor Ucrainieni, cu limba lor, pe care Ion Bogdan o declara un simplu dialect și un dialect vulgar și curios, de a întemeia un Stat care nu se putea să nu se gîndească, mai curînd sau mai tîrziu, la Ba-

sarabia, și Austria ajută din răspuțeri, gata să provoace și o revoluție ucrainiană în Țpusul Rusiei, cu care se gîndia a-și regula odată pentru totdeauna socotelile. Desvăluirea acestor planuri mi-a atras mult timp înca o idioată campanie de presă, și principalul uneltitor pentru Centrală, pe cari era să-i servească și printr'un ziar de tradare, Stere cel cu paltonul galben din casa lui A. D. Holban, Basarabeanul care ajunsese acuma, cotind în dreapta și în stînga, dărimînd azi pe Poni, mini pe Vasile Lascăr, un factor important al partidului liberal, un purtător de cuvînt al tîneretului înaintat, mă împodobia în articole fără spirit cu porecla de „Iorga-Ucraină“.

Cum întreaga chestie a Balcanilor era pusă în discuție, căutam să arăt toate avantajile pe care le-ar căpăta rasa noastră dacā influenței austro-ungare și rusești în peninsula vecină i s'ar substitui acela, sprijinit și pe contingențele geografice și pe o așa de lungă tradiție, venețiană și genovesă, a Italiei. Pe cînd cercetam originile organizației noastre bisericești pentru a dovedi și aici linia proprie a dezvoltării noastre, care a întrebuițat toate împrejurările din lume pentru a-și face loc, presîntam, într'un memoriu la Academie, concordanța în Sud-Estul Europei a celor „două tradiții istorice“ din aceste regiuni: a Italienilor și a Romînilor. Rolul nostru era urmărit apoi în toate domeniile de influență printr'o serie de alte studii, apărute în același loc: Vasile Lupu al Moldovei ca următor al Împăraților de Răsărit în tutețarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii ortodoxe, „Muntele Athos în legătură cu Țerile noastre“, „Fundatiile religioase ale Domnilor romîni în Orient“, „Fundatiile Domnilor romîni în Epir“, opera lui Constantin Brîncoveanu între acești creștini răsăriteni, legăturile noastre cu Carageorghe, trezitorul vieții naționale sîrbești, și cu întreg poporul său, „Iordachi Olimpiotul, Romînul din Vlaho-Livadi care a sprijinit pe Tudor Vladă-

mirescu, părăsindu-l cînd i s'a părut că acesta nu servește cauza creștină, apoi rădăcinile pe care le-a avut la noi doctorul Veron sau Beron, care a stat multă vreme la Craiova lucrînd pentru cultura poporului său și, în fine, îmbrățișînd tot vastul domeniu al legaturilor noastre cu vecinii, de la Sud, cercetarea despre „Sirbi, Bulgari și Romîni în peninsula balcanică în evul mediu“, la care o să se adauge broșura francesă „Serbes et Roumains“, cu conferințele mele de la Belgrad.

Pe urma acestor publicații ale mele se poate observa toată desvoltarea problemelor ce se puneau așa de răpede, și cerînd un răspuns așa de hotărît, în fața noastră. Dacă am atins chestia renegaților în trecutul nostru, așa de puțini, eră pentru că la Academie se înfățișase, fără pudoare, prelatul care odinioară se ocupase cu atîta rivnă de cultura noastră din trecut, amicul lui D. A. Sturdza, Vasile Mangra, pe care-l cunoșteam de la Orade, unde fusese vicariu, și care acuma stătea, cu o nouă direcție maghiarofilă, în calea tendințelor noastre firești, ceia ce i-a adus memorabila demonstrație din curtea Academiei, de unde a ieșit între huiduieli și cu potcapul turtit. Cînd cele două mari Imperii internaționale și-au stat față în față gata să se încaiere, am dat, la Academie, paralela dintre imperialismul austriac și cel rusesc. Cînd s'a atins, în alt sens, chestia Dardanelelor, am rectificat, pe baza materialului istoric, părerile greșite în această privință. Cînd o doctrina crudă a reclamat totul numai pentru cei mari, am raspuns înaintea aceluiași public cu „Dreptul la viață al Sfatelor mici“. Cum societatea românească era acum ruptă în două în ce privește drumul de luat pentru a ni găsi cu arma în mînă hotarele firești, am presintat soluțiile mele în „Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țărilor noastre“, după ce arătasem cit de ușor în trecutul nostru trecuserăm munții în Ardeal și ce fără noroc au fost, cu toate primele succese, încer-

cămile celor ce stăpîniau povîrnișul nordic al Carpaților de a năvăli în țara noastră. Pe planul al doilea căzuseră preocupății interne ca aceia care, după o istorie a Armenilor, mă făcuse să presint istoria Evreilor la noi.

Acuma, la 1914, venise, odată cu bătaia tunurilor lui Franz-Joseph asupra Belgradului, vremea marilor decisiuni și marilor suferinți. Pentru acest ceas al „fecioarelor nebune“ de la noi eu imi aprinsesem însă candela, și trebuie să arăt acuma de cînd.

XIX.

Desavîrșirea unui crez politic și social

„Cuvintele adevărate“ apăruseră în „Epoca“ și deosebi, și ele au găsit un mai larg răsunset și decît articolele din „l'Indépendance roumaine“. Atacurile personale contra unor oameni la cari, de alminterea, și atunci, ma interesase numai direcția, încetaseră : aici se punea baza unei doctrine naționaliste, care se deosebia supt multe raporturi de acela, așa de impresionantă prin strînsa ei logică, a prietenului meu viitor A. C. Cuza.

Ea nu venia, întăiu, din postulate metafisice, nici din analiza unor fenomene de ordine materială, ca înmulțirea populației evreiești în orașele moldovenești, alcoolisarea țeranului, sistemul de captare prin avantagii bănești sau de situație al așa-ziselor partide politice. Ea n'avea, în al doilea rînd, precisiunea unui decalog, care să cuprindă, într'o serie de nedesfăcut, propoziții pe care, fără a prevedea schimbările, fatale într'un viitor așa de grăbit și de capricios, să le fi declarat incontestabile. Ea nu introducea o aprigă pornire de negație, o învierșunată ofensivă, ajutată de mijloacele unui mare talent de satiric și epigramatist. Ea nu ținea samă de aprobările pe care le-ar fi putut găsi într'un tineret prea puțin matur pentru ca o cultură fără critică și o așa de slabă inițiere în realitățile naționale să-l poată face judecător în domeniul unor așa de grave probleme.

Cu aceeași caldă dorință de a folosi neamului pe care-l vedeam amenințat, era o deosebire de temperament, o deosebire de viață, o deosebire de studii favorite, cea ce pe nesimțite determină întorsătura de spirit a unui cugetător.

Eu plecam de la ce văzusem cu ochii în hirtia documentelor și în sufletul oamenilor în viață, cercetați de la un capăt al pământului românesc la altul. De sigur că aveam cea mai mare stimă pentru crezul unui Kogălniceanu și admirația cea mai absolută, nu numai pentru geniul politic, dar și pentru puternicele convingeri ale lui Eminescu, și mă bucuram că aceeași credință, acomodată cu vremile, poate trece de la o generație la alta. Dar nu le am o cugetare de azi cu concluziile cugetării de ieri numai pentru ca aceasta fusese exprimată de așa de sus, cu atita autoritate și într'o așa de captivantă formă. Se facuse din nou verificarea asupra vieții naționale, și de acolo pleca gândul meu, a cărui exprimare îmi era mai mult decit o datorie: o obsesie. Veacuri întregi îmi aduceau învățăturile lor și în milioane de oameni găsisem un instinct ce corespundea pe deplin cu glasul lor, însemnat în slova veche, care era pentru mine ea însăși o incintare.

Trebuia ori să dispărem și ar fi fost pacat și pentru atita luptă și suferință, și pentru comorile închise în sufletul nostru — ori să devenim, cu orice risc, noi înșine.

Serbările pentru Ștefan-cel-Mare erau, după multă vreme de șovaire, de îndoială, de nesiguranță în ce privește mijloacele și posibilitățile noastre, o afirmare, una de o putere neobișnuită. O luptă se deschisese între dogma nouă, pozitivă, optimistă, energică și între spiritul de negare, între atitudinea descurajătoare a „junimismului“ degenerat și politicianizat, care ne relega în rindul națiilor mici, fără originalitate culturală, menite a trăi supt toate raporturile la remorca celor mari ai lumii, ale căror forme ar fi prin ele înseși neapărat superioare for-

melor pe care ne simțiam în stare a le elabora. A fi „euro-pean“, „occidental“ „modern“, în rind cu lumea, nu mai era lozinca, predicată cu toate metodele unei înjositoare „reflemele“, ale unei ironii care nu poate să ardă decît modele și nu ranește nici măcar la suprafață credințele. Aprobarea opiniei publice trecea și pe lângă umanitarismul internațional, pe lângă sentimentalismul de martiragiu siberiene și filantropia oarelor de muncă și participărilor la beneficii, care formau evanghelia, de tulbure caracter, național și religios, a vrăjitorului prin zimbet de la restaurantul din Ploești.

Ne simțiam deci *noi*, vedeam drumul nostru și, dîndu-
ni samă de ce piedeci va trebui fatal să ni puie morala politicianismului dominant, cutezam totuși a privi în față idealul nostru. Fără să am oarba incredere a tribunului născut, care se imbată de gesturile și vorbele sale, ori copilăreasca vanitate a cui s'a deprins a se înzei pe sine și naivitatea cui crede că o idee emisă e una pe jumătate realizată și, în același timp, desprețuind orice presiune asupra conștiinții altuia, ca și metodele de ciștigare și menținere a aderenților pentru a li se atribui, în concurență dreaptă a valorilor, calități pe care le-ar fi căpatat astfel numai prin contactul cu gîndul meu și participarea la lupta mea, nu rivniam la nicio „șefie“ de „curent“, și humorul moștenit de la boieri spirituali, de la negustori și de la țerani mucaliți mă făcea să rid cînd întîlniam prin trenuri pe profetul basarabo-ieșean al „poporanismului“, care își lăfaia ciocoiește, cu apucături de parvenit imbatat de sine, insomnia savantă și filosofică înaintea cîrdului admiratorilor ciștigați, medusați și zapăciți.

Cuvîntul de „luptă“ mi-a parut vulgar, cînd eu nu căutam adversarii și nu mă inflăcăram de beția trintelor, păstrînd în suflet caldă dorință de a vedea în pace pe toți oamenii capabili de a da ceva țerii lor; calificativul de „luptător“ îmi amintea grosolane încordări de circ,

iar expresia de „apostol“, cu care bunătatea unora și dușmănia batjocoritoare a altora m'a împodobit, nu putea decît să umple de jenă și de desgust pe cine nu juca niciun rol romantic, nu făcea minuni pe drum, nu se lăuda că învie morții și, convins că e numai un om care se trudește să-și facă datoria cît poate mai bine și tot mai bine, n'avea poftă să se suie neconținut pe tribune a căror înălțime-i pare pretenție și artificiu. Arătam ce e în fundul sufletului meu și atunci, cînd, adunîndu-mi cugetări răzlețe, pe care erau liberi să le ia în batjocură toți deștepții cafenelelor și circiumelor literare, intitulam această culegere, apărută în 1906: „Gînduri și sfaturi ale unui om ca oricare altul“. Și așa, „un om ca oricare altul“, am înțeles să fiu și să rămîn până la sfîrșit.

Ăfirmarea credinții mele m'a readus la literatură, pe care o părăsisem cu totul, nepuînd pe hirtie ani de zile un singur vers, lepădîndu-mă de orice tendință în domeniul scrierilor de imaginație și neglijînd chiar, în toiul ocupațiilor multe și grele, orice contact cu o producție de simplă imitație ștearsă.

Haret, urmărind planurile lui „culturale“, de naționalism oficial, stîmpărat și cuminte, în legătură cu vechi tradiții uitate ale partidului liberal, de cate, cu toate că reprezintă tot mai mult o nuanță aparte, era așa de strîns legat, se gîndise la o revistă literară, a cărei necesitate era cu atîta mai mare, cu cît „Convorbirile Literare“, de un caracter pronunțat istoric, supt conducerea harnică a lui Ioan Bogdan, aveau o răspîndire foarte mică. Pentru această sarcină, în care era și — sau *mai ales* — gîndul luminării satelor, pe o treaptă mai ridicată decît a vechii publicații „Ălbina“, el dădu mijloacele trebuitoare unei tovărășii create de dînsul dintre poeții înscriși în budgetul Ministeriului, ca „referenți“ : Vlăhuță

și Ardeleanul Coșbuc, cari găsiră sau, mai probabil, primiră de la ministru titlul, eminentamente „cultural“, de „Sămănătorul“.

Prietenul meu mai în vîrstă Vlahuță ajunsese a reprezenta, în ciuda vechii formule de „artă pentru artă“, tot mai mult literatura aplecată către nevoile sufletești ale nației. Evoluția lui de la „Viața“, în care se dădeau lupte tocmai contra celor cari voiau să „robească“ producția estetică, menită a trăi prin și pentru sine, se făcuse răpede. În răzeșul tutovean se treziseră vechi elemente de trecut, care-l legau strîns de viața neamului său, și el înțelegea să servească de acum înainte, cu un așa dè nobil talent, dezvoltarea în lumină a acestuia. Poate sfatul lui să fi contribuit a îndemna pe Haret la această creațiune. Dar legăturile lui Vlahuță cu noua literatură, puțin răspîndita, încă sfioasă, pierdută prin cenacule, cu călăuze ele în eși desorientate, ca bietul Stans, de la „Floare albastră“, înegurat apoi de fantomele nebuniei, erau aproape nule; retragerea lui de cîțiva ani, desparțindu-se de polemica, intrată în gazetele liberale, a lui Gorun, facuse dintr'însul un isolat, care începea să fie uitat. Între naționalismul lui visător și melancolic, dar capabil de a se exprima une ori în accente de critică asemenea cu cele, violente, din tinerețele sale, ca în pe atunci faimoasa „Mînciuna stă cù regele la masă“, și acela, zdrumecat, abrupt, închegat în formule latine, dar și clasic germane și rustice ardelenesti, al lui Coșbuc, care-și făcuse abia intrarea în Regat —, unde se va așeza definitiv mai vechiul colaborator al „Tribunei“ —, prin publicarea în fruntea „Convorbirilor“, înaintea „generației tinere“, a „Nuntel Zamferei“, poemă plină de vuietul de petrecere năsăudeană între grăniceri, nu era nicio potrivire. Și firea celor legați împreună printr'o decizie ministerială era cu totul deosebită, mai mult, chiar: antagonică, între Vlahuță, un excelent gospodar, plin de virtuți casnice, trăind între cei patru pereți ai locuinții, sălaș fericit

într-o a doua căsătorie cu o femeie cuminte, și între Coșbuc, plin de zbuțiu studentesc maghiaro-german, incapabil de a fi reținut și stăpinit, în ciuda căsătoriei sale cu sora librărilor Sfetea, și veșnic ispitit între păharele unor prieteni mai tineri, cari aveau apoi impia măgărie de a rîde de ciudățeniile lui.

Probabil Coșbuc a fost acela care a căutat colaboratori, adecă de fapt înlocuitori și, la cea d'întăiu ocazie, succesori, între tinerii scriitori ardeleni. La „Tribuna“ va fi cunoscut aprinsa fire luptătoare a urmașului de nemeși inidoreni Ilarie Chendi, a cărui pornire pasionată se oglindea și în fața cu profilul fin tăiat, cu ochii plini de foc și obrajii imbujorați de patimă. Chendi, adecă de fapt Cindea, în forma pe care o adoptau nobilii romîni, cnezii și voievozii, cînd treceau la legea și la limba stăpînilor maghiari, din cari tînărul critic avea ceva într'însul, fusese ziarist la Sibiiu, pișcase în dreapta și în stînga, nemerise onoarea unei femei, al cărei soț, un Dac aspru, intrase cu biciușca în redacție; peste cîteva zile cel așa de singeros ofensat trecea munții, și aici, în tovărășii liberale, mutase verva sa în domeniul literaturii. Aducea cu el lecturi fără îndoială întinse, dar numai în domeniul scrisului german, ca fost elev al unui gimnasiu săsesc, și, cu un diabolic instinct al pamfletului, un personalism care, străin de orice sistem și rebel față de orice consecvență, nu pierdea niciun prilej de răsburare, iar, cu aceste însușiri și defecte, o siguranță înăscută a gustului, care-l făcea, cutezător cum era, de cel mai mare folos pentru a curăți bălăria ușoară ce invadaseră terenul scrisului românesc; une ori, și supt influența mediului academic, unde căpătase un loc de bibliotecar, gîndirea-i mergea pînă la stabilirea de adevăruri istorice în domeniul său și, în tovărășia unei fete, d-ra Carcalechi, cu care l-a legat o pasiune terminată prin sinuciderea ei—pe cînd pe dînsul.

il pindia nebunia —, el începuse și publicații de texte, ca aceia a scrisorilor lui Alecsandri.

Robit și stăpinit de dînsul, încerca primii săi pași în poezie, căreia-i aducea solida-i educație literară de caracter german, cîștigată în casa părintelui, care era un respectabil director de liceu brașovean cu craniul eshilean și cărunteți patriarhale, Ștefan O. Iosif. Cu totul deosebit și ca suflet de prietenul înaintea căruia nu putea să aibă o voință, palidul tînăr slab, cu figura vagă și marii ochi triști, cari spuneau desorientare și vis, dădea noii poezii o notă cu totul specială, în care Eminescu nu era cu nimic, și nici, mai ales, filosofia lui, credințele lui, lărgimea lui de orizont. Picurau, în această inspirație pură și săraca, din clara undă a unui izvor de munte ca în pădurile de brazi ale Carpaților lui, stropi de diafană poezie, care corespundea, de altfel, cu desăvîrșire tendințelor din Apus în vremea care merge de la Verlaine, „sărmanul Lilian“, cu care se potrivea și viața lui Iosif până la marea iubire și teribila tragedie care l-a cuprins pe acesta, la Germanul Stephan George. Întru cît corespundea un asemenea temperament cu militantul realism al revistei lui Haret își poate da sama oricine.

Resultatul impunsăturilor zilnice ale lui Chendi, care-i făceau, pe lingă mulți cetitori, pe cari o asemenea atitudine îi ațîța, ca, mai tîrziu, la matchurile de box, și ațîția dușmani, și-l separa de intențiile ministeriale, care erau numai de înfrățire, de pace, fie și dulceagă și nulă, a fost că revista nu mai putea să se menție. Atunci, fără să fi avut eu cu dînsul alte legături decît acelea dintre cetitor și bibliotecar și, odată, o cerere de articole pentru „Tribuna“, în care apăram partea Ardealului în cultura românească împotriva lui Hasdeu, care, relevînd cu dreptate rolul boierilor noștri de la începutul secolului al XIX-lea, aruncase o piatră în statuia convențională a lui Gheorghe Lazăr, pe o vreme cînd orice era Ardelean trebuia să fie sfînt

pentru noi, Chendi a întins o undiță către profesori și istorici, afirmând, cu un rar curaj, obișnuit la dînsul, că scrisul lui Bogdan și al meu cuprinde mai multă literatură adevărată decît lînceda producție a beletristilor recunoscuți. Peste cîteva zile, în numele lui și al lui Iosif, prin scrisoare chiar, mi se pare, mi s'a propus să ieau conducerea modestei reviste în alb veșmînt de mironosiță, fără chenare, fără ornamente, dar în care se zbatuseră pînă atunci atîtea războinice porniri.

Și, față de dușmaniile idioate care și astăzi urmăresc „sămănătorismul“ din partea unui „modernism“ și „euro-peanism“ care a atacat din pretenție, dar în mare parte și din cauza amintirii refuzurilor implacabile pe care le-a întîlnit atunci, cu fanteziile sale marine și alte tentative literare, un Lovinescu care totuși îmi dedica nu știu ce studiu de filologie latină, mă simt dator să arat de ce, avînd atîtea sarcini, griji și dușmăni, la peste treizeci de ani, cînd nu se mai imbarcă nimeni în aventuri, am primit propunerea.

Încheiasem cu „Epoca“. Nu-mi fusese greu să recunosc ce se ascundea supt prietenia cu care fusesem întîmpinat acolo. Filipescu, încredințat că trebuie o puternică lovitură de lopată — și el era meșter să le dea — în apele moarte ale unui politicianism demoralisant, de ale cărui practice se trudia să se desfacă însuși fără a reuși totdeauna, își alesese ca aliat pe junimiști, cu bătrîneța în răpede înaintare a lui P. P. Carp și cu ambiția, veșnic vie, a lui Maiorescu, care rîvnia către locul prim în ciuda legăturilor așa de vechi cu acest prieten al său, și astfel, contra benignelor acceptări ale lui G. Gr. Cantacuzino, contra îndărătniciei generalului Manu și ascensiunii neliniștitoare a unui om cu un talent așa de periculos elastic ca al lui Take Ionescu, căuta el să înjghebe un front de întransigență morală al conservatismului pur. Delavrancea, aprigul luptător liberal de la „Voința Națională“, îi aparținea acum cu totul, și scinteierile,

așa de uimitoare, și totdeauna nouă, ale elocvenței acestuia erau un puternic mijloc de a câștiga mai ales tineretul. Privirile câștigătorului de oameni care era Filipescu se îndreptară însăși spre mine, care ar fi fost să mă înșir lângă valorile tinere ale junimismului de la „Convorbiri“, ca să rivalizez cu jocurile de floretă ale geografului Mehedinți, pornit spre o carieră politică pe care o visa așa de mare și pentru care i se va da și sacerdoțiul „Convorbirilor“, ca și cu dibăciile retorice ale altor „maiqresciani“, meșteri în glas și degetul arătător, și chiar cu pătrata afirmație de suficiență a lui Pangratti. Aname conversații cu privire la viitoarea soartă a țeranilor, anume sugestii cu privire la acțiuni de stradă pe care, după 1906, le-aș putea încerca eu pentru folosul unui partid căruia n'aveam intenția să-i aparțin mă vor neliniști și mai mult pe urmă. Dar mai ales va fi decisivă experiența cu Maiorescu, pe care o voi atinge îndată.

Dar, pentru mine, a vorbi despre ce începusem a spera prin articolele franceze din „l'Indépendance Roumaine“, adică despre acea înperioasă nevoie de renovare, pornind de la factorul moral ca să se ajungă la noile instituții, sprijinite, în chip original, pe tradiția în viață și pe realitatea în sfârșit recunoscută, a vorbi, zic, despre ce-mi era mai scump decât orice în paginile acelei tinere reviste pentru popor, purtăreață și ieftenă, lipindu-se de suflet și prin aleasa modestie în formă, care pleca de sigur de la discreția lui Vlahuță, a acelei publicații în care nu putea să fie niciun interes politic, aceasta însemna tot ce era mai potrivit pentru îndărătnica mea propagandă.

Firește nu eram să dau acolo nici versuri, cum nu mai scriam de mult, și n'aș fi vrut să supăr pe nimeni prin învierea mea supt acest raport, nici povestiri de imaginație, spre a căror prosă, larg întinsă, și neapărat banală, de la o bucată de vreme, n'am fost atras niciodată, lipsindu-mi și naivitatea necesară bunilor povestitori. Îndem-

nul spre teatru, unde se încercau pe atunci profesorii, chiar, cred, d. C. Rădulescu-Motru, mi-a venit mai tirziu numai, anume pagini istorice cerindu-și și astfel întruparea. Probabil că în intenția lui Chendi nici nu era să albă de la mine altceva decît hermina universitară, fără o contribuție reală, și, de sigur, dacă aș fi știut-o, nu i-aș fi stricat socotelile, dar nici n'aș fi primit una din acele figurații care m'au desgustat totdeauna, lăsîndu-le bucurios mulților amatori. Unde sînt, înțeleg a face ceva, iar acest ceva să-l leg de linia, drept trasă, a vieții mele însăși.

Am dat deci în „Sămănătorul“, ale cărui proporții reduse erau, de altfel, potrivite pentru așa ceva, scurte articole de direcție literară, dar și culturală, foarte adesea socială și politică, fără caracter de partid și peste deosebirile de partid, contra lor chiar, articole în care se manifesta un crez de care odata cu viața nu mă puteam despărți. În cronica revistei am încercat să reconstitui și medii patriarcale prin care voiam să dau un exemplu vremilor rupte din legătura firească, și astfel mi-au răsărit din nou în minte văile dorohoiene, satele de răzeși, curțile de proprietari ale adolescenței mele, cu toată umanitatea de multe feluri care se cuprinsese odată în ele. Fostul colaborator de la „Revue critique“ avea obișnuința dărilor de samă și a notițelor și, astfel, de la număr la număr, am ajuns să semnalez și să judec, să recomand călduros de cele mai multe ori, tot ce se strecura din literatura curentă, adecă, mai limpede, din vădirea unui spirit greșit, care trebuia distrus, și a unui spirit sănătos, care trebuia încurajat.

Din colțurile primelor manifestări, de la „Floarea Albastră“, de la „Făt-Frumos“ de la Bîrlad, creată de sfiosul, fragedul ofițer, cu fața de domnișoară romantică și ochii imenși, Emil Gîrleanu, scriind supt pseudonimul „Emilgar“ încă de cînd se ajutase cu el pentru ceva literatură Xenopot la „Archiva“ sa, venită, pe rînd, și acesta, dar, mai înainte și mai ales, d. Mihail Sadoveanu, cu siguranța lui robustă în

mpresionantele nuvele, de un captivant misticism al naturii și al sufletului omenesc, reunite, apoi bizarul, inegalul înșirător de povestiri cu copii și cu oameni neisprăviți Vasile Poo și năvalnicul Brăilean cu obraji de foc și ochii de pirat Sandu Aldea, îndrăgostit al pământului, precum și atîția alți colaboratori. Iar eu făceam cu multă rezervă, a să nu am aierul că-mi rog o dictatură, alegerea bucășilor pe care mi le aducea de obicei Iosif și, cu o răbdare care nu m'a părăsit nici până acuma, iubind această funcție așa de umilă, dar care cere nebănuite mijloace de inteligență și de tact și permite a da „lucrul curat“, le și corectam pe șpalturile cu frumoasa literă ale „Minervei“. Aceasta era sarcina mea exclusivă, pe care nu înțelegeam s'o împart cu nimeni, hașnicul biograf și fanaticul adorator al lui Eminescu, I. Scurtu, bun băiat și sigur prieten, pe care l-am luat și în excursiile mele; marginindu-se să adauge din cînd în cînd la o bibliografie pe care o doriaam cit se poate de complectă.

N'am avut niciodată ședințe ca acelea de la „Convorbiri“, solemne cînd presida Maiorescu, hazlii cînd se uita de prezența chiar a șefului, nici ca acelea, desordonate, din cercurile de boemi de la revistele tinerilor, ori acelea pedante, de la alcătuirile care s'au format îndată contra „Sămănătorului“, alcătuirii în care unul cetia, iar ceilalți nu știau cum să-și ascundă ori invidia ori uritul, asemenea cu ședințile pe care, cu mult înainte, le-a immortalizat humorul unui Washington Irving în „Sketch Book“ al lui. O asemenea sarcină n'aș fi luat-o asupra mea, și, de altfel, aveam atîta de lucru, încît une ori, pe cînd tinerii miei amici vorbeau între dinșii ce voiau, în puținele seri petrecute în odăițele mele din Strada Buzești, trebuia să mă primblu ca să gonesc somnul care-mi urmăria oboseala. N'am pe suflet nicio „serată literară“, cu tot ce ele aduc ca artificialitate, pretenție, mondanism înțepat, genialitate pregătită la oglindă și zădărnicie. Primiam prieteni cari erau liberi să vorbească între dinșii ce

și cit poftiau, și ei aveau bucurul simț de a nu vorbi literatură, care, aceasta, a fost pentru mine totdeauna un lucru de ermetică intimitate, care cu greu se poate împărtăși altora de însuși făptașul ei. Venia pe acolo și cel mai bun elev al meu de atunci, Vasile Pirvan, care avea gânduri de viitor a căror mărimă și al căror succes strălucit nu le puteam bănuși în de ajuns, și silueta lui fragilă a fost prinsă într'o fotografie a grupului pe care din nenorocire n'am mai putut-o regăsi. Un Slavici, cu ale lui romane bizantine, de o puternică structură, un Brătescu-Voi-nești, pe care nici nu-l văzusem vre-odată, cu fineța unică a notațiilor sale psihologice, se adăugiau la cei fără un contact personal. „Făt-Frumos“ se mai ținu un timp, până ce căsătoria lui Girleanu aduse pe ofițerul demisionat și fără mijloace într'o odăiță la doi pași de mine, așteptînd postul de secretar la acea revistă politică, „Neamul Românesc“, de care directorul „Sămănătorului“ nici nu visa. Iar, la Pesta, „Luceafărul“ d-lui Tăslăuanu, căruia d. Goga, încă necunoscut, îi da frumoase versuri iscălite N. Otavă (Octaviu-Tavi), urma de la sine același ritm. Așa încît, la capătul „Istoriei poporului românesc“ în limba germană, puteam spune, în 1904, că toate trei revistele de tineret sînt în serviciul aceluiași ideal și urmăresc același instaurare a unui nou și puternic crez,—lucru care mi s'a imputat așa de violent, de și el nu făcea decît să exprime o incontestabilă, dar, e drept, pentru mulți neplăcută, realitate.

Dacă e vorba de „curent“, care *era*, el nu trebuie căutat la „Sămănătorul“ și osîndit deci ca „sămănătorism“. Originile lui erau mai depărtate: ele se află în „Epoca“, în l'„Indépendance“, în „România Jună“, în legătură și cu tradiția lui Eminescu, lui Alecu Russo, din care un capricios ofițer, Mărgăritescu, va da o bună traducere la tipografia mea, și a lui Kogălniceanu. Și, fără a se întrebuița niciunul din mijloacele unei abjecte demagogii literare,

care se va uni mai târziu, la alții, cu cea politică, acest „curent“ prindea. Cele trei sute de exemplare ale revistei se epuiau răpede, Filip singur făcându-și socoteala, pe care noi n'o știam, poate nici proprietarul improvisat, Iosif; în școli, „Sămănătorul“ se cetia supt bănci, iar în Ardeal el a ajuns mijlocul de căpetenie prin care o nouă generație, cu alt orizont decit al discuțiilor cu stăpînii, la care odată a fost atras și d. Goga, se punea în legatură cu clocotul de optimism activ din Regat.

În lumea politică de sigur nu se cetia „Sămănătorul“, cum nu se cetia niciun fel de literatură, afară de un mic grup de femei inteligente, ca d-nele Adina Olănescu și Marghiloman, cea din urmă reușind să facă a se po-meni scrisul românesc și într'un discurs la Cameră, ceia ce era o adevărată revoluție. Fără a fi un cetitor asiduu în domeniul poeziei și nuvelei, Filipescu, atit de vioiu și de atenț la ce se petrecea în jurul său, și-a dat sama cel d'întăiu că această mișcare literară, de un caracter așa de energetic naționalist, coresponzînd deci noilor tendinți ale spiritului său, poate deveni o forță și în alt domeniu. Astfel s'a ajuns la contactul meu, merit să fie de un singur moment, cu viața politică, și chiar cu viața politică de partid.

Nu voiu uita seara în care, întilnindu-1 la Șosea, Filipescu a început să-mi vorbească, la început fără niciun gînd de a întrebuița curentul pe care începea să-l zărească, de veste-jirea partidului în care stătuse neclintit de la întoarcerea sa de la studii, partid pe care-1 ajutase cu munca și cu averea și în serviciul căruia pusese un așa de e'xtraordinar temperament. I-am arătat că nu putea să fie altfel, odată ce se lucra tot cu aceiași oameni, de mult îmbătriniți, ralia-rea lui Delavrancea făcîndu-se la o dată din viața acestuia în care el putea să aducă, de sigur, un așa de mare talent

oratoric și un nediscutat prestigiu literar, dar nu și tumultul de idei și soliditatea de convingeri ale tinereții și primei maturități. Filipescu vedea viitorul foarte în negru, fiind desgustat și de unele intrigi de la Curte, unde vedea curioase fantome, care de sigur nu corespundeau cu realitatea. M'a întrebat de ce nu vin tinerii la dinșii, fiindcă se pare că grupul maiorescian de la „Convorbiri“ nu-i impunea peste măsură, înțelegînd cit de mult însemna la dinșii retorica învățată — d. Mehedinți jongla la intruniri cu trei nume : regele Carol, Eminescu și Petre Carp, restul fiind comparații aduse de acasă și gesturi în vînt. I-am explicat că sînt acum și altfel de tineri, cari *cred* și cari *luptă*, dar aceștia nu pot veni decît unde ar fi primiți cu ideile lor cu tot, idei așa de puternic desemnate încît erau însăși rațiunea lor de a fi în viața publică. — Dar dacă aceste idei sînt adoptate ? Și, apoi, mi-a vorbit de o apropiată intrunire publică în care, contra coaliției oportuniste dintre Cantacuzino și Take Ionescu, se va ridica glasul conservatorilor cu credinți și al junimiștilor fusionați cu dinșii. Cu acest prilej s'ar putea enunța și un nou program.

Sînt incredințat că acest om plin de perspicacitate, format într'o serioasă școală genevesă, aceia care ni-a dat pe frații și verii Golești, pe Brăiloiu și pe atîția alții cu un spirit deosebit de al „Parisienilor“, nu și-a închipuit că ar fi vorba de încă un val de postulanți și de candidați la situațiile înalte sau măcar la onoarea vitrinei. Cutare scrisoare a lui, ieșită la iveală mult timp după moartea-i, arată ce preocupări nobile îl asaltau în această vreme de îndoieli, de dibuiri, de temeri și de amărăciune.

Dar, în asociația conservatoare care făcea opoziția, de onestitate și de principii, căreia Delavrancea îi dase formula de „revisuire a conștiinților“, mai erau și alții, deprinși cu normele invariabile ale vechii politici românești, pentru care tot ce nu e interes practic aparține numai aparențelor,

„drapării“.eram obișnuit să văd la mine în casă pe „collegul“ Maiorescu, pe care abia-l puteau încăpea păreții goi ai căsuții din Aleia Alexe Marin, numai atunci cind era vorba de o alegere de rector sau de senator universitar, și atunci repeta—singurul lucru care mi se convenia, se vede,—stereotipa întrebare dacă „doamna se simte bine la București“. De odată l-am văzut pe omul politic de atita importanță supt un aspect mai viu și mai *actual*. Mi-a vorbit, cu acea vibrație metalică pe care putea s'o deie după voie frumosului său glas, despre intilnirea mea cu Filipescu, despre angajamentul pe care-l luase acesta. Fi-rește el trebuie ținut, dar și eu să mă gîndesc cit. de greu ar fi ca ei, cu tot ce înseamnă, să declare că „au fost niște proști“, cari au să învețe de acum înainte. Dar oare nu e tot una dacă la întrunirea care trebuia să fie un mare eveniment, capabil să influențeze pe rege și să miște opinia publică, eu aș rosti un crez, a cărui acceptare ar semnifica-o aplausele înseși cu care ar fi în-timpinat?

De sigur că nu era tot una, dar m'am gîndit, precum am făcut-o dese ori în viața mea — și de fiecare dată am greșit — că o prea hotărîtă intransigență din partea mea ar putea să strice un lucru bun, care fără aceasta s'ar putea face. Și apoi, din parte-mi, în folosul luptei pe care o duceam, puțin era oare ca de pe tribuna unei astfel de adunări, cu un Carp, un Marghiloman, pe lingă Filipescu, lingă mine, să se rostească acele credinți pe care le introdusesem oriunde-mi fusese cu puțință? În sfîrșit, m'am învoit.

Intrunirea, la Teatrul Liric, a fost foarte frumoasă. Nu atita public, dar represintanții, demni de respect, ai unei intelectualități care fără îndoială n'avuse în viața publică rolul ce i se convenia și care nu putuse pătrunde în unele situații decit părăsind în mare parte aspirațiile sale intime și imitînd, nu fără silă, practicele „democratice“

ale partidului liberal. Delavrancea părea indispus, și nu arăta de loc bucuros că întâlnește pe aceleași scinduri pe prietenul literar cu care nu se mai vedea de loc, vechile zile ale cercului de conversație și de întîmplătoare lectură fiind de mult uitate. Niciodată nu apărusem înaintea unei mulțimi care nu caută ce e nou sau plăcut într'o conferință, ci numai ceia ce poate servi unei acțiuni. Dar timiditatea mea, datorită vieții grele pe care o dusesese acela care, și după studiile în străinătate, era pentru Botoșănenii săi tot „băiatul cocoani Zunii“, mi-a dat acea îndrăzneală pe care o au numai oamenii cari caută să scape cît mai răpede dintr'o situație insuportabilă. Am încercat să arat că grupul politic care mă invitase, dar căruia avusem prudența de a nu-i da obișnuita adesiune, poate relua legătura pe care conservatismul o pierduse și la care liberalismul unei clase orășenești improvizate și tulburi nici nu se poate gândi, legătura cu cele două mari forțe : a tradiției i orice, de unde vin conducătorii partidului, și a pămîntul i a țeranului, care singur poate să deie o adevărată basa acelor cari nu trebuie să se depărteze de comunitatea cu cine lucrează pe moșiile lor și cari trebuie să li ajungă statornici colaboratori, înțeleși, prețuiți și iubiți.

Se pare că aceste cuvinte, spuse sincer și cald, fără nicio grijă de efect, cu totul dincolo de mimica maioresciană și de focurile de artificii romantice, au răzbătut în inimi. Carp a spus cîteva cuvinte amabile înainte de a cere asistenților un singur lucru : să aștepte ca Dumnezeu să-i inspire, ceia ce nu era o încheiere banală. Marghiloman m'a sărutat și m'a dus în splendida lui cupea la Maiorescu, care, cîteva minute, în hallul primirilor intime al casei lui din Strada Mercur (ciudat nume!), mi-a recunoscut calități la care eu însumi nu mă gândisem niciodată.

Dar cu această zi de Martie nu era să se înceapă de fapt tovărășia la care se gîndise Filipescu.

Fusese vorba ca „Epoca“, la care lucra cu tact un om de inteligența și experiența d-lui Pisani, să-mi fie încredințată. Zilele treceau fără ca legătura mea cu ziarul să fie alta decît tipărirea discursului de la Teatrul Liric. Începusem a mă îndoii de sinceritatea demonstrațiilor al căror obiect fusesem. O rezistență îndărătnică se pregătia împotriva intrusului, și nu-mi dădeam samă cu cită grabă lucra clanul din jurul lui Maiorescu pentru ca drepturile să nu-i fie știrbite. În sfîrșit, lucrurile se lămuriră cînd în foiletonul ziarului pe care aș fi trebuit să-l conduc a apărut un atac împotriva „Sămănătorului“, îscălit de tînărul Lovinescu, ale cărui produse literare nu le putusem primi și căruia nu-i putusem da, conform unei somații făcute în plin iarmaroc al Folticenilor, de unde era originar, traducerea de Odobescu a lui Pausanias, de care, departe de-a voi să mi-o apropriez, nu auzisem măcar că există.

M'am hotărît să mă plîng lui Maiorescu. Odată, de două ori, de trei ori m'am presintat la ușa lui fără să pot fi introdus. Am fost asigurat însă că-l pot găsi spre seară. Și în adevăr lampioanele aprinse la poartă păreau să-mi spuie că stăpinul e acasă. În același hall unde mi se făcuseră cu cîteva săptămîni înainte solemnele laude, am zărit în fund pe colegul Pangratti, care nu s'a mișcat. Maiorescu însuși imi ieși înainte, foarte jenat și foarte grăbit, ca să-mi ceară o răpede explicație a visitei, motivîndu-și atitudinea prin aceea că dă un prînz unor persoane de distincție. Am răspuns că n'am venit cu intenția de a mă adăugi lor, ci ca să ating o situație neașteptată și neplăcută. Am arătat de ce e vorba. — A, li-te-ra-tu-ră?, dar noi facem po-li-ti-că... Tot singele mi s'a suit în cap, și nu m'am putut împiedeca de la observația că totuși prin „li-te-ra-tu-ră“ și el a ajuns unde este în „po-li-ti-că“.

De atunci nu m'am întâlnit cu ilustrul profesor și importantul om de Stat decât la Universitate, unde une ori grația lui îmi promitea să mă ia cu trăsura, dar el uita promisiunea îndată ce votam contra unor interese de partid și de grup personal pe care totuși le-am menajat așa de mult încît n'am vrut să-i pregătesc un moment penibil întrebînd în domeniul literaturilor cunoscute mie de mult pe d. Mihail Dragomirescu, candidat la o catedră de... ce predă, cu eleganța care se cunoaște, nu însă fără să fac pe Ioan Bogdan a-i comunica în scris, prin poștă, supt ochii mei veghetori, opinia pe care-mi permiteam s'o am față de d-sa.

O singură dată am mai intrat în casa cu lampioanele, și cred că e bine să povestesc întîlnirea, care cuprindea însă și pe alții, căci, oricît ar fi prinsă lumea astăzi de alte griji, tot se va găsi cîndva un om, măcar un autor de teză de doctorat, pe care aceste lucruri să-l intereseze puțin.

Maiorescu trebuise să-și părăsească o catedră pe care, și în mijlocul celor mai strașnice furtuni politice, o ocupase în chipul cel mai credincios, chiar dacă aceeași inegalabilă artă de presintare dădea an de an exact aceleași lucruri în exact aceeași formă, orice conlucrare cu studenții fiind imposibilă la un profesor care se ținea, cu oricine alții decît tinerele genii pe care le forma, la o asemenea înălțime. Cruzimea luptelor politice făcuse ca supt ministeriatul lui Haret d. Gh. Ȃdamescu să iscălească o adresă în care se făcea cunoscut „d-lui profesor T. Maiorescu“, că, de oare ce a refuzat de cîteva ori să participe la activitatea unor comisiuni de examen, e pus în retragere pentru limita de vristă. Ȃtit.

Ȃși poate închipui cineva indignarea care ne-a cuprins pe toți aceia cari, indiferent de relațiile personale, pline, adesea, de jigniri nemeritate, eram în stare să măsurăm proporțiile omului. De și nu fusesem printre invitații

din seara lampioanelor aprinse, mă așezasem în primele rânduri ale revoltaților. S'a ținut o ședință la Universitate, cu obișnuitul zgomot confus de opinii în mare parte absurde, și s'a ajuns la rezultatul că o comisiune se va prezenta la Maiorescu pentru a-i arăta durerea și revolta noastră și a-l invita la o ședință solemnă în care în fața studenților i s'ar pune în lumină activitatea. S'a ales rectorul, C. Dimitrescu, decanul Facultății de Litere Bogdan și, cu toată împotrivirea mea, care, locuind la Văleni, n'aveam nici redingota obligatorie pentru o astfel de misiune și față de un astfel de om, — eu.

Ne-am prezentat tustrei în casa albă din Strada Mercur, și o emoție sinceră ne însufleția. Maiorescu a apărut glacial, și cu o privire rea în ochii încă așa de vii. A vorbit fiecăruia despre ce credea că-l putea ofensa mai mult. L-a întrebat pe „Coco“, tip de leneș inteligent, dacă-și continuă cu același spor activitatea, și-a exprimat mirarea ca Bogdan, filolog, se interesează și de filosofie—și Bogdan, care nu știa cum îl maltratează șeful său politic în scrisori personale, s'a scusat prin aceea că, foarte tânăr, a făcut un raport despre școlile din Germania — ; mie mi-a socotit anii de când n'am mai ocupat scaunul pe care fusesem poftit. Refuzul de a apărea în ședința solemnă a fost scurt, net și casant. În zădar ceilalți doi au stăruit, rugători. N'am mai putut răbda : venise, cum mi se întâmplă mie, clipa când, orice ar fi, nu pot tăcea. I-am spus că nu e vorba numai de noi, pe cari e liber a nu ne prețui, ci de studenții noștri ai tuturor și de o societate, pe care nici la început junimiștii n'ar fi trebuit s'o desprețuiască, dar care azi nu merită fără îndoială desprețul lor. Energica figură colorată se aprinse și mai tare, și, gestul dispărînd, omul se ivi. — Și crezi d-ta că noi n'am avut inimă ? — Dacă ați avut-o, e păcat că până astăzi n'a știut-o nimeni...

Ne-am închinat și am plecat. Totuși ședința s'a făcut,

dar cu Dissescu, Trimalchionul generației sale, complet cufundat în toate confusiile morale, și, firește, fără mine. Ba omul care-și descoperise o inimă s'a lăsat serbătorit și la Iași...

O inimă care nu era din cele mai bune. Încă o amintire, două, și mă întorc la lucruri care aparțin domeniului public, și sint deci mai vrednice de povestit.

Escelent decan, împăcînd toate divergențele prin pașnica lui înfățișare blondă, răpede cărunțită, prin zimbetul luminos care-î răsăria în adîncii ochi albaștri, Ioan Bogdan a fost îndemnat de prieteni să candideze la rectorat ca urmașul bunului său prieten C. Dimitrescu. Pentru aceasta și-a luat toate precauțiunile, a vizitat pe toți colegii, ba a mers și la șefii de partid: și la atunci tinărul conducător al partidului liberal I. I. Brătianu, care-l va fi considerat cu acea privire ironică în care se cuprindea atîta insultă și care din nenorocire i-a rămas atît de obișnuită încît a ajuns să diformeze o față așa pe bărbătește frumoasă. I s'a dat toate asigurările, care aveau valoarea celor ce se pot căpăta de la un politician, — și de fapt Bogdan a fost ales.

A fost ales, dar n'a putut funcționa. Cu inefabilul Dissescu în frunte, așa de distras cînd nu era vorba de înterese pe care știa perfect cum să și le apere, unii colegi de la Drept i-au organizat un perfect sabotagiu. N'a putut ținea o singură ședință -cu acel Senat universitar, așa de greu de maniat pentru cine n'a căpătat în luptele politice cunoștința mijloacelor prin care se înlătură greutățile.

Rectorul boicotat avea dreptul de a cere ministrului măsuri contra intriganților cari refușau să-și îndeplinească datoria impusă de lege. Așteptînd propuneri și gata de transacții, Bogdan s'a sfiit să o facă. Scos din cercul amicilor săi, al colegilor de la Litere, cu demonul politicianismului în față, omul de obicei așa de dibaciu s'a

pierdut cu totul; se adăugiau și cele d'întăiu simptome ale unei epuizări nervoase, în curioasă legătură cu cancerul care peste mulți ani de zile îl va distruge. Atunci, adversarii néloaiali au căzut asupra ministrului.

Acesta nu era altul decît Maiorescu, căruia Bogdan îi stătuse la îndemînă pentru orice, și mai ales pentru plăsarea, unul după altul, a obișnuinților casei din Strada Mercur. Iar hotărîrea ministrului a fost: destituirea rectorului, cea d'întăiu și ultima măsură de acest fel, care nu s'ar fi luat față de un hoț, de un falsificator, de un imoral.

Aveam o audiență la regele Carol cînd s'a semnat decretul. Maiorescu întărzia. În sfîrșit ușa s'a deschis și el a apărut în prag, cu un zimbet de satisfacție. M'a zărit, și arăta că-i pare bine de marturul mulțămirii sale răutăcioase. — Știu ce aveți acolo, i-am spus. — Da, destituirea lui Bogdan.

Pe urmă ne-am întilnit în Cameră, mai ales cînd el era, înlăturînd pe Carp, puternicul prim-ministru, acela care va decide intervenția în Balcani și va avea mîndria de a „pacifica“ Balcanii pînă pacea de la București, la care, cu părere de rău, n'am putut aplauda. Cînd însă, la 1912, s'a ținut la Londra cel d'întăiu congres de istorie la care am fost trimes — „trimes“ e, cum se va vedea, un fel de a vorbi, iar înainte de aceasta dările de samă purtau ca reprezentant al Romăniei la congrese de istorie pe d. „Étienne (Jean)“, adecă d. Ștefan C. Ioan —, și fusesem invitat pentru secția de bizantinologie, ba chiar, onoare deosebită, pentru secțiile reunite, Bogdan mi-a oferit să merg ca reprezentant al Facultății și, pe sama ei. Dar, la Cameră, biroul mi-a comunicat invitația adresată Statului român. Crezînd că e din însărcinarea lui Maiorescu, m'am dus la locul lui pentru a-i declara că primesc.

Discuția a fost din cele mai interesante. — D-ta trimes

al României? Da? Dar România nu trimete pe nimeni. Dacă vrei, poți merge pentru Universitatea din București, iar altul, Xenopolu de pildă, pentru cea din Iași. Dar pentru România?... — Atunci nu voiu merge. — Cum poți tești.

Din banca sa, vecină cu a miniștrilor, Ioan Lahovary, îmbujorat, pipăind cu ochii de miop și totdeauna gata de vorbă, observase. — Dar ce s'a întâmplat? D. Maiorescu nu crede că aș putea represinta la congresul de istorie din Londra România. *Oh oui, oh oui... Vous êtes de ceux qui mettent le pied dans le plat.* Am incremenit de această manifestare a celei mai perfecte poli-tețe boierești. O merit de vreme ce ți-am vorbit.

„Vărul“ mieu, după obiceiul fanariot de a-și căta rudele până la al douăzecilea neam, Sebastian Moruzi, splendidă întrupare de boier luptător și, pe lângă aceasta, boier de Moldova, cu ascendenți domnești și fin apreciator al ideilor, care era apoi el însuși un scriitor de talent, mă văzu în această stare și prinse a mă cerceta. — Îmi dai voie să vorbesc cu Take Ionescu? (Voiu arăta aiurea cum mă împăcasem cu acesta.) Nu te însărcinez.

A doua zi, Take Ionescu îmi arăta plictiseala pe care i-o pricinuiesc toți acești oameni cari nu fac decit să fabrice dușmani. — Vei merge la Londra ca reprezentant al României. — Ca reprezentant oficial? — Da.

Am avut oarecare mirare cînd, a doua zi, Dissescu, ministrul de Instrucție, îmi vorbea de bancherul său, la care aveam să mă adresez pentru cheltuieli, dar el a revenit, spuînd că Ministerul îmi va trimete banii acasă.

La Londra am fost primit peste așteptările mele. Dacă, în secții unite, Lamprecht, vorbind înaintea mea, îmi mincase jumătatea de oară, în secția de bizantinologie un om ca Willamowitz-Moellendorf a arătat toată prețuirea tînarului care, cum mi-a scris pe urmă, „i-a impus (*imponiert*) așa de mult“.

Dar, pe cînd toate țerile își aveau președinți, secretari, România rămăsese fără. Nu știam obiceiurile, și n'am întrebat. Dar, cînd, în casa din Cromwell Place, înaintea căminului, vorbiam cu Mișu, ministrul nostru, care fusese foarte afabil cu mine, întrebarea mi-a venit de la sine — Cum, nu știi? Dar d-ta n'ai fost represintantul României! Și iată-l povestindu-mi cum, odată, concediat mai răpede de Maiorescù pentru că aștepta „imbecilul“ de X, a aflat de la X că acesta n'a fost primit mai răpede pentru că, spunea tot Maiorescu, nu mai pleca „imbecilul de Mișu“.

Iar, la Camera, Maiorescu, care primise elogiosul raport al lui Mișu, imi întindea o mîna de francă prietenie cu cuvîntele: *Eh, collega! Tout est bien qui finit bien!*

O, ce e viața, cetitorule, ce e viața!

Cuvîntarea, unică, de la Teatrul Liric, m'a pus însă în legătură cu P. P. Carp.

Cu totul altă fire la coboritorul răzeșului vasluian din secolul al XVII-lea Carp Lungul, și aceasta cu toate legăturile pe care le avuse el cu iuncării germani de pe la 1860, epocă de început bismarckian și de pregătire a marii ofensive naționale, aristocrația în frunte, cu acei tineri, deci, de la cari avea scrisori purtînd adresa „Bojar von Carp“, rătăcite printre documentele familiei care fuseseră puse la dispoziția mea.

Pentru a vedea aceste documente, din care el, care purta o coroană princiară pe trăsura de la țară și afirma că a găsit un inaintaș feudal litvan în genealogiile lui Okolski, credea că vor ieși îndepărtate și înalte legături străine, Carp m'a invitat la dînsul la Țibănești, —și fiecare din amănuntele acestei călătorii mi-au rămas întiparite în minte.

Nu călătorisem niciodată în vagonul cu paturi, și el a fost acela care mi-a plătit drumul, răspunzînd la pro-

testările mele că și el va primi să fac cu dînsul tot așa cînd îl voi pofti la... moșia mea. În tren am adus vorba de mai multe lucruri cu privire la care nu credeam că-mi va răspunde așa de neted. Între altele, de lipsa de interes pe care a arătat-o acelei „Hecube“ ce părea să-i fie cauza ardeleană, atunci așa de scumpă mie, care cercetam adunările, exemplar de disciplinate și de o așa de frumoasă frăție între clase, ale „Asociației“.

Mi-a răspuns neted că metoda unor lupte lîncede nu-l atrage și nu-l silește a vorbi: „Li-am spus să-mi dea singe, și voi interveni“. Povestea și avea un mare dar de povestitor — cum, cînd teribilul Fonton, ministrul rusesc care-și aducea cățelul la Palat în audiență și se primbla la șosea între cele două grăsuțe „Fontoane“ ale sale, i-a prezentat un mare dosar privitor la reclamațiile bulgărești pentru că pastrăm întărituri pe malul nostru al Dunării, el l-a poftit întăiu la masă și, cînd i s'a cerut, insistent, răspunsul, și-a exprimat mirarea că la Petersburg au vreme să scrie atîta hîrtie. Duritatea atitudinilor lui în Parlament, în public dispăruse cu totul: era ceva dulce moldovenesc, duos chiar și melancolic, ascunzînd poate cine știe ce nobilă timiditate ancestrală la dînsul.

De la gară am străbătut în trăsură șinuturi care-mi erau așa de cunoscute prin lungile șederi la Negrești. Toată lumea saluta adînc trăsura „boierului“, dar, pe cînd el răspundea numai Evreilor, antisemitul care eram eu, din durerea singură de a vedea pe ai miei copleșiți și înlocuiți, răspundea numai țeranilor, — așa încît toată lumea putea să fie mulțămîtă.

Vechea casă cu două rînduri pe care Carp o moștenise de la tatăl său, cu odaia de oaspeți jos, întinzînd divanurile îmbrăcate într'un vechiu cit de multe colori, cu prindea saloane a căror mobilă cerea urgent o refacere și o bibliotecă în care cărțile, revistele, ziarele nu erau în rafturi, ci supt ele, și, sondînd prin movilă, am avut

mulțămirea să văd că în nu știu ce revistă paginile cu articolul meu erau tăiate. El nu cetia — și nu pregeta s'o spuie — decît ziarul partidului și o foaie germană, dar cărțile tinereței lui erau încă păstrate, și în cămăruța mea am găsit un poem al lui Hamerling pe care-l cetiam cînd mă obosia transcrierea și resumatul multelor documente.

La anume ceasuri mă lua cu dînsul pe cîmp, unde totul era în sama unui burtos vechil în care-și pusese toată încrederea. Cu țeranii nu vorbea, dar pentru meșterii străini făcuse niște căsuțe civilisate. De altfel, cîc toată lumea de o perfectă blîndeță. Și conversația se relua mai curînd jos decît la masă, unde, în mijlocul familiei sale, la care se adăugia o guvernanta germanisată, fiica preotului rusesc de la Baden-Baden, el era din nou la postul de comanda. Mi-a vorbit de ai miei, de bunicul Costachi Iorga, care era „un barbat diștept; dar stricat“, de relațiile lui Carp cu Take Ionescu, de care-i pomenisem, și el răspunsese că „Take n'are decît să vie și să vorbim“, de perspectivele lui de viitor, și o vibrație neașteptată era în glasul lui cînd asigura că nu va mai guverna niciodată. Une ori se cobora, anume pentru a sfătui, în locul acela unde-i descurcam neamul și proprietățile, și amintia tulburările moldovenești de la 1866 contra Unirii pe care i le trezise în minte un ziar de atunci cu antetul „Lascar Catargiu, cinele Iașului“, sau îmi aducea, fără altă emoție decît aceia provocată de prezența unui fiu al său la Legația romanească de acolo, vestea că au fost măcelăriți la Belgrad regele și regina.

Am plecat peste vre-o trei zile în trasura cu coroana litvană, ducînd în paner bunătăți pentru drum, cu același sentiment pe care mi-l lăsaus în copilărie drumurile la casele de țară, pline de bielșug și de prietenie, din aceleași văi ale Vasluiului, unde Carp, în fața bisericii cu mindra înscripție voltairiană a bunicului :

Ioan Carp, cu rangul Agă, de faptele bune gol,
Celui care știe toate închină acest prîstîl,

era cu mult mai mult el însuși, cel ascuns de privirile tuturor, decît pe lîrga scenă a vieții, pe care a umplut-o cu convingerile sale, bune-rele, dar totdeauna oneste.

Dar vremea trebuia să ne puie și în alte legături, în care, la glumele lui corosive contra celui ce urma altă direcție, am găsit răspunsul pe care mi-l dădea și mîndria mea firească și dreptatea pe care mi-o știam. „Ce faci, desechilibratul“?, îmi strigă el în auzul tuturor la prima întîlnire în Cameră cu mine ca deputat, și răspunsul, care se impunea, peste orice considerații, a fost: „Mai bine desechilibrat decît nebun curat“, ori, altă dată, îmi arunca în fața că nu știu ce e o mare proprietate și-i obiectam preferința mea pentru alta formă a proprietății mari decît castelul feudal între colibe neștiute ale țeranilor desprețuiți și ca țerani și ca Romîni. „Să trecem în secțiuni, domnule președinte“, cerea el, desprețuitor și sec, ca să-și audă apoi: „Acolo, d. Carp poate fi mai de folos decît a dovedit-o aici“.

Dar ce era în adîncul acestui mare suflet moldovenesc, precum avusem prilejul să aflu în zilele petrecerii la Țibănești, răzbla și peste aceste neplăcute ciocniri, în care, încolțit, nu putusem face altfel decît să mă apăr. La discuția legii Dobrogii, el a găsit un cuvînt pentru mine, iar în memorabila ședință în care, pe vremea neutralității, se discuta orientarea României, el, cel așa de crud cu Take Ionescu, de ale cărui „prostituții“ vorbea, atîngea elegant deosebirea de vederi, tot așa de hotărîtă, cu mine, vorbind de „un talent care nu mai are nevoie să fie dovedit“. Cu această ultimă impresie m'am despărțit de omul care, credincios unei fanatice convingeri în ședința Consiliului de Coroană, își oferia morții copiii, dar doria să fie învînsă România pornită pe cealaltă latură, pentru ca, apoi, să stea dîrz în fața ocupanților, urîndu-li însă

victoria contra Rușilor în Moldova, și să se strecoare cu agonia lui în colțul de la Țibănești, unde era să-l acopere pământul livezii strămoșești.

Ruptura cu direcția politică pe care crezusem că trebuie s'o sprijin cu ce mijloace și cu ce popularitate aveam s'a produs răpede supt presiunea împrejurărilor, care încă din 1906 mi-au arătat cât de deosebit eram ca idei și tendințe de oamenii cari aplaudaseră, din prietenie sau din simplu interes, pe vorbitorul de la Teatrul Liric.

Din ce în ce mai mult „Sămănătorul“, care prezenta și apăra o întreagă literatură nouă, vrednică fără îndoială de toată atenția și iubirea, se ridica împotriva maniei francomane, care, — cum am avut puțința s'o spun la Paris chiar, între zidurile Sorbonei, la deschiderea cursului meu, după ce auzisem din gura decanului, un om ca d. Brunot, cuvinte a căror inspirație venia însă de la București —, folosia foarte puțin Franciei însăși, „prea mare și prea mândră ca să aibă nevoie de maimuțele superficiale, și care în ceasul cel mare s'au dovedit și cinic necredincioase, din boierimea și „ciocoimea“ românească. Da, am cerut, la un moment dat, pentru a se apăra această încă fragedă plantă a scrisului indigen, cetit abia în câteva sute de exemplare, vama contra cărții străine la modă, fără a avea însă naivitatea să cred că ea va fi în adevăr impusă.

În această dispoziție de spirit, care nu era numai a mea, ci a unei întregi generații, am aflat că la Teatrul Național, pentru societatea de binefacere „Obolul“, se va reprezenta în limba franceză, cu concursul unui număr de diletanți inteligenți, de cari și nația lor avea nevoie, o piesa boulevardieră. O protestare mi s'a părut necesară pentru ceia ce în gândul organizatorilor, în frunte cu d-na Scarlat Ferechișe, sora lui Marghiloman, nu era de sigur o provocare a sentimentelor pe care le ignorau prea

mult pentru a le desprețui. Am adunat pe studenții miei — și s'au adaus atîția alții — pentru a li spune, nu în sala mea de cursuri, cum n'aveam dreptul, ci în culoarele Universității, ce înseamnă pentru un popor cultul limbii în care de-a lungul generațiilor i s'a intrupat, nu numai gîndul și simțirea, dar viața însăși. Pentru seara de 13 Mart, — fatidică dată și pentru treisprezece și pentru Idele lui Mart, — anunțam apoi o adunare cetățenească în sala de întruniri din fața chiar a Teatrului Național, și aici m'am găsit în mijlocul unei adevărate mulțimi revoluționare, în care, cu toate uritele obiceiuri ale politicii de partid de a folosi din orice, sint sigur că nu era un singur agent electoral.

Lumea oficială începuse a se emoționa. Regele era în strainătate, Prințul Moștenitor și Princesa Maria erau așteptați pentru reprezentare; bătrînul prim-ministru se lăsa condus de fiii săi, Mihai și Grigore Cantacuzino, cari înțelegeau să nu se știe sama de o manifestație „copilărească”. Marghiloman mi-a propus sa opresc orice demonstrație, cu asigurarea că nu se va mai face o asemenea afirmație de străinism în Teatrul Național însuși. Îmi era imposibil, chiar dacă aș fi crezut că așa va fi, să opresc puternicul curent. Consultat, jovialul prefect de poliție Moruzi, „cneazul”, care cunoscuse familia tatalui meu și-mi vorbise cu simpatie de dînsa, daduse voie ca o demonstrație cu cîntece naționale să se facă în fața salii de spectacol, neîmpiedecată, dar fara violențe. Era și cea-ce recomandam ascultătorilor miei, pe cari pe departe nu-i credeam așa de ciștițați pentru orice acțiune.

Ma retrăsesem acasa, cînd doi dintre studenții miei îmi aduseră, pe la ceasurile unsprezece, vestea că în Piața Teatrului se varsă sînge. Chemata de tinerii Cantacuzini, poliția atacase pe manifestanții cari începusera a lovi în trasurile luxoase ale invitaților, speriîndu-i fara ca ei să poată înțelege rostul acestui act de dușmănie. Poliția nu

fusesse însă în stare să reziste. Se adusesese armata, cu atit mai mult, cu cît trebuia să se facă loc liber pentru trăsura Prinților, cari au trebuit să renunțe însă la ascultarea unor aristocratici actori cari erau, la Cotroceni, cunoscuții, prietenii, intîmii lor. Se dăduse și ordinul de a trage, dar ofițerul de vînători a refuzat să-l execute. Geamurile prăvăliilor cădeau în jăndări, și foaietul Teatrului se umplea de jăndarmi cu capetele sparte și de victimele lor: se va vorbi a doua zi și de doi morți, cari n'au existat niciodată.

Am plecat imediat în piață, dar acuma nu era nimic decît urmele unei lupte care fusese serioasă.

A doua zi, am fost chemat la parchet, într'o calitate care era, la început și de formă, aceea a unui informator, dar, iscălind, fără s'o cetesc, declarația mea, puteam să văd duba Vacăreștilor, care aștepta jos. Adus de Alexandru Callimachi cu trăsura lui prin valul unei mulțimi care staționa în permanență pe Calea Victoriei, avusem precauțiunea de a-mi lua un cronicar bizantin pentru o petrecere la temniță, care se putea prelungi. Am aflat apoi ca trebuise, ca să se împiedece arestarea, de care nu-mi păsa, intervenția ministrului takist al Justiției Al. Bădărău, care invocase, în a sa înțelepciune, că astfel mi s'ar crea o popularitate periculoasă.

Era întăia oară cînd o credință, nu o pasiune politică, din acelea care întrebuițau, în fața Palatului, care de aceea a trebuit să prefacă într'o curte cu grilaj de fier ceia ce fusese o piața, oameni tocmiți cu douăzeci de lei, era întăia oară, zic, cînd o credință ieșia în stradă și stătea în fata baionetelor, răspunzînd cu lovituri loviturilor, și înfruntînd moartea. Lumea ușuratecă a comediei noastre politice a înțeles-o instantaneu, și de aceea o frămîntare la care marturisesc ca nu mă așteptam.

Guvernanții, așa de mindri, de siguri de sine, păreau că se abandonează pentru cele cîteva sute de băieți, vă-

dit susținuți de o opinie publică ieșită ca din pământ, cari trimeseseră acasă toată „lumea bună” și stropiseră cu un singe curat scările Teatrului Național. Ca istoric, aveam exemplificarea prăbușirilor morale din Paris, la 1830, și 1848, din Viena, la apusul țără strălucire al regimului metternichian. Dacă P. P. Carp s'a mulțămît să-mi arunce din trecerea trăsorii o impresionantă, dar ineficace sentință de condamnare, Marghiloman punea supt protecția mea (!) casa surorii sale și, chemat la d-na Ecaterina Cantacuzino, unde am găsit curtea plină de trăsuri, așa că mă puteam aștepta la cine știe ce exemplară revanșă a tinerei „aristocrații”, care mă amenința cu „strivirea pe trotuar supt roțile automobilului”, am găsit pe buna doamnă speriată pentru strigătele scoase în calea amicelor ei și cerind, ea, soția primului ministru, ocrotire din partea istoricului familiei.

Nicio rezistență din partea unei clase conducătoare, moleșită de parazitism și fără cea mai mică încredere în ea însăși. Puteam face tot ce voiam, și noi nu voiam nimic, spre disperarea lui Filipescu, care alergase de la Paris, unde avea un copil bolnav, și mă întreba dacă n'aș putea... s'o ieau de la capăt. Am mers deci și la deschiderea Salonului Oficial în prezența Princesei, pe care nu o cunoșteam decît din fulgerarea părului de aur în fuga automobilului elegant, și, cînd, din buzele doamnei Ferechide, pe care n'o jignise totuși nimeni, am auzit cuvintele „un certain Iorga”, am rugat pe un prieten, care atunci ducea spiritul nou în armată, pe însuși fiul lui Dimitrie Sturza și ginerele lui Carp, căpitanul Sturdza, să ceară socoteală bătrînului magistrat, soțul doamnei, care a declarat însă că nu înțelege a purta nicio, răspundere.

O mare întrunire trebuia să stringă împreună pe toți aceia cari, în dorința ca afirmarea națională, mult așteptată, să nu rămîie fără adînci urmări în spirite, aprobaseră actul din seara lui Treisprezece Mart. Rare ori la

„Dacia“ s'a strîns atîta lume, și niciodată de această calitate. De unde nu veniau aprobările? Și de la Hasdeu, care-și amintea de lupta pe care, într'un cerc mai închis, o purtase el însuși atunci cînd presida societatea „Romînismul“, cu amintirea lui Tudor-Vodă și a ridicărilor țerănești Vlahuța era alături cu noi, și mulți dintre scriitorii în folosul cărora se produsese demonstrațiile. De mult țara aștepta ceva care să întrecă intriga politică din fiecare zi și să deschidă orizonturi: i se părea — și nu greșea cu totul — că aceasta, printr'o zguduire instinctivă a conștiințelor, se și produsese.

Ăm dus aceiași credință în chiar Teatrul Național, pe care nimeni nu cuteza să-l refuze pentru ceia ce în gîndul nostru era ca o nouă sfințire, și între aceia și acelea cari alergau să dovedească aceleași sentimente era, lung aclamată, ca și modestul ei soț, însăși nepoata primului ministru, d-na Adina Olănescu, al cării cerc pentru conferinți romănești primise însă, prin dușmăniile trezite între participante, o lovitură din care nu se va mai ridica.

Dar, purtați ca de un val căruia nu i se poate rezista, „sămănătoriștii“ s'au hotărît să ducă pretutindeni în țară ceia ce era pentru ei ca o „evanghelie“ romănească. Astfel, cu d. Sadoveanu, cu blindul Iosif, cu gîngașul Girleanu, am luat țara în lung și lat, culegînd din loc în loc cele mai călduroase adesiuni pentru omîșcare așa de nouă prin vizibila ei lipsă de orice interes politic sau personal. Se făcea o conferință în legătură cu viața și trecutul localității, urmau apoi lecturi, senin-hotărîtele d. Sadoveanu, nervos-timide la Girleanu, se spuneau versuri, abia auzite, de Iosif, și la otel se luau măsurile pentru călătoria următoare.

La Iași, festivalul s'a prefăcut într'o mare manifestație de stradă, poate cu concursul liberalilor, al junimiștilor, cari scontau căderea guvernului, dar cu participarea în

marele oraș, așa de înstrăinat, a întregii conștiinți românești. În fruntea manifestațiilor era venerabilul povestitor și om politic Nicu Gane. O casă de citire, ale cărei cărți s'au împrăștiat apoi, am organizat-o din ce am putut culege acasă pentru fundul mahalalelor, așa de părăsite și părăgenite, ca o amintire a soliei noastre.

În dorința de a nu lăsa fără nume această zguduire a spiritelor, propusesem acolo, la Iași, într'un avânt de tinereță întirziată, încheierea unei „frății a bunilor Români“, schișind și un program, care mergea drept la cei de dedesupt, la sprijinitorii fără drept și fără glas ai societății românești, așa de ambițioase, la oamenii satelor. De aici a răsarit și ideea unei noi reviste, care să servească, pe lângă ideea națională, și pe aceia a unei fundamentale reforme în domeniul social.

Astfel a ieșit, în luna lui April 1906, purtând un frontispiciu expresiv al desemnatorului Stoica, descoperit după schițele din „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice“, cu tot ce avea el ca talent proaspăt și curăție de suflet, „Neamul Românesc“, care se scotea de două ori pe săptămână, ca organ de raliere a tuturor celor cari, în partide sau în afară de ele, doresc viața sprijinită pe realitățile naționale, a căror cunoștință ni se impusese. Între cei d'întăiu colaboratori a alergat, firește, cu ascuțimea satirei sale și cu puterea de a clădi construcții de o logică perfectă, așa de perfectă încît îl făcea să treacă une ori peste ce e posibil, și mai ales peste ce e imediat realizabil, d. A. C. Cuza, născut creator de doctrină mai mult decît agitator pentru răspîndirea și adaptarea ei. În fond însă, oricare ni-ar fi fost punctul de plecare, deosebit, și temperamentul, de altă făptură, nimic nu despărția vederile pe care unul le exprima, din obișnuință, negativ, iar alțuia i se impuneau, pozitiv, ca lucruri de adus la îndeplinire și înfăptuiri care trebuie să rămîie.

Dar, și din cauza lui Treisprezece Mart și a apariției unui organ de luptă politică și socială, dușmăniile cumplite se ridicau, și ele trebuiau foarte răpede să rupă legăturile mele cu „Sămănătorul“. De acolo nu-mi venise, de altfel, afară de Gîrleanu, mai mult secretar tehnic decît luptător, și gata să treacă la o foaie de împotrivire, niciun colaborator la foaia cea nouă, a luptei pline de risc, așa încît ruptura era chiar de atunci, de la începerea campaniei, care nici n'avea nevoie de oameni fără temperament și cărora în viața obișnuită li trebuie atîta sprijin.

Poate fi de folos să se arăte de ce natură erau aceste uneltiri, care au dus apoi noua literatură în alte direcții, chiar dacă acestea nu însemnau decît o fărîmițare a puterilor și o lentă dispariție a scopului, ceea ce n'a împiedecat succesul cauzei pe care o apăram, dar a răpit literaturii înseși un rol atît de frumos și a isprăvit prin a da partidelor, impenitente, ornamentul talentelor de întrebunțat.

Contra revistei care cuteza să recomande iubirea pentru acele realități fără cunoștința emoționantă a carora nu se poate nici artă, nici literatură se ridicaseră, presintînd-o ca dușmană a oricărui contact cu Apusul, a oricării însuflețiri de ideile timpului — și doar cu amîndouă acestea venisem eu la „Sămănătorul“, dar nu ca zei de adorat așa cum sînt, ci ca elemente de amestecat, de frămîntat în sintesa noastră proprie, singura cu adevărată valoare, și pentru noi și pentru străini chiar! —, unele publicații războinice, în a căror opoziție nu odată se amesteca interesul politic, lacom de a-și robi noua dezvoltare literară și culturală.

Unii dintre adversarii îmi erau cu totul străini, alții plecaseră din chiar cercul de la noi, de la colaboratorii noștri, ori dintre aceia cu cari, ani întregi de zile, avusem raporturile personale cele mai bune.

Fără nicio explicație, supărat că pierde din mini o revistă în care talentul său fusese condus de capriciile unui

temperament de luptă pentru luptă, Chendi plecase de mult, făcînd să apară o *Viață literară și artistică*, în care peste cîteva numere „polemica“ a mers pînă la procesul de „grecism“ făcut mamei mele. Ce nu se mai putea spune contra mea, omul care, ca o plantă hrăpitoare din tropice, — cum o spunea Chendi însuși, așa de pitoresc, — zugrumase toată vegetația liberă pe care mi-o lasase el, inspiratorul de pînă atunci.

Cunoscusem numai la București pe d. Ovidiu Densusianu, fiu unic al fostului meu profesor de romînă și de latină. Format și el la Universitatea din Iași, pe care o terminase tot așa de răpede ca și mine, dovedind excepționale însușiri și o enormă putere de lucru, apoi și el elev al Școlii de Înalte Studii din Paris, unde lăsase o perfectă ediție a unui poem medieval, *La prise de Cordes*, și publicase și în revista lui Gaston Paris și a năcăjiciosului, peste măsură de acruului Paul Meyer, d. Densusianu luase, la întoarcere, catedra de limbi romănice, care fusese odinioară a lui Frollo. În relațiile sale sociale arăta o nervoasă neadaptabilitate, și, astfel, nemulțămirea cu un mediu care, în general, îi era fără îndoială inferior, l-a făcut să caute legături, nu numai cu filologi, ca d. Candrea, de un așa de nou și cutezător spirit, ci și cu alți colegi. Arătîndu-mi prietenie, profesorul cu cultură occidentală a dat „Sămanătorului“, care lupta tocmai pentru încetățenirea unor moravuri deosebite de ale colțului izolării noastre, articole în care o nobilă convingere se exprima cu mai multă violență decît vervă și farmec.

N'a fost între distinsul nostru colaborator și noi, și cu mine în deosebi, nici o discuție asupra unui punct controversat, dar ne-am găsit de-odată înaintea unei elegante reviste cu coperta albă, care avea un program deosebit și, pe lîngă dînsul, o neașteptată atitudine dușmănoasă. Represintînd legătura cea mai strînsă cu literatura fran-

cesă cea mai recentă și predicînd un vag modernism fără rădăcini pe pămînt, „Viața Nouă“, unde d. Densusianu publică versuri slabe iscălite „Erwin“ și notițe de polemică, a ajuns foarte răpede a-mi tăgădui orice valoare, și aceasta în cea mai jignitoare formă: prin critica d-sale pătimașă treceau, fără ca din parte-mi să fi fost vreodată un răspuns, ba chiar răspingînd cutare epigramă a d-lui Mehedinți, care făcea alusie la anume fatalități fizice, și volumele mele de călătorii și dramele pe care, cum se va vedea, începusem să le scriu: afla, de exemplu, cu totul ridicul versul bătrînului boier al lui Mihai Vi-teazul care spunea că istoria țerii e scrisă pe trupul lui „cu slove-adînci de răni“, și culegea păreri ale mele, colegul său, pentru a le înscrie în ceia ce binevoia să numescă „tablele Beoției“. Gilceava pamfletară împotriva intențiilor noastre, și a valorii ce puteam avea, începuse astfel.

D. Simion Mehedinți luase lui Ioan Bogdan, crud lovit, cum am arătat mai sus, conducerea „Convorbirilor Literare“, căutînd să-i dea o altă direcție, îndreptată tocmai contra celei ce se urmase de cîțiva ani acolo. Autorul frumosului volum „Oameni de la munte“, plin de atîta simț pentru Mocanii lui, se formase geograf fără a-și fi părăsit întorsătura de spirit filosofică și fără a fi renunțat la pornirile izbucnitoare ale unei naturi pline de neașteptate capricii. Nu știu ce anume-l supărase peste măsură în acțiunea, venită de la sine, a modestei noastre reviste săptămînale. Dar am întîmpinat, tot așa de pe neprevestite, la vechea publicație junimistă, pe care o conducea d-sa cu o vislă așa de nervoasă și de nesigură, aceeași dușmănie ca la proaspăta foiță de revoluție modernistă a d-lui Densusianu: naționalismul predicat de noi era așezat în categoria pe care colegul o numia, într'o latină de nivelul cugetării exprimate: „nationalismus latrans“.

Nu era de ajuns această îndoită manifestare din rin-

durile unui tineret care și-a pierdut rolul firesc, între un dogmatism isprăvit și între confuzia noilor generații, prin această lipsă de solidaritate, datorită unui personalism exagerat și incapacității de a-și măsura fiecare ce este în stare să facă. Pompiliu Eliad se întorsese și el din Paris, și i a ajuns contactul cu pamîntul patriei pentru ca toată modestia pe care i-o împusese mediul parisian, tot alesul spirit de critică al colegilor sai franceși și solida disciplină a Școlii Normale Superioare, cu atît de glorioase tradiții, să dispară fără urmă. Un Frances, adus de Odobescu ca subdirector al Școlii normale bucureștene, mă înștiințase, de altfel, că și în corespondența parisiană a lui Eliad apăreau simptome în acest sens. La București, el își redactă teza de doctorat, în care se tăgăduia orice originalitate societății noastre din secolul al XVIII-lea, care ar fi ajuns la oarecare simț de demnitate omenească și la oarecare capacitate de progres numai prin influența culturii franceze. Izvoarele erau întrebuițate incomplet și derivate de la sensul lor adevărat pentru a se ajunge, prin acceptarea oricărui satire de călător pretențios și superficial, la această concluzie. N'am pregetat să-i dau prietenescul sfat de a reveni asupra ei, Mi-a răspuns că aceste lucruri le cunoaște mai bine decît mine, și aș fi fost bucuros ca adevărul să fi corespuns acestei sentințe, care nu mă putea jigni. În „Convorbiri“, de altfel, severul și spiritualul critic, așa de bun amic al meu, Ștefan Orășanu supusese unei ascuțite analize un studiu al lui Eliad despre La Fontaine, și manierismul autorului îndreptăția asemenea observații.

Eliad, care suplinia catedra de literatură franceză de la Universitate, voia fără întîrziere titlul de profesor, și lucrările îi lipsiau prea mult, iar conștiința mea nu mă lăsa să hotărăsc după motive de simplă prietenie : o, cite buclucuri nu a făcut această conștiință de drept și de dreptate ! Eliad a atribuit scrupulul meu unei influențe a lui Maiorescu, cu care nu aveam nimic comun, și anume prin

mijlocul lui Bogdan... Temperamentul lui, bolnăvicios de sensibil, îl făcea să vadă dușmani unde nu erau: la Onciul, care „nu mai isprăvia de întemeiat Principatele“, și la alții, tot așa de nevinovați. Tulburările din Mart 1906 îi dădură astfel, prilejul să publice în „l'Indépendance“, unde continuă bizare articole, într'un stil ca pentru saloanele lui Ludovic al XIV-lea, un violent atac contra mea, prezentat ca un instigator contra Franciei, care trebuia pedepsit imediat. De alminteri, mai de mult, cum el arătase undeva desprețul pentru Eminescu, a cărui prosodie îi părea plină de greșeli, protestasem, într'un ton care era mai mult de glumă, iar răspunsul fusese imediată apariție a unei reviste care copia formatul și litera „Sămănătorului“, purtând promițătorul titlu de „Sămănătorul de neghină“: își inchipuie cineva ce putea să se cuprindă înăuntru. Într'o serie de volume franceze bine scrise, distinse și de Academia Franceză, despre ceia ce el numia „Spiritul public“ la noi, n'a pierdut, apoi, nicio ocazie să declare că tot ce am putut face pe acest teren nu merită nicio atenție.

Aceștia erau colegii, tinerii colegi, și se va recunoaște că portretul meu, foarte puțin măgulit, nu-mi samana peste măsură.

Se adăugiau ceilalți.

Fratele fostului meu coleg botoșănean Simon Sanielevici, Henric, n'avuse absolut nimic a face cu mine, și nu l-am văzut decît de vre-o cîteva ori în viața mea, căutînd, pe urmă, să-i fiu de folos cînd împrejurările îl aduceau a se gîndi și la mine. Spirit distins și puternic, preocupat de multe probleme, pînă la acelea din domeniul, unde de sigur nu mă mai putea găsi în cale-i, al antropologiei, acestalalt adversar aducea, cu aparențele unei cugetări logice și obiective, porniri violente care samănau cu acelea ale d-lui Mehedinți. Opiniile sale preconcepute pot oferi interes, ele nu dau însă prilej la discuție, care,

aceasta, se face numai cu oameni mai puțin convinși și cari nu condamnă atât de ușor. Împărtașind idei umanitare peste naționalitate, cea ce era perfect explicabil, d. Sanielevici trebuia să fie neapărat contra naționalismului meu, firește inferior și barbar. Astfel apărură la Galați revista, mai apriga ca vervă decît a celorlalți darimători, *Curentul Nou*.

Până aici politicianismul n'avea un loc decît în opoziția olimpiacă a d-ului Mehedinți. Dar, unde lucrau junimiștii, liberalii, înfrățiți cu socialiștii unei noi aripi stînge, după a lui Ion Nădejde, nu puteau să rămîie indiferenți. Unii dintre dînșii, fără origini revoluționare, crezuseră că ideile de prefacere a țerii se pot exprima în chiar „Neamul Românesc“ al meu, și am avut astfel colaborarea fostului meu profesor Nicolae Rautu și a întreprinzătorului inginer petrolist Alimăneșteanu, care deschidea, prin studiile și inițiativa sa, mai târziu compromisă, un nou și mare izvor de venit țerii. Alimăneșteanu era din cercul tinărului viitor șef Ionel Brătianu, care și el a apărut pe pragul casei mele, dar numai pentru a se retrage chiar de pe scîndura lui în urma unei inofensive glume. Căci și aici era unul din acele personalisme cu sacra misiune care nu se puteau înțelege decît cu inferiori (mai târziu, la Iași, în refugiu, Brătianu se plîngea că, în ideea că el vrea să mă trateze așa, eu îl tratez ca inferior) — și cîte lucruri bune s'ar fi putut face împreună fără aceste slăbiciuni de orgoliu. Dar asupra lui Brătianu părea că dobîndise o mare influență, după ce trecuse printr'un poporanism bărbos și hirsut la „Evenimentul literar“, omul cu paltonul galben și cu dispoziția spre eterne discuții de la concursul meu ieșean. Asociindu-și, de formă, pe pașnicul visător social Bujor și pe d-rul I. Cantacuzino, mare personalitate științifică, dar fără înțelegerea complicatelor noastre realități și dispus boierește a-și darui numele cui îl știa cere, d. C. Stere apărură de-odată cu o revistă de proporții mari,

cu mulți colaboratori, oferind, din bani cari nu puteau fi, chiar și supt forma unor abonamente de complezență, decît ai partidului, unde noul adversar ajunsese a fi șeful Moldovei prin țifnoasa sa umflare și apucaturile de geniu siberian și nocturn—, oferind, zic, oricărui talent plata pe care nu bietul „Sămănător” putea s’o deie. Așa apăru „Viața Românească”, organ de luptă politică și socială în haina de împrumut a unei literaturi oarecum subvenționate. Între dușmanii pe cari, în stilul de pamflet luat de la jurnale, îi distrugeau odată pe lună „Nicanor și Compania”, adevărat directorul și asociatul său d. Ibraileanu, gînditor dogmatic și hursuz, în domeniul unei literaturi pe care el însuși n’o putea produce, eram primul designat, și morga inegalabilă a boierului Radu Rosetti, inteligent diletant în ale istoriei și, la întimplare, și romancier, a fost lesne descoperită și ea pentru a învedera că și în domeniul ocupațiilor mele obișnuite nu pot da nimic de samă.

La ghișeul „Vieții Românești” au trecut mulți, d. Sardoveanu unul din cei d’întăiu. Dar, chiar de lingă mine, de la secretariatul „Neamului Românesc”, Girleanu s’a îndreptat, din tristele nevoi ale unei vieți vitrege, spre alt organ de concurența și negare.

D. Mihail Dragomirescu, acum profesor de estetică aplicată la literatura, în care credea că are de spus ceva nou, de o siguranță dogmatică absolută, care s’a dovedit a fi doctrina științii capodoperelor studiate în ele însele fără serviciile, desprețuite, ale istoriei, a adus în multe coaliții, făcute, desfăcute și refăcute contra exercițiului dreptului meu elementar de a trai, un element de hazlie brutalitate, mergînd pană la tăgăduiri așa de violente de ai fi crezut că va interveni revolverul, pentru ca apoi aceasta crudată psihologie să se coboare la oferte de pace, de colaborare, de împărțire a rolurilor—corespondența mea are interesante documente caligrafiate... , cu declarații de stimă mai mare și de iubire, iar imediat alta furtună să se deslanțuiască

din codrii dunăreni ai Plătăreștilor originii sale. Felul de a fi al acestui ofensiv și turbulent cugetător jignia prin el însuși tot ce-mi dăduseră originile, creșterea, lecturile și lumea în care trăisem, dar niciun moment nu m'am gândit că e de acceptat discuția în public cu profesorul de estetică aplicată la literatură în mijlocul unor zgomotoase parlamente de studenți adunați pe baza decalogului imprimat al maestrului. Dar, astfel, critica maioreșciană reîntra, prin „Convorbirile critice“, opuse celor, evident mai literare, ale d-lui Mehedinți, în drepturi care-i fuseseră prea mult timp interzise.

Negîndu-se orice rost „Sămănătorului“, de și mie mi s'a promis un amănunțit studiu literar, care m'ar fi interesat foarte mult, dar n'a apărut niciodată, se revenia, și în forma cea mai pedant și ridicul scolastică, la drămluirea farmaceutică a calităților și defectelor fiecărei bucăți literare, creîndu-se bizare animale la care li se scurtase, după normele proporției absolute, ba coada, ba picioarele, ba botul. Era amuzant, și numai un prost putea să se supere de atacuri atît de puerile, peste care nu odată am trecut, nerefusînd odată, ca decan al Facultății, mina din nou oferită, cu o comică francheța, a teribilului meu nimicitor în toate și fără nicio speranța de apel, pentru ca, precum am spus-o, la primul prilej, sa reinceapă, și în ce ton!...

Dar pasiunile deslanțuite într'o epocă în care-mi era greu să ciștig pentru direcția așa de netedă și d'firească o intelectualitate de formidabile ambiții și pretenții, erau să desagregeze, pîna și la ultimele elemente, casașă simpatcă a „Sămănătorului“ din 1906.

Vijelia lui Aurel Popovici, — altceva decît austracismul bucovinean de o șchioapa, chel, microcefal, cu bărbușă decisivă și cilindru în cap, poate pîna și pe perina odîhnei, al lui Aurel Onciul, cu revistele lui, românești și germane, de la Graz, unde el era nu știu ce funcționar financiar, și

economic!, — revoluționa spiritele. Ideia națională, da — și cu ce rotiri de ochi, cu ce încruntări din sprincene, cu ce furie de glas și cu ce trăsnete a pumnilor în masă! —, dar nu *singură*, ci cu Viena. Cu o nouă Vienă, nu a moliului, supraviețuitului Franz-Joseph, ci a Moștenitorului, om de orizonturi și de revoluție, care va sparge la suirea pe tron gașca austro-maghiară și, cu Slavii, cu Românii, va face Austria cea Nouă, Austria cea Mare — *Gross-Österreich* —, în forma federativă a unor State naționale unite. Arhiducele Franz-Ferdinand o promisese solemn, lui Popovici, lui Bunea, cui voia numai să-l întrebe; visita lui la Sinaia, cu soția morganatică, bucuroasa că e primită ca o princesă, o garanta. Cîteva ani, cîteva luni, și minunea liberării Romînilor se va produce; ce-ar fi dacă ne-am alipi, la rîndul nostru, cu sau fără rege, la Monarhia astfel prefăcută?

Filipescu zicea, în surdină: da! Ziceau și generali ai armatei romîne. Ziceau și șefi ardeleni ca d. Vaida, care odată nu s'a coborît în casa mea așa de compromițătoare, fără a mai vorbi de exemplara prudență a d-lui Maniu, pe care-l zărisem numai odată, la Blaj, strîngîndu-mi mina cu acea afecție de care e darnică o inimă atît de bună și care, cum mi-a și spus-o mai tîrziu, „nu răspunde niciodată la nicio ofensă“. Zicea tot da, și cu gestul unei naturi bogate în energie, respectatul șef al Romînilor din Banat, co-provincialul lui Popovici, Brediceanu. Și pîna și bunul Scurtu, complect cucerit, era la picioarele noului profet, ale cărui realizări se pareau așa de aproape: doar un guturaiu mai tare al lui Franz-Joseph...

Se serbau acuma patruzeci de ani de Domnie ai regelui Carol, și în noul parc, opera inițiativei patriotice și gospodărești a doctorului Istrate, de sigur un generos creator, pe care nu-l reținea specialitatea de medic și chimist, cîștigată așa de tîrziu de acest încrezător diletant, veniau zilnic representanții Romînimii nelibere, primiți cu fanatică iubire la gară și întovărășiți de o nebună bucurie

cînd cetele lor în mîndre costume de acasă defilau pe Calea Victoriei, în ciuda celor de la Budapesta și poate și a multora din Viena, cari n'aveau ce face cînd un Suveran aliat își organiza serbarea cuvenită, și, astfel, simulau că nu văd și nu înțeleg nimic. Bucureștii din acea vară 1906 deveniseră în adevăr capitala poporului românesc. Nu era suflet simțitor care să nu se simtă altfel după asemenea priveliști. Se pregătise numai ceva pentru trecut, acela personificat de un rege obosit, bolnav și trist, și corurile bănățene, ardelen, bucovinene chemau, peste toate legăturile, simpatiile și fidelitățile lui, viitorul.

În Arenele Romane eram și eu, ascultînd, — ascultînd nu cu urechile, ci cu inima larg deschisă. Visurile mele se corboriseră în realitate; ținta mea părea ajunsă; hotarul nu aștepta decît cel d'întăiu vînt de războiu ca să cadă. Și, de-o dată, pe scena care-mi părea o *via triumphalis* a neamului, apare un Nemțîșor bucureștean, maestrul Paschill, venit cu ai săi de la Turnverein și Liedertafel să cînte un imn regelui în limba germană.

Nu m'am putut reține și am strigat, cînd alții au venit la rînd: „Cîntați turcește, căci nemțește s'a cîntat“. N'am fost aprobat, căci la noi nu se pot deslănțui porniri spontanee, dar, cu Davilla în frunte, directorul Teatrului, organisatorul serbărilor, om de mari mijloace, destinat unei grozave soarte, o bandă mă aștepta ca să mă lovească.

Incidentul a făcut zgomot. Printr'o telegramă furioasă și fără rost, Brediceanu mă desaproba, insultîndu-mă. Simțiam că Scurtu e lingă dînsul. Și solidaritatea „Sămănătorului“ era acum așa de zguduită, încît am crezut că e bine ca, invocînd un pretext oarecare, să las tinerilor conducerea care li place mai mult — și eram convins că va fi, cîndva, a lui Aurel Popovici. Cu toată blindeja de formă, Iosif, către care mă adresasem, mi-a răspuns așa cum se primește demisia unui funcționar zelos. În scris

demisionasem, în scris am fost licențiat din serviciu. Va veni în curînd vremea ca, supt iscălitura și a lui, și, firește, a d-lui Sadoveanu și a lui Scurtu, infățișat multă vreme de amicii săi ca un om de casă al meu, să apuc declarația că am făcut bine de m'am dus, ca unul care, de sigur prin personalismul ceaiurilor și corecturilor mele, „păgubiam interesele literare în de obște“ (te recunosc, o Moldova mea !...), care sufar, apoi, de o „fire bănuitoare și nestatornică“, de nu se pot iubi oamenii în umbra mea de nuc otrăvitor, și care am „un temperament despotice“, capabil de ...a impune colaboratorilor miei o perfectă decență în public și, dacă se poate, de a influența și viața lor particulară prin nunți ca aceia din podgoriile Nicoreștilor, care a dat cele mai bune zile, scump plătite pe urmă, visătorului poet a cărui iscălitură izbutiseră cu acest prilej să o fure prietenii. Și va veni vremea cînd d. Sadoveanu și alții vor scoate reviste pentru a invedera ce rău am făcut literaturii în general și lor în special prin trecerea mea pe la „Sămănătorul“ : odată, am fost denunțat, chiar ca vină de neiertat ! insultătorul lui Creangă. Mă voiu răsbuna aducîndu-l pe d. Sadoveanu, la 1931, la presidenția Senatului României unite.

Din parte-mi, pentru a nu face rău revistei căreia-i dadusem așa de mult, și pentru a nu scădea prestigiul, la care lucrașem și eu atîta, al finerei literaturi, mi-am interzis orice explicații în public, și, de cîte ori, pe urmă, am întîlnit pe aceia cari așa de elegant se scuturau de neplacuta datorie a recunoștinții, li-am zîmbit, întinzîndu-li mîna. Am compatimit din adîncul inimii pe Iosif, trăsmit de o catastrofă de familie, datorită tocmai acelei „armonii desavîrșite“ de care vorbea comunicatul celor trei, și care, golit de suflet, rătăcia de la o ușa de cafenea la alta ; am urmat sicriul lui la mormîntul unde, numai, putea să-și afle odihna trupul cel mult chinuit ; am spus vorbe de prietenie lui Chendi, apărut, la Pantelimon, umbră a

energiei așa de viteze, iar cînd, după lungi suferinți, Scurtu și-a terminat și el obștescul rost pe pămînt, „tiranul“ stătea cu ochii în lacrimi înaintea celui prea tînăr plecat din locul unde și el ajutase, modest, ca să fie mai multă ordine în gînduri.

XX.

De la „Sămănătorul“ la războiul balcanic

Eram prea deprins însă cu îngrijirea săptămînală a unei foi pentru ca să mă retrag în ocupațiile mele, de altfel niciodată întrerupte, de cercetător istoric, și aveam și o datorie de plătit acelor cari mă acuseră de la înălțimea cetirii a o sută de romane franceze contemporane că sint dușmanul oricărei influențe straine.

Astfel, supt un titlu luat de la vechile noastre tipărituri pentru popor, „Floarea Darurilor“, am început să dau o nouă publicație, menită și tineretului din școli, care, cu ilustrațiile pe care le avea mai în urmă și „Sămănătorul“ — și care au căzut în sama mea, avocatul Casei Sococmărturisind că mă împlinește pe mine, și nu pe Iosif, fiindcă eu pot plăti, iar el nu, — căuta să deie, împreună cu amintiri istorice, bune de citit pentru oricine, cit mai multe traduceri, în versuri și în prosă, din literaturi mai puțin cunoscute sau chiar cu totul străine la noi. Riscind un ban pe care-l ciștigam greu și cu care abia de-mi puteam acoperi nevoile de familie, desbătîndu-mă cu Filip, caruia am isprăvit prin a nu-i mai putea plăti, și astfel revista a încetat, am arătat sclavilor parisianismului contemporan, dincolo de care nu puteau vedea nimic, ce admirabile izvoare de inspirație sint și aiurea, în literaturile latine celelalte, în literaturile germanice, în așa de bogatele literaturi anglo-saxone: am tradus pentru „Floarea Darurilor“ și din gluma teatrală a lui Goldoni („Hangița“) și din mistica

filosofie panteistă a unui Emerson, inegalabilul formator de caractere din „Oamenii reprezentativi“ și din „Conducerea Vieții“. S'a făcut tot ce a fost cu putință pentru ca această încercare, săvârșită aproape numai de unul singur, să rămîie neștiută, dar, cînd răsfoiesc paginile acestea, în care am pus și noile mele călătorii de-a lungul țerii, pagini rămase pierdute acolo, cu toată intenția unei adunări în volum la noul meu editor, Bănățeanul Pavel Suru, mă simt bucuros că am făcut o astfel de încercare, fie și nereușită.

Cînd am avut apoi tipografia mea, puțînd publica „Neamul Românesc“ la intervale mai dese—și ce forfotă era acolo unde cu cîteva luni în urmă „Haiducu“ lătra a pustiu din mijlocul bălăriiilor și vacile rupeau frunzele din pomii culeși prădalnic de vecin! —, am dat literaturii un nou organ, la care s'au găsit colaboratori printre cei mai tineri decît scriitorii pe cari-i căftănisem la „Sămănătorul“. Studii întinse se puteau publica în fasciculele lunare de un format mai mare, și arhimandritul Scriban începea în paginile „Neamului Românesc literar“ campaniile sale bisericesti, poate prea stăruitoare și personale, dar pornite din cele mai curate intenții ale aceluia în care vom vedea un viitor Mitropolit al erei doritelor reforme; într'un bătrîn boier sărăcit din neamul Moruzeștilor, Dimitrie C. Moruzi, pe care guvernele noastre de politicianism îl făcuseră sub-prefect în Dobrogea, licențîindu-l apoi pentru o surditate aproape complectă, așa încît era redus a vegeta într'o magherniță din mahalalele Iașului, găsisem, nu numai un povestitor de prima ordine prin vioiciunea amintirilor sale, dar și un spirit destul de puternic pentru a se prelucra în frumoase romane, care e păcat că zac astăzi complect uitate; iar traducătorii de la „Floarea Daurilor“ urmau să facă știute opere poetice interesante din literaturile neobișnuite: un Pricopie, și autor de schițe, sau un Virgil Tempeanu, de la Folticeni.

Și nu erau singurii: corespondența revistei era interesantă și bogată. De și-mi dădeam samă că se va face în jurul ei acea conspirație a tăcerii de care aproape treizeci de ani am fost încunjurat și în activitatea mea literară și a cărui judecată o las altor vremi, continuam cu articolele de direcție, din care am putut aduna așa de puțin în cele două volume din „O luptă literară“ sau din cartea de comemorări „Oameni cari au fost“, și alte elemente, de descriere pitorească, de istorie, de critică a noilor apariții, se adăugiau în publicația aceasta, căreia, după un an, i-am dat aspectul și periodicitatea vechiului organ de luptă de la București. Glumele provinciale pe care le trimetea regulat „Viața Românească“ a statornicului meu insultător, care uitase umilința cu care-mi cerea odată, el revoluționarul, concursul pentru carieră, nu mă înruriu în stăruința mea. Cum duhliii de acolo găseau hazlie proprietatea mea parțială asupra unui motor de vreo cinci cai putere, a trebuit să li observ superioritatea acestei modeste mașini asupra unei întreprinderi literare care, cu toată coaliția de uri și de pretenții, e numai de un simplu magar putere. D. Ibrăileanu, tronind ca vice-Stere între domnii Botezi, binevoia doar, de la înălțimea unei mari învățături și a unei puteri de creațiune uimitoare, să-mi recunoască o „sensibilitate feminină“ cu care se putea juca lesne formidabila sa bărbăție.

Mă ajuta să biruiu atita rea-voință și nedreptate și să trec peste tăcerea de moarte în care munca-mi înainta, și sănătoasa atmosferă a refugiului meu. Aici pătrundea numai foarte slab ecoul intrigilor bucureștene și al zăcutelor dușmăniei de cămăruțe dosite ieșene. Apăream numai o zi, două pe săptămână pentru datoria mea la catedră și la Academie și, foarte adese ori, după ce-mi făcusem oara sau comunicația, trebuia să alerg pe jos la gară, să ieau trenul de Ploști și să aștept pe cel, îngrozitor de încet, al Vălenilor pentru a ajunge acasă, unde

mă aștepta maîdărul de corecturi la două reviste și la toată editura, pe la ceasurile nouă, iar, apoi, trezindu-mă la cinci, să reieau peregrinarile mele, mai ales cînd, în Maiu, — și în zădar înfloria grădinița mea... era sesiunea generală a Academiei. Pentru a face mai ușoară sarcina unui biet trup sfășiat ani de zile de dureri intercostale, m'am hotărît să mă opresc nopțile la Ploești, în otelul murdar, între oaspeți zgomotoși și întîlniri de femei stricate, și acolo-mi făceam corecturile, culese în gară de la conductorul trenului de acasă și transmise des de dimineață altuia. E de mirare ce poate face un om în mijlocul patimilor și al miseriilor de toate felurile — căci Simbată, din cărți necetite și din abonamente nepătite, trebuia să iasa leafa lucrătorilor, pe cari niciodată nu i-am purtat cu vorba , atunci cînd, cu o viață cînstită, el nu pierde din ochi idealul căruia i s'a consacrat.

Revista mea literară, careia îi dadusem de la un timp titlul, semnificativ pentru credințele mele, de „Drum Drept“, va continua până ce aceia a tinerilor din Craiova, dd. C. Șaban Făgețel și D. Tomescu, ultimul și un fin critic, revista care, pentru a-și arăta legătura, indisolubilă, cu „Sămănătorul“, își zicea, simplu „Ramuri“, se va confunda cu publicația pe care după războiu n'o mai puteam continua.

N'aș putea spune de unde am luat îndemnul către presintarea în scene de teatru a unui trecut care-mi era așa de familiar, în mijlocul căruia trăiam așa de deplin, și a unor idei active, care se desfăceau în chipul cel mai firesc din această însușire a spiritului, grav și viteaz, al acestor vremuri. În foaia mea literara a apărut un „Mihai Viteazul“, presintat în zbuciumul puternicului suflet, soliciat în multe părți, și cu ispita femeiască întrupată în acea Velica, mlădiță de boieri și Domni, pe care o găsisem, așa de atrăgătoare, în studiile mele.

Nu cutezam să mă gândesc la o reprezentație. N'aveam nicio legătură cu aceia cari hotărau asupra scenei noastre naționale. Întimplarea m'a pus doar tîrziu de tot în fața omului care-mi arătase atîta dușmănie, mai mult a clasei sale, a mediului său, a educației sale, Davilla, dar în care am găsit o largă inteligență, un puternic talent literar — ce ridiculă era calomnia că de la Odobescu ar fi luat, din rămășițele acestuia, care nu avea urechea pentru versuri, acea răsunătoare tragedie de modă francesă, „Vlaicu-Vodă“, cu tiradele raciniene și efectele de scenă și de rampă măiestru potrivite de un specialist ! —, ca și o desăvîrșită cinste a omului sărac, care nu s'a atins niciodată de banul public, și o judecată serioasă și severă în ce privește fenomenele vieții publice, la cel socotit ca un *amuseur* la Cotroceni. Reîntîlnisem, în adevăr, pe Petre Liciu, acum un glorios artist, al cărui rol în Moise din „Lipitorile satului“ sau în medicul din comedia cu subiect iapones „Taifun“ entusiasma un public ce nu era cules din profitorii afacerilor, ci din intelectuali și profesori, cari-și puteau permite luxul unui fotoliu la teatru. O caldă prietenie, unită la el cu un admirabil devotament pentru ideia pe care o serviam, m'a legat de omul care va muri, din greșeala unui medic grăbit — rinichiul rămas după extirparea celuiilalt, neputînd funcționa, — cu numele meu pe buze în mijlocul sfășietoarelor lui chinuri. Liciu m'a încredințat însă că, pe scîndurile scenei, drama n'ar merge și că, de altfel, artiștii au o repulsie instinctivă față de vers, chiar de versul alb, și firește mai ales cînd, ca în scrisul meu, el are cu totul altă factură decît a dulcegăriei obișnuite, lîncedă și pompoasă, pe rînd.

Tot numai pentru lectură am scris deci curioasa dramă *Învierea lui Ștefan-cel-Mare*, inspirată de un vis, în care, față de năvala turcească de la 1476, pe care nu mai avea cu ce s'o înfrunte, Ștefan, a cărui urmă s'a pierdut citva timp, s'ar fi retras, lăsînd să domnească fiul său

Alexandru, care, apoi, la zvonul că s'a ridicat un răsplătitor fără nume ca să gonească pe Turci, ar fi rostit osinda de moarte împotriva tulburătorului, iar acesta numai în clipa din urmă s'ar fi vădit ce a fost, ce este și ce poate să fie.

Duioasa icoană a lui Ștefan, nevrstnicul fiu al lui Petru Șchiopul, tirit, cu trupul lui așa de gîngaș, în pribegia prin Apus a tatălui și rămas apoi orfan, pe mîna străinilor lacomi de o moștenire pe care o doriau apropiată, și mort în clipa cînd i se năzăria un viitor domnesc în țara de odată revelată neștiinții sale, mă putea atrage și prin tot ce se desfăcea din admirabilul portret, rătăcit în timpul războiului, de la castelul tiroles din Ambras, și astfel el s'a coborît oarecum de la sine într'o dramă în care mediul străin de asfixie încunjură zbuciumul unui suflet care la cele d'intăiu semne ale unei apropiate bărbății se îndreptă instinctiv către steagul Moldovei, în care înfășurat va cădea.

Dar cine să se oprească atunci asupra unor asemenea încercări ale omului pe care toată tînăra literatură, recomandată și ajutată de dînsul, îl renega cu patimă, și pe care vechii prieteni, despărțiți de scrisul literar, de și Delavrancea își represînta pitorescile înjghebări dramatice, îl uitaseră cu totul... Eu persistam însă în credința, care nu m'a părăsit niciodată, că am ceva de spus și că, și în cea mai sălbatecă tăcere, păstrez datoria față de mine însumi de a o spune, făcînd apelul suprem la urmași...

Eram în același timp legat de Liga Culturală și de cursurile de vară. Ambele legături au precedat o intrare violentă, nedorită și necăutată de mine, într'o viață de politică vie, de activitate parlamentară, în mijlocul patimilor urite și al unei sufocante vulgarități, care a început în urma cumplitei răzmerițe țerănești din 1907.

„Liga” trecuse de la entuziasmul, real, dar ușor, capabil

totuși de a găsi multe și prețioase relații în lumea străină, mai ales romanică, al lui V. A. Urechia, — care ni adusesse și pe uimitorul polihistor și enciclopedist de Gubernatis pentru o conferință la Ateneu, în care bătrînul savant italian, vorbind de cronicarul Ureche cu ochii ațintiți la profesorul bucureștean, se mira de ce sala nu izbucnește în aplause, la jovialitatea d-lui M. Vlădescu, profesor de științi naturale la Universitatea bucureșteană, al cărui rector va ajunge să fie, și nu odată ea fusese atrasă în viltoarea demonstrațiilor de stradă de care avea nevoie partidul președintelui, până ce asupra ei se instapinise, în perioada în care el nu era decît o vagă umbră tremurătoare, Petre Grădișteanu. „Liga“ vegeta acum în cea mai deplină uitare a unei societăți naționale căreia îi adusesse pe vremuri așa de mari servicii. Nu știu dacă ea mai în-deplinia măcar misiunea, la care de mult se oprise, și în care se închisese cu totul, de a da oamenilor politici ardeleni, pentru neconținutele amenzi pronunțate de justiția ungurească și pentru greaua întreținere a ziarelor, subvenții care pe supt mînă plecau tot de la guvernele românești. Nici prin gînd nu-mi trecea să intru în acest mausoleu al unui romantism de mult isprăvit fără îndemnul lui Scurtu, care era convins că se poate face încă mult acolo, dar fără ca el însuși să aibă nimic dintr'un program de renovare.

Am vorbit la o întrunire a membrilor ei — era pe acolo și generalul Budișteanu, cel rănit în războiul de la 1877 —, și am cerut ca opera de cultură să se întindă și asupra țărânimii înapoiate. Firește că Liga trebuia să-și recapete absoluta ei independență față de partidele politice. Peste cîteva luni, la congresul de la Galați, Grădișteanu se retrăgea și căpătăm sarcina de secretar general al Ligii, supt bătrînul bogătaș Sava Șomănescu, care ni făcuse făgăduiala unui mare dar, rămas uitat, ca nou președinte.

O nouă datorie-mi apăsa pe umeri, și am căutat s'o îndeplinesc cinstit, făcînd dintr'o societate compromisă un organ de căpetenie al trezirii conștiinților. Publicații au început să apară, ca și Calendarele Ligii; conferințe cu subiecte care priviau drepturile și aspirațiile noastre s'au organizat; secții nouă, din ce în ce mai mult în sate, au răsărit. Congresele, ținute tot în alte orașe, au fost ocazii de răscolire a spiritelor ațipite de o politică de interese, tirîndu-se de azi pe mine. Un secretariat de birou, cu Cotenescu, viitorul preot, cu d. Zaharia Florian, s'a stabilit pentru lucrul în permanență. În odăile frumoase din etagiul al doilea al unei mari case din Strada Fintînii, colț cu Calea Victoriei, de unde după războiul proprietarul ne va da afară cu sentință judecătorească, în noua Românie pentru care lucrasem cu atîta zel, local unde nu găsisem decît un număr de scrisori particulare și cîteva ingrediente de toaletă, se făcea acum altceva decît ascultarea unor tînguiri de peste munți prefacute îndată în monedă de-a regelui Carol. Incetase acel romantism care ajunsese pînă la ultimele margini ale degenerării. Cînd am plecat la țară, cea mai mare parte din biblioteca mea a fost depusă spre cercetare acolo. Și serbări organizate la Parcul Carol, cu ajutorul d-lui Gheorghiu, ginerele lui Slavici, și altor auxiliari, ni-au dat un fond de clădire care a trecut apoi, cu atîta avere românească, în Rusia războiului. Palatul însă, macar după război, tot era să-l fac.

În mijlocul acestor ocupații și gînduri au izbucnit răzcoalele din 1907, care trebuiau să însemne așa de mult, prin consecințele lor, în viața mea.

N'avusem pînă în acea lună a lui Mart din anul singeros, tocmai un an de la mișcarea de stradă din 1906, care se pare că găsisse un răsunset în masele țerănești, apăsate și înșelate de la un capăt la altul al țerii, „știu-

denții“ înfățișându-se unei închipuiri populare, obișnuită a crea mituri, ca un fel de răzbunători și apostoli ai desrobirii, nicio legătură directă cu lumea satelor noastre, a căror situație o știam totuși și din lunile petrecute la țară și din urmărirea atentă și îndurerată a împrejurărilor. Revista mea nu-mi servise pentru a-mi crea aderenți în mijlocul lor și, dacă aș fi încercat-o, aceasta ar fi scăzut religia de prefacere morală și materială căreia-i serviam, precum cel mai mic amestec de interes personal ar fi pingărit-o. Nu era în jurul meu, de altfel, nimeni care să mă fi putut îndemna în acest sens: eram ajutat la expedierea gazetei de o tinără și veselă rudă feminină a soției mele, de bietul Dragoslav, pseudonim slav pentru un nume rutean, blond, slab, sfrijit, care sfiriia a foame când era imbiat la o farfurie de supă, și de un foarte devotat student Rădulescu, negru ca mura, a cărui urmă am pierdut-o. „Neamul Românesc“, căruia numai la Văleni i-am adaus o publicație pentru popor, scrisă pe înțelesul necărturarilor, era, de altfel, o publicație menită să trezească la intelectuali iubire pentru strivita temelie a neamului, dar, mai mult și decît preocupăția „democratică“, să cheme pe toți, mai ales pe înstrăinații de sus și o intelectualitate asupra căreia băteau multe vinturi la datoria națională.

De-odată, ca un trăsnet din cel mai curat senin, căci știam nesfârșita putere de a răbda a acestui neam, seculara-i deprindere cu toate suferințele, veni vestea răscocolei din Moldova, din Botoșanii miei chiar, într'un sat cu numele semnificativ, Flămînzii, al cărui învățător, Maxim, a fost pe nedrept înfățișat și prigonit ca instigator — și d. Cuza trebuia să arăte într'o serie de corosive articole din revista mea cine sînt cu adevărat instigatorii. Guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino, despre care se spunea că nici nu cetia rapoartele prefectilor altfel de cît prin intendentul său, era așa de slab încît trebuia neapărat să fie crud. Pentru nu știu ce neînsemnate

ciocniri cu Evrei arendași și circiumari, pe un domeniu asupra căruia se întindea atotputernicia economică a lui Mochi Fișer, ciudat prepus al capitalurilor galițiene, a cărui înfățișare, mentalitate și cultură nu întrecea pe a boccengiuilor din copilăria mea, făcându-și socotelile de milioane în gând la oprirea în stații fără a se coborî din vagon, se puse armata în fața unor oameni cari nu se temuseră niciodată de nimeni. S'a tras asupra nenorociților a căror durere găsisse o clipă glasul pentru a se exprima. Cu nemărgenită indignare pentru acest act sălbatic am scris acel „Dumnezeu să-i ierte“, blăstăm contra unei întregi clase parazitare, care va deveni apoi, răspândit larg de mini nevăzute, împreună cu „Vrem Pământ“ al lui Coșbuc, unul din strigatele unei teribile revolte, care a cuprins țara de la un capăt la altul.

La Giurgiu, pentru că, urmînd exemplul marelui său părinte, d. V. M. Kogălniceanu scrisese, cu multă vreme înainte, o carte, de caracter științific, prin care se arăta necesitatea și urgența unor reforme țărănești — și „Sămănătorul“ semnalase, după datorie, această epocală publicație —, s'a emis un mandat de arestare contra d-sale, și am căpătat informația sigură că aceiași soartă mă amenință și pe mine dacă la țeranii închiși s'ar găsi un singur rînd de mina mea. Acest rînd nu se putea găsi, iar, cum guvernul căzuse din cauza totalei sale incapacități și veniseră la putere liberalii, între cari Haret era indicat și el ca „instigator“, pentru frasa în care spunea că împotriva unor anumite nedreptăți „și pietrele s'ar ridica“, cred că și, el, Haret a fost la mine, dar din nicio parte nu s'a încercat o presiune asupra mea, fiind rugat numai să țin samă în redactarea „Neamului Românesc“ de catastrofa care intervenise.

Dar cei atinși în interesele lor, decît care n'aveau alt Dumnezeu, și cărora li lipsia de o potrivă și simțul pentru dreptate și devotamentul față de țară, aveau nevoie de

un „ispășitor“. Într'o publicație francesă, după indicații din București, chipul meu era dat ca al răspunzătorului moral pentru tulburări. Scrisorile de amenințare cu moartea se îngrămădiau, și un grup de studenți, aflând ce se pregătește, a stat vre-o cîteva zile și noaptea în casa asupra căreia trebuia să se prăvale urgla. Dormiam cu revolverul la căpătăiu. Și nu era de mirare, în zăpăceala care cuprinsese atîtea minți slabe de incuți pe cari cîțiva ani de bielșug prin stoarcerea pămîntului și a oamenilor îi facuseră, din țerani sau din straini, bogătași ai țerii și factori politici de mîna întăiu. Pe cînd Evreii din Moldova, încărcăți în căruțe și scoși dincolo de rohatca satului nu cereau ajutorul nimănu, pe cînd mari proprietari devastați din aceiași regiune, ca acela de la Hancea, căruia i se înțepaseră și plafoanele și i se rupseseră în bucăți frumoasele cărți, așteptau ca o revenire la normal să se producă în mințile oamenilor, cîțiva din aprigii moșieri olteni se adresau Austro-Ungariei pentru a se ruga ca soldații lui Franz-Joseph să treacă granița. Fiul lui D. A. Sturdza, devenit din nou prim-ministru, căpitanul de vînători a căruia operă morală în armată o cunoșteam de mult, a venit sa-mi spuie că, în acest cas, el jese, în fruntea celei d'întăiu cete de țerani răsculați, la această graniță.

Am stat astfel, luîndu-mi și concediu de la Universitate, o lună întregă fără atingere cu ce se petrecea în jurul meu, informat însă zi de zi de crimele pe care le savîrșiau, din sentiment de clasa, anume ofițeri superiori, de numele carora va rămînea legată o represiune complet lipsită de tact și care a pus la cea mai grea încercare sufletul țeranului soldat. Se lucra așa și supt presiunea unor politiciani așezați ca prefecți de regimul „amicilor poporului“, numai foști socialiști, ca dr. Radovici, un om admirabil, de o mare nobleță de sentimente, pe care l-am pierdut prea curînd, ori tineri entusiaști, ca dr. N. Lupu, care

nu făcuse nicio politică până atunci, au știut să umble cu acei oameni buni asupra cărora trecuse vântul cumplit al fatalității.

În atmosfera încărcată de aburii singelui, cu prizonierii sociali putrezind prin temnițele județene sau scuturați de valurile Dunării, s'au făcut alegerile, și legătura mea cu d. Cuza, tot mai mult întărită prin lucrul la același organ de luptă, m'a făcut, pe mine, cel care risesem odată din plinul convingerilor mele de zădărnicia parlamentară, să-mi pun candidatura alături de a războinicului meu prieten, fost deputat cu mulți ani înainte, dar supt flamura „erei noi“ a junimiștilor, la Colegiul al II-lea de Iași. Am reușit eu singur, ca unul care n'aveam în localitate dușmăniile pe care în chip firesc și le căpatase spiritul ofensiv și mușcător al amicului meu, și numărul meu de voturi a întrecut, mi se pare, pe acela realizat de Gheorghe Panu, acuma candidat al guvernului, ceea ce Panu nu mi-a iertat niciodată, și mi-a plătit-o cu amaraciunea pe care acest spirit închis și rasbunător știa așa de bine s'o răspundească. S'au găsit destui cari să coboare și în sufletul d-lui Cuza, pentru moment, sentimente pe care de sigur nu le merita perfectă mea loialitate față de dînsul.

M'am mirat eu singur de o asemenea izbindă, și, la vederea ușii din Strada Buzeți, împodobită frumos cu verdeața, după datina ardeleană, de femeia de linga Sibiiu care-mi hrănia unul dintre băieți, am socotit că e vorba de o farsă căreia ai miei li-ar fi căzut victimă și am cerut înlăturarea acestui decor de serbatoare, care în el însuși îmi jena discreția. Era însă adevărat. Trebuia să rostesc de acum înaintea adversarilor, ale căror mijloace le bănuiam, înaintea ironiei blasaților și furiei fanaticilor, ca și înaintea masei molatece, flasce a

indiferenților, funcționari-deputați, politicieni de carieră, crezul pe care până atunci îl strigasem în urechile lacome de adevăr ale mulțimilor sincere și oneste. Și n'aveam întru aceasta două însușiri indispensabile pentru succes: încrederea în mine și lipsa de auto-critică a acelor cari, văzînd simplist, pe linia dreaptă a abstracțiilor, sînt capabili de orice pentru ceia ce n'au înțeles pe deplin. În lumea unde obrăznicia s'a răsfățat și se răsfăță mai larg, mîncînd din generație în generație toate „praznicile“, nu numai că nu m'am putut pune la nivel, dar n'am ajuns, până astăzi, nici măcar la hotărîrea de *a voi să fiu obraznic*. Iar o mîndrie moștenită și întărită prin toată cultura ce mi-am putut ciștiga, prin acea predică de catedră care cere cea mai desăvîrșită demnitate personală, a fost interpretată de toți milogii și ingenunchiații, de toate flendurile morale ca o nesuferită vanitate, care trebuie înăbușită prin ridicul sau zdrobită prin urletele violenței.

Parlamentul nu era al îmbătrînitului vechiu conservator Sturdza, căruia mi se pare une ori că-i plutește de-asupra capului ghigilicul întăriat al caftangiilor de supt Reglementul Organic pe vremea rudei sale, Mihai-Vodă, ci al lui Ionel Brătianu.

În mijlocul atitor prieteni și devotați, gata să-i aclame sefia la cea d'întăiu dovadă incontestabilă a decadenței primului-ministru, acesta apărea altfel decît îl cunoscușem până atunci: inabordabil pentru o discuție liniștită, răspingător față de tot ce-i părea o concurență, temător de orice altă popularitate, întrebuițînd ironia pe care o împrumutase de la Carp pentru a lovi fără discernămint în dreapta și în stînga, mergînd până acolo încît mă bănuia că aș crede cu adevărat în posibilitatea de a avea locul său; un lung răsfăț, care-l făcea să părăsească banca ministerială, a unor grele răspunderi stropite cu atîta sînge, pentru a se întinde în bănci între prieteni, lungînd „nonșalant“ picioarele în fața tribunei, cu un

gest de supremă plictiseală, își arăta consecințele, și se poate închipui ce se petrecea față de aceste atitudini în sufletul, jignit dureros din primii ani de copilărie, al „băiatului cocoanei Zunia“. Această atitudine studiată a lui Brătianu, ca și timiditatea în luarea hotăririlor neapărate, îl făcea să piardă momentul tragic în care se măsura adevărata mărime a oamenilor. Și astfel se întâmplă că omul frumos și voinic, dispunând de resurse de elocvență solemnă, de și cam goală une ori, pe care nu le avea moșneagul din fruntea băncii guvernului, să fie biruit, la capatul expunerii competente, făcute cu toate mijloacele extraordinarei prestațe, de vechiul boier moldovean, care, răspunzând unui pompos tinăr orator al conservatorilor, se înfașșa ca responsabil, el, înaintea lui Dumnezeu pentru „șteranii pe cari i-a omorît“.

Majoritatea m'ar fi vrut umilit de calomniile care plouaseră asupra mea și stîngaciu de nedepriinderea totală cu acest mediu. Dar ai miei cei de pe vremuri, cari cîrmuiseră o țară, poate și mai mult decît una singură, mă susțineau. Nu m'am simțit niciun moment singur, și numai neplăcerea mea, iremediabilă, de a vorbi în public îmi dădea o senzație cu care eram de altfel obișnuit.

Ordinul se dase, într'o adunare pe care o presida cu mină de fier, dar și cu perfectul tact al omului de lume, o inteligență și o energie ca a lui Mihail Pherekyde, a cărui figură lungă, slabă, distinsă, cu ochii mari de hotarire și de ironie, impunea oricui, de a nu reacționa la ce voiu spune, la orice voiu spune, decît prin surdele miriieli care desorientează pe alt fel de debutanți. Odată numai mi s'a strigat, rupînd disciplina, că spun lucruri pe care le-am învățat pe de rost, și am știut ce să răspund, caci doar cunoșteam de mult viața fiecăruia și aveam ca armă sigură amănuntul biografic. Așa am vorbit eu, cîteva săptămîni de zile, la proiectele de reformă agrară, polițienească, judecătorească, pe care le aducea, cu Brătianu însuși, cu Stelian,

așa de impunător prin figura-i nobilă, prin extraordinara-i distincție în vorbire, un regim doritor să arăte că e în stare să ridice pe ruinele afumate și crușite ale României păcătoase, fără milă de fiii ei cei mai buni, o țară nouă, și un rege care nu voia să treacă la cele eterne pecetluit pe frunte cu stigmatul unei represiuni barbare și în cea mai mare parte inutile o poruncia. Pentru a mă descuraja, s'au întrebuițat pre rînd toate mijloacele, și ele nu lipsiau; dar omul care-și simte conștiința sprintenă și care dincolo de tot ce-l privește vede lumina sigură a unui ideal nu poate fi intimidat

Din altă parte, nu numai de la prietenii ieșeni, supărați că eu, ne-Ieșanul, am ieșit singur din lupta electorală, dar de la un început de opinie publică, pentru care violența are un farmec deosebit și care moare după scandal, mi se cerea atitudinea tonitruantă pe care o poți mai curînd recomanda de afară decît s'o păstrezi înăuntru, afară numai cînd ai arta perfectului cabotin fricos, care gesticulează înaintea tribunelor pregătite, a presei ciștigată, ca să strîngă apoi în culoare mîna adversarului pe care l-a zugrăvit în toate colorile infamiei. Nu eram deci ce se așteptase de la mine, și prezicerea lui Panu că nu mă voiu mai întîlni cu votul Ieșenilor din Colegiul oamenilor săraci și cu nevoi de slujbe, pe cari nu-i furi de două ori pentru o acțiune de curaj, se va îndeplini la cel d'întăiu prilej.

După luptele în jurul reformelor sociale își pierduse de altfel interesul Parlamentul, în care am intrat apoi ca represîntant al solizilor negustori romîni din Ploești, încercînd și, la Covurluiu, unde am ajuns să adun și opt sute de voturi, o înviere a conștiinței țeranilor, carora guvernele li spuneau că „fiecare-și are vremea lui“. Cînd s'au ivit chestia unei mari reforme în Biserica, introducînduse, după ideile din Germania ale sfătuitoșilor lui Haret, acel Consistoriu Superior care n'a putut să aibă nicio în-

fluență, și am apărat concepțiile, singurele corespunzătoare tradițiilor ortodoxiei, ale învățatului arhimandrit Scriban, ședința a fost un adevărat scandal, în care mi-a părut rău,— ca și în acordarea unui apanagiu autonom fostului Mitropolit Primat, Ghenadie, căzut în lupta cu regele,— că a fost amestecat numele unui ministru, coleg de Universitate, pe care eram deprins să-l stimez, și pentru care aveam chiar afecțiune. Rău sfătuit, Haret, în credința că mă va împiedeca astfel de a lua cuvântul, a zăbovit discuția până în vacanța de Paști, până în chiar Săptămîna Mare, și astfel am putut vorbi numai într'o ședință de noapte, în fața băncilor goale, cu d. Ștefan Ioan apărînd la ușă ca să întrebe cu glas tare dacă n'am isprăvit; trecuse de miezul nopții cînd „s'a votat“ legea care nu era să dea niciun rod.

Astfel s'au tîrit,—supt guvernul Sturdza, supt conservatorii reveniți, împăcați acuma pentru puțin timp, apoi supt noul regim liberal, în care nu mai era bătrînul șef, trimis într'o casă de sănătate din Franța cu toată publicitatea pe care o pot da numai oameni lipsiți de orice simț de pietate, ci totul aparținea lui Bratianu, al cărui orgoliu devenise incomparabil —, vre-o trei Parlamente, care nu mai trebuiau să se ocupe, în ședinți adesea complet goale, cu niciuna din acele mari chestiuni pe care le deschisese tumultul revoluționar al țeranilor și bubuitul tunurilor care distrugeau satele din Vlașca. Nu pot zice că alegerea d-lui Cuza, care osebăia tot mai mult acțiunea sa personală, a folosit campaniei noastre parlamentare.

Vorbiam acum în numele unui partid. Nu doar că aș fi înțeles sa urmez sistemul, perfecționat în ultima formă de un Badărau, cu înscrierile obligatorii și distribuția exactă a recompenselor după serviciile aduse „causei“. Așa ceva n'a existat niciodată în noua grupare. Dar, pe cînd d. Cuza credea că avem sarcina de a ciștiiga spirite

tinere, care pe urmă să se ducă fiecare unde vrea, am simțit nevoia de a da multelor adesiuni, dintre care unele trebuiau să fie așa de trecătoare într'o societate unde nu era altă scară a meritelor, alt îndreptariu al carierelor decât în legătură cu singurele interese materiale, un program care să unească, un titlu care să figureze pe steag. Pentru democrația noastră nouă, care însemna numai ținerea în samă a nevoilor adânci ale neamului, aflătoare în marile mulțimi muncitoare, se cerea crezul moral al convingerii că, înainte de toate, în meșul general al omenirii, trebuie ca fiecare nație, elementul organic constitutiv, să se cunoască, să se definească și să se servească pe sine. Într'o adunare din April 1907, programul, la care d. Cuza a adaus restricții, cu un caracter negativ și exclusivist, relative la participarea în viața economică și publică a unei singure categorii de straini de rasa, oricare ar fi sentimentele lor individuale față de noi, de cultura noastră și de idealul nostru, a fost votat supt presidenția batrînului ofițer superior Manolescu Mladian, pe care ni-l dăduse Cercul din Iași al partisanilor. La telegrama către regele n'am primit niciun răspuns, cum și era de așteptat, și nici la aceia către Prințul Moștenitor, care n'avea voie să se manifeste.

Dar avusem prilejul de a prețui, nu numai înțelegerea lui Carol I-iu, dar și simpatia prințului Ferdinand și a familiei sale pentru *altă* politică. Odată la desvelirea statuii lui Kogălniceanu în Iași, a doua oară la a lui Cuza-Vodă.

De mult regele nu mai văzuse Iașul. Serbarea pentru Kogălniceanu, unită cu comemorarea întemeierii Universității, a devenit un mare eveniment, și sentimentele care s'au aratat Suveranului și familiei regale au fost fara îndoiala cu totul sincere. La masa regală, ca reprezentant al Universității bucureștene, am fost invitat, dar atenția lui Carol I-iu era, ca de obicei, a, a de meticolos împărțita, încît un cuvînt regal, chiar dacă se recomanda unu

tinăr profesor ca mine numai să merg la bal seara fiindcă vor fi „multe cucoane frumoase“, n’avea nicio adevărată importanță. Dar princessa Maria, al cărei frumos colier de mărgăritare trezise atenția, mai stăruitoare decât respectuoasă, a lui C. Arion, doria, cu privire la rotunda biserică de tip sirian a Sfântului Sava, lămuriri pe care nu putea să le deie cercul de oficiali de la locurile de onoare. Din colțul unde discutam cu o stîrpitură de origine germană, care era nu știu ce pe lângă guvernatorul Basarabiei, invitat și el la serbare, am îndrăznit o explicare. Peste cei cari n’aveau nimic de spus mi s’au adresat întrebări, și, spre uimirea generală, Princessa mi-a cerut s’o conduc a doua zi la biserică.

Am făcut-o, puind, ca la Golia, pe birjarul lipovan să taie bălăriile pentru a permite intrarea în lăcaș, și am putut vedea cu ce siguranță Princessa și cei doi copii mai mari cari o întovărășiau, și cari criticau așa de liber desordinea și murdăria ce se ascundea în dosul potemchiniei primirilor oficiale, merg către ceia ce e în adevăr frumos. La vechea Mitropolie am intervenit pentru ca părintele Pimen să ofere, din rămășițele bisericii Sf. Nicolae, un fragment de frescă, un încintător înger, pentru palatul din Cotroceni, și am împrumutat la Sf. Sava pe numele meu talerul de argint al lui Dabija-Vodă, care a fost modelul pentru noua veselă a Princessei.

De atunci s’au păstrat legături care mi-au fost deosebit de prețioase. Princessa, care dovedise și talent pentru arta ornamentală, începea să publice, și, în povestirile ei, scrise și tipărite în englezește, limba de acasă, era o frăgezime de inspirație, un simț pentru coloare, o surizătoare, dar și sceptică filosofie a vieții, o cutezătoare naturaleză care li dădeau o adevărată valoare literară. Am vorbit despre volumul pe care a binevoit să mi-l deie pe o vreme cînd fiul său urma, mai mult de formă, unele lecții la Universitate, și am și tradus în revista de la

Craiova una din aceste narațiuni romantice, care-mi plăcuse în deosebi.

Pentru statuia lui Cuza-Vodă, urmărit și în mormint de ura dușmanilor din viață, s'a dat o lungă și grea luptă. Nu se ajungeau banii pentru a plăti pe sculptorul italian Romanelli, și a trebuit să fac un apel prin „Neamul Românesc“, care, din banul de aramă al săracului, a strins cei 25.000 de lei cari mai lipsiau. Statuia s'a putut deci turna, dar acuma se pune problema locului de care se va învrednici. Politicianii ieșeni o voiau lângă foașta-casă a bancherului Neuschotz, într'o mică piață anume aranjată pentru aceasta, pe cind comitetul, presidat de d. Ghica-Deleni, era pentru acel punct central al marilor artere ieșene care se deschidea în fața otelului Traian, unde cu vre-o douăzeci de ani în urmă Carol I-iu fusese șuierat și bombardat cu mere putrede de tinăra aristocrație oposantă a orașului. După mari sforțări, s'a căpătat în sfirșit și acest ultim punct, iar regele a anunțat sosirea sa.

Eram din nou delegatul Universității din București, ca și la serbările Școlii surori, la care după cuvintarea mea regele imi întinsese o mină pe care nu îndrăznieam s'o aștept, așa încit a trebuit ca vecinul miei să-mi atragă atenția că acea mină, puțin darnică de altfel, mă caută. Data aceasta, dispuneam la Iași, printre tineri, de o mare popularitate, pe care, ca de obicei, n'o căutasem, ba nici nu-mi dădeam sama de dinsa. După obișnuitele cuvintări, rostite de pe terasa „otelului Traian“, în care era vorba mai mult de Suveranul care domnește decit de acela care se întrupase în bronz, un adiutant a pretinsă-mi arăte în ce atitudine, întors către regele, trebuie să rostesc discursul meu, și-și poate inchipui cetitorul cum a fost primită această lecție grosolană. În cuvintarea mea am manifestat dorința ca și Carol I-iu să se bucure în amintirea urmașilor de același emoționată amintire ca

Domnul de țară pe care-l înlocuise. Aclamațiile mulțimii care umplea plața au arătat regelui că un gest către mine ar putea fi folositor din punctul de vedere al cîștigării acestei mulțimi. Adiutantul veni din nou, data aceasta ca să-mi spuie că regele vrea să-mi arăte mulțămirea sa. Apoi defilarea veteranilor începu pe Strada Arcului, la celalt capăt al terasei. Scoboram scara centrală către piață cînd am simțit lîngă mine pe cineva care era însuși Carol I-u. — Mi-a plăcut cum ai vorbit. — În orice cas, Maiestate, nu era nimic din acea lingușire care încunjură de obicei pe Suverani. Și crezi că vre-odata ea mi-a plăcut mie? Era melancolie și desgust în cuvintele care cădeau, încet și greu, de pe buzele veștede ale batrinului monarh înaintea căruia se plecau toți genunchii, afară de al lui Carp singur. În clipa următoare după această scurtă scenă neobservată, el asculta, aiurea, cu inima pe care acuma i-o știam, aceleași cuvinte ale adulătorilor.

Pentru masa oficială a fost lăsat principele Ferdinand, și iarăși ceva neobișnuit s'a petrecut. La masă, Prințul, tăcut și puțin prețuit pentru această tăcere stingace, acela pe care o presă imundă îl numia „Fritz“ și-și bătea joc de defectele lui fizice, a fost încîntător ca vervă și originalitate. A vorbit și de „monumentele naturii“ și a făcut călduroasa gloriificare a copacilor bătrîni în cari se întreprinde o întreagă epocă. Ridicîndu-se, oficialii așteptau obișnuitul „cerc“ în care regele dovedea o inimă-tăbilă virtuositate. Dar Prințul i-a lăsat de-o parte și, întorcîndu-se spre mine, cel care nu eram și nu trebuiam să fiu nimic, mi-a vorbit așa ca atunci, întăiași dată, cînd în palatul de la Cotroceni își desfăcea inima cea mult jignită, cu deosebirea că acuma nu se mai auziau întreprerile glasului strident al papagalilor, totuși prezenți, și într'un număr atît de mare și așa de siguri de sine. M'a lăsat să întrevăd alte idei de domnie și, cum, la urmă, era vorba de popularitate, el a adaus, apăsînd asu-

pra cuvîntelor sale: „da, știu că greu se cîștigă și se pierde ușor“.

Deci propaganda de mai bine de un deceniu nu fusese pierdută nici în această privință. Acela care va purta coroana României simția și credea ca noi și avea ca și noi aceeași dorință de a face, împotriva oportunistului și imoralității clasei dominante, ceva în adevăr nou și mare. Și însuși Carol I-iu cel lingușit avea mîntea lui precaută și înțeleaptă deschisă asupra acestor posibilități.

În acest moment cursurile de vară de la Vălenii-de-Munte deveniseră o manifestație culturală obișnuită pentru o parte din societatea românească, aceia în sufletele căreia prinsese această sămînță de viitor.

Ideia lor mi-a fost dată, nu de cineva din țara liberă, nici din Ardeal, unde totuși orice vizită nouă, ca la serbările jubilar de la Blaj, unite cu adunarea anuală a „Asociației“, îmi dădea tot mai mult încredințarea că s'a isprăvit cu zilele așteptării singurului noroc posibil de la Viena. În tineret se ridica acolo tot mai tare, printr'un talent literar la care se adăugia acum și acela al elocvenței — dar cu cită sfială mă întreba vorbitorul încă nedeprins cînd i s'a cerut o întăia conferință la Ătenu!, — d. Octavian Goga, care apărea la orice ocașie, aclamat de un cerc de tineri, pentru a ofusca pe deținătorii puterii în mijlocul Romînilor săi ardeleni, aceia pe cari găsise cu cale să-i presinte într'un articol ca pe niște simple „măgari de pe Vesuviu“, chiar dacă era înscris între colaboratorii foilor lor. Era vorba, la unii din acel mediu, de o sprijinire pe Regat, de o totală schimbare și a țintei, care apărea acuma ca eliberarea totală din legaturile cu Monarhia, oricum s'ar transforma, și, cu toată desilusia produsă d-lui Goga de răscoalele țerănești — și-mi mărturisia că această dovadă a lipsei de cohesiune, de soliditate, poate de viitor, trebuie să-l îndrepte neapărat în

altă direcție —, această tendință se întăria din ce în ce mai mult: ea apărea tot mai limpede în fața stăpînitorilor, cari nu găseau mijlocul de a o împiedeca. Legile ungare nu îngăduiau oprirea pașilor noștri prin văile ardelene și, cu toate îndemnurile de a vorbi la prilejuri solemne, știam să-mi impun tăcerea cea mai desăvirșită. Dacă, precum se întimplase în lunga mea călătorie după inscripții și însemnări, cite odată, ca la Drăgușul Țerii Olului, cei doi jandarmi apăreau împănați, împintenați și cu pușca în bandulieră ca să-mi ceară pașaportul pe care nu-l găseau bun pentru că... nu era scris în ungurește, dacă mă poftiau la solgabirău, din fericire nu pe jos, ca pe mulți alții, ci în trăsură, acesta găsea imediat scuse în cea mai perfectă limbă germană pentru că fusesem deranjat. Și totuși avea dreptate vărul vestitului mincător de Romîni, Secuiul Ugron, cînd, ca șef al postului de la Drăguș, îmi răspundea la obiecția că un profesor universitar, care e „domn mare“, nu trebuie luat astfel la cercetări: „E, domnul mic, aia nu face nimic; domnul mare, aia face!“. Căci ceva de sigur se făcea, și guvernul maghiar n'avea acea siguranță de drept, acea încredere în viitor care singure permit să se ia măsurile necesare pentru împiedecarea, în orice motiv al lor, a marilor catastrofe politice.

Altfel era cu Bucovinenii, ținuți de Austrieci foarte din scurt, dar cu cea mai mare dibăcie, crescîndu-i pentru robie, măgulindu-i cu concesiile, — chiar cînd guvernatorul era, după blindul Pace, intolerantul, pornitul Bourguignon, în luptă cu ziarul românesc „Patria“ și cu agresivitatea redactorului adus din Ardeal, capriciosul și sfidătorul Gheorghe Bogdan-Duică, om cu așa de multă știință și pătrundere, unite cu mai puțină chibzuință —, și cîștigîndu-i prin titluri, onoruri și slujbe. Nu se încercase nimic pentru a împiedeca în 1904 marea manifestație românească pentru jumătatea de mileniu de

la moartea așa de „Bucovineanului“ Ștetan-cel-Mare. Am fost atunci pentru întâia oară între Moldovenii de acolo, și, dacă între intelectuali, puțini și îndușmăniți între dinșii, unii, „boierii“ și preoții, trebuind să meargă cu aristocratul Flondor, ceilalți, învățătorii, oamenii din bănci, ambițioșii între intelectualii tineri, țeranii, fiind cu neastimăpăratul Aurel Onciul, creator al unei prese-revolver, nu se putea distinge nimic dincolo de cadrul austriac pe care, și în acel moment de amintiri, îl afirma prezența bastardului habsburgic, contele de Meran, care avea conducerea, nu era însă același lucru cu alt grup de intelectuali și cu sănătosul instinct țerănesc. Aducînd cu mine extrasul despre Ștefan din Istoria Romînilor în limba germană, pe care l-am imprăștiat gratuit, și acești țeranii chiar întindeau după dînsul asprele lor mini lacome, am ascultat discursuri dintre care cele mai multe erau foarte prudente, dar cine putea opri valul de foc al lui Tocilescu, care, suit pe un butoiu, catehisa pe pletoșii săteni, și ei, cum am constatat-o, nu făceau, de altfel, decît să noteze cînd glasul furtunosului orator necunoscut „se suie“ și „se coboară“! Era, oricum, începutul unor relații care se vor desemna din ce în ce mai mult într'un sens contrar intereselor austriace.

Peste puțin timp, am organizat o vizită la Iași a fraților despărțiți, și s'au înscris nu mai puțin de cinci sute; mult timp, până la prada austro-germană din casa mea de la Vălenii-de-Munte, am păstrat frumoasa fotografie care înfățișa această mulțime mîndră și bucuroasă în fața bisericii lui Duca-Vodă de la Cetățuia. Guvernul român a voit să împiedece trecerea hotarului în grup, de și, la început, o autorisase, dar am luat asupra-mi să înlătur pe cei cîțiva jandarmi trimeși la Burdujeni, cari, băieți buni, s'au dat la o parte înaintea acestei frumoase țerănimii, cu cei mai buni din tinerii cărturari în frunte. La Iași îi aștepta o expoziție, făcută în sălile Liceului Internat, la

care aduseseră obiecte doamne din cea mai aleasă lume a oraşului, între care vioaia şi inteligenta doamnă Şumuleanu, d-na Hurmuzescu, chiar d-na Moruzi, văduva fiului lui Cuza-Vodă. Trei zile am stat pe picioare ca să li se facă acestor rari oaspeţi, cari nu cunoşteau de loc ţara, o primire menită să li rămîie pentru totdeauna neuitată. La plecarea lor, eram siguri că părerile despre România liberă s'au schimbat cu totul, şi ni-o spunea în cuvinte aşa de înflăcărat tinărul, de mare avînt şi de activitate febrilă, Vasile Liţu, prea curînd pierdut pentru luptele noastre. Ni-a arătat-o apoi în fiecare număr revista pe care o întemeiaseră, în Suceava blajinului folklorist părintele Florea Marian, membru al Academiei — şi succesorul lui a fost bătrînul aristocrat Suţu, care în discursul de intrare nu-i putea pronunţa numele... —, d. I. Nistor, profesor la liceu şi, pe atunci, înainte de a se aşeza în băncile Universităţii noastre, posesorul unui superb cilindru vienes, şi mai popularul profesor secundar Gheorghe Tofan, voioasă figură de energie tinăără, ale cărui suferinţi şi a cărui moarte prematură, a doua zi după realizarea idealului în care crezuse, n'o puteam prevedea. Aproape de Suceava, în Pătrăuţii lui aşa de bine gospodăriţi, în casa cu feciori învăţaţi şi plini de inteligenţă — o, ce mai era să scrie despre mine unul dintre dinşii, profesorul Alexandru, la schimbarea vremurilor, şi mai ales a inimilor! —, cu fata aşa de frumoasă, care era să mintuie într'o înspăimîntătoare tragedie, ochii limpezi, umezi de duioşie, ai părintelui Morariu, vechiu şi preţuit scriitor, se ridicau ca ai unui sfînt în ceasul revelaţiilor către ceia ce cu voia lui Dumnezeu trebuia neapărat să se întîmple, şi în foarte scurtă vreme.

Cînd a fost, mai tîrziu, să întorc visita Bucovinenilor, cu Liga Culturală, adunată în congres la Iaşi, administraţia austriacă era gata să ne întîmpine potrivit cu interesele ei, ameninţate. Ea fusese înştiinţată din două părţi: din

acea a Evreimii, așa de influentă, care se temea de pătrunderea antisemiților, și din aceea a unui curios și sincer, de și neașteptat, prieten al Romînilor, și mai ales al alegătorilor săi din Ținutul Cîmpulungului, contele vienes cu nume franțuzesc Bellegarde, care, escelent prefect, „căpitan de cerc“ al județului în care se și așezase după ieșirea din serviciu, nu înțelegea să i se smomească fidelii; glasul de înștiințare mersese așa de sus încît Franz-Joseph însuși spunea unui deputat romîn „să-păzească de Iorga pe credincioșii Bucovineni“.

Așa încît, cînd ne-am prezentat la Ițcani, mi s'a pus în vedere mie singur, îndemnînd pe ceilalți, așa împo-șdobiți cu tricolorul cum erau, să treacă granița, că aș fi n Bucovina un „străin indeseabil“. Am telegrafiat la Viena, lui Lueger, șeful antisemit așa de popular atunci, încît impunea și Împăratului, care, în ciuda adevăratelor sale sentimente, a trebuit să-i puie la git lanțul de aur al primăriei vieneze, dar a trebuit să aștept în gară comunicarea oficială a expulsării, în timp ce Mochi Fișer, present și foarte satisfăcut, îmi transmitea înștiințarea că totul atîrnă de la dînsul. Dintr'o birjă s'a coborît în mare uniformă aurită d. Orest Tarangul, funcționar superior, ca să-mi dea actul prin care eram, ca „lăstiger Fremde“, „für beständig abgeschafft“, deci, ca „supărător străin“, „izgonit în chip statornic“. D. Tarangul adăugia că, dacă totuși aș intra în țerișoara Împăratului, voi face nu știu cîte săptămîni de închisoare.

Expulsarea a provocat indignare între Bucovineni. Până și democratul aproape socialist Mihail Chisanovici, care scotea foaia, de loc naționalistă, *Die Wahrheit*, a protestat cu energie. În schimb, presa partidelor de la noi s'a arătat încîntată de ce mi s'a întîmplat, și un ziar de caricaturi înfățișa în figuri caraghioase gonirea „apostolului“.

Dar aceia cari fuseseră la Iași, cari doriseră să ne pri-

mească acasă la dinșii, într'o țară simțită, — cu toată imbulzirea, sprijinita de guvern, a Rutenilor, cari-și voiau și partea din Biserică —, din ce în ce mai mult a lor, înțelegeau să răspundă la această jignire, pe care și-o luau și asupra lor, printr'un contact sufletesc permanent cu noi. De aici ideia unor cursuri de vară, la care de la început ei ar trimite un contingent asigurat, ele dind apoi ocazie, într'o neuitată vară, și corului „Armonia“, de o așa de bună alcătuire, să ne cerceteze în frumoase costume românești. Cu bucurie și încredere am primit propunerea.

La început, ascultătorii erau cițiva Bucovineni, d. Alvirescu și două, trei învățătoare, puțini Ardeleni și Bănățeni, cu preotul Martinovici în frunte, care cînta așa de frumos, cu părintele Tătucu, pe care l-am văzut apoi parlamentar al României unite, cu pe atunci clericul Tulbure, ca și cu ochiosul diacon Gașpar, om de mare talent în vorbă, capabil însuși, să încerce a învia pe pagîni de roman epoca lui Ștefan-cel-Mare, restul fiind tineret universitar din Regat, pe care-l atrăgeau mai mult materiile predate decît spiritul cel nou al predicăției naționale. Odată mi-au picat acolo un judecător din Rusia, tocmai din fund, spre Ural, și foarte tînarul, blondul Pelivan. Dintre locuitorii orașelului, vre-o trei familii participau singure. Încăpeau cu toții în clasa I-ii a școlii primare din centrul Vălenilor, și mi-a trebuit curaj ca să mă gîndesc a ridica o sală anume în 1912, solida clădire făcuta de inginerul Dimitriu din Ploești, Moldovean de origine, sală pe care o datoriam ajutoarelor venite din mai multe părți, fără participarea, pe care totdeauna am refuzat-o, a Statului.

Dispozițiile acestuia față de un astfel de focar de propagandă erau acelea care se puteau aștepta. Îndata s'au anunțat, la Iași, alte cursuri de vară, la care și profesorii și ascultătorii erau plătiți. Între cei d'intaiu era fostul meu

elev Pîrvan, acuma, și prin hotărîtorul sprijin al lui Ioan Bogdan, director al Muzeului din București și profesor la Universitate, așteptînd apropiata alegere la Academie — și el spunea „cit apetit are“ pentru ce i se oferia. Întors din Berlin cu totul altfel de cum îl știam cînd trudea la o biografie a lui Papiu Ilarian, care n'a apărut, și descosea pe Domnii moldoveni din secolul al XV-lea pentru a trece la presintarea de cetăți dobrogene, autorul unui frumos studiu asupra lui Marcu-Aureliu și al unei cercetări adîncite asupra „naționalității negustorilor în Imperiul roman“ avea acuma parul lung revărsat ca al lui Mommsen, și în elocvența lui remarcabilă se întîlneau accente de misticism, foarte atrăgătoare pentru tineri, dar care oamenilor din generația mea li se păreau curioase. În cîteva zile s'a văzut că această concurență a politicii stăpîne pe puterea de Stat n'are sorți de reușită și, auditorii împrăștiindu-se, Pîrvan a venit la noi, fermecînd publicul cu frumuseța poetică a conferințelor sale, dar țînîndu-se cu cea mai mare îngrijire la o parte de tot ce putea să pară o adesiune la crezul ce se predica de pe acea modestă catedră de institutori.

Mai tîrziu, între deosebitele cursuri, pe care, atunci, la început, le mai făcea, pe lînga d. Cuza, profesorul Nicolae Dobrescu, de istoria Bisericii românești, alt bun elev al meu, solid țeran, nalt, spătos, gras, blînd, pe care nu l-aș fi crezut sortit unui cancer înainte de vreme, apoi cumnatul meu Ștefan Bogdan, pe care nu-l cîștigaseră avantajile politice liberale, și cîțiva alții, s'a stabilit o perfectă concordanță de idei, care a contribuit esențial la succesul lor. Nu pot zice același lucru de anii primelor încercări.

De fapt înțelegeam să se creeze acolo, în toată libertatea, un mediu prielnic pentru acea unire a tuturor Romînilor, al cărui termin n'aș fi cutezat să-l fixezi, dar care-mi părea nelipsită, într'un viitor mai lung sau mai scurt.

Conspiram supt aripile Ligii, fără ca vre-odată să fi fost vorba de bani, necum de bombe. Dar iată că, în ce privește ținta principală, divergențele se iviau, și trebuia autoritatea mea de creator și conducător pentru a nu se produce confuzii în spirite. Astfel, odată, în demonstrațiile amicului Cuza cu privire la chestia evreiască — și auditoriul se pasiona de strinsa lor logică, de și nu totdeauna corespunzând perfect unei realități complexe—, s'au amestecat și cuvinte bune pentru acea Austrie, care, și supt influența unui Aurel Onciul, unui Aurel Popovici, cîștigase oarecare simpatii, în comparație cu politica mai sinceră, mai fățișă a Ungurilor. D. Cuza, fost elev al unui liceu din Dresda înainte de a trece la Bruxelles, unde-l așteptau cuceritoare influențe socialiste, cu C. Mille însuși, avea aplecări firești către cultura germană, inspirindu-se din tr'insa în marile studii de economie politică pe care le pregătia; mai fusese, de curînd, bine primit, cu perfectă ipocrisie vienesă, de profesorii de la Cernăuți, în frunte cu rectorul Adler, cel mai autentic Evreu, și astfel acele cuvinte bune își găseau explicația. Era mai greu să găsească însa și aprobarea mea, și, în ciuda declarațiilor mele repetate că „la Vălenii-de-Munte nu se face politică”, mi se pareă că e necesar s'o spun, ca să nu îngreuez, la întoarcere, situația Romînilor de peste munți, am luat cuvîntul, spunînd limpede că pentru mine niciun compromis nu e posibil, că noi mergem drept către unirea națională și că nu aici, la această adunare de credincioși, se poate admite recomandarea austrofiliei în vederea planurilor lui Franz-Ferdinand. Mi-a părut rău că a trebuit să intervin și că am pricinuit eu, „Iorga cel totdeauna fără tact”, o reală supărare tovarășului și prietenului meu.

Cînd clădirea proprie, mică, albă, cu o perfectă acustică în acele margini înguste pe care nu am vrut să le cresc nici până acum, refusînd ca președinte al Consiliului orice

pomană de Stat, compromițătoare, a fost gata, în Iulie 1912, anul chiar în care Rusiei, care-și serba jubileul basarabean, i-am opus, cum s'a arătat mai înainte, o expoziție a Basarabiei în Parcul Carol, un Cămin basarabean la Iași, ridicat din bani culeși pe stradă, și cartea „Basarabia Noastră“, am aflat că între ascultători va fi pentru doua zile și prințul Carol, trimes de însuși regele, de acela pe care rapoartele austriace îl vor prezenta peste doi ani ca rizîndu-și de Liga Culturală, condusă de un „bețiv“ (confusie între Petre Grădișteanu și noul președinte, Ionaș) și de un „fleac“ ca mine.

Despre fiul Moștenitorului auzisem caracterisări entusiaste de la bunul Gheorghe Munteanu-Murgoci. Geologul cu mai vast orizont și cu mai multa aplicare către împărtășirea în cerc mai larg a cunoștințelor sale, om de mare merit, foarte bun vorbitor familiar, scriitor de chemare, irosindu-și viața, legată de o colegă scoțiană, pe care n'o iubia, în tot felul de legături pe alături și de petreceri care au ruinat apoi în chipul cel mai jalnic solidul trup de Mocan aciuat pe șesul Brăilei, fusese, împreună cu alții, cari nu erau de aceeași talie, profesorul tinărului prinț, care tocmai își trecuse bacalaureatul. Îmi spusese și o comunicasem în „Neamul Romanesc“, și în dorința de a da o cit mai largă popularitate unei dinastii încă destul de atacate,—că, în ciuda relațiilor cu baietii din „ciocoime“, al căror suflet îl știam prea bine, tinarul crescuse cu o deosebită iubire pentru neamul peste care va domni, că el are o mare înțelegere pentru cartea românească, mergînd până la crearea, în palatul de la Cotroceni, a unei biblioteci pentru soldații din corpul de garda; ziarele pomeniseră de casul cînd, la trecerea unei ape, oferindu-se sublocotenentului un cal, el a răspuns: „Sublocotenentul merge pe jos“, și a intrat vitejește în valuri. Astfel înștîlnîndu-se acestei neașteptate visite, prințul avînd să fie întovărășit și de sora sa, principesa Elisabeta

mi-a fost mie, și nouă tuturor, nu numai o deosebită onoare, dar și o foarte mare plăcere. Și ideea că România supt dînsul—căci slăbiciunea fizică a prințului Ferdinand nu părea să promită o lungă Domnie — va rupe cu tradițiile de până atunci și se va îndrepta către marea țintă națională era o perspectivă care ni încălzia inimile. În acest adolescent vedeam pe Românul cel adevărat, primul în dinastie, fără a bănuî comorile pe care le ascundea sufletul discret al tatălui său și tot ce ni reserva hotărîrea eroică izbucnită la ceasul ei din acest suflet, și așteptam cu suirea prințului pe tron începutul unei noi ere, așa cum de mulți ani de zile, cu toată puterea unei nezguduite credinți, o doriserăm.

Prințul și princesa, amestecați în mulțimea imensă, care alergase și din frumosele sate vecine, au fost primiți cu cel mai puternic și mai curat entusiasm. Anume pentru viitorul rege am ținut trei conferințe, care s’au și publicat, ca să învederez ce nu i se spusese lui Carol I-iu : că aici nu e o mină de barbari cari să trebuiască a fi ridicați de o dinastie energică și inteligentă la rangul națiunilor civilisate, ci un vechiu și nobil popor care-și are locul, de și, pe nedrept, nerecunoscut, în istoria lumii. Ascultînd aceste lecții, cu privire la care n’am putut găsi prilejul de a-i vedea impresiile, care poate nu erau chiar acelea pe care le așteptam, prințul a petrecut, întovărășit de guvernorul său, generalul Perticari, două zile în casa cea nouă pe care mi-o ridicasem.

Ea însăși, această clădire cu înaltul coperiș, cu stîlpii delicat lucrați ai cerdacului, cu odaia ei de taină supt scînduri, unde pe vremea ocupației lucrătorii miei erau să-mi salveze macar o parte din bibliotecă, era o lecție de tradiție și o inspiratoare de amintiri. Cîțiva ani o văzusem cu tavanurile căzute, cu zidurile lasate în două direcții, trista ruina în care se aciuase o familie de mindirigii săraci, pe cînd în pivnița, unde se credea că locuiește o capră

neagră, legată de fantoma fostului stăpîn, care toată noaptea ar fi încunjurat orașul într'o trăsură cu patru cai negri, măcelarii tăiau vitele; vácile rupeau frunzișul pomilor degenerați, cu trunchiul numai scorburi și crácile de atîtea ori rupte. Pivnița adîncă, sprijinită pe enorme loadbe de stejar vechiu, pentru vinurile de odinioară, mă fermeca prin adîncea ei taină. Aflasem într'o zi că se vinde la licitație, și, cu banii căpătați pentru editarea unui volum din „Hurmuzaki“, m'am prezentat, luînd-o cu opt mii de lei. Și de atunci începuse o muncă staruitoare, dar firește desperant de înceată, cu Italiani din Udine, tatăl și fiul, cari beau Simbăta buna țuică locală și dormiau până Marți, pentru a face, cum spunea tatal, „dintr'o babă o fată mare“. Mari ferești de stejar înlocuiră deschizăturile înguste din care se putea zări primejdia, țigla roșie se așternu unde putrezise vechea șindilă; numai stegulețele de tinichea de pe vîrf spuneau că la 1853 coperișul fusese făcut sau înoit. Iar înuntru fierbea viața harnică și speranță nouă.

După plecarea prințului o telegramă a regelui Carol însuși arăta originea visiței, și de sigur în lumea politicianilor, de cari se servise, până atunci, exclusiv, Soveranul, o asemenea demonstrație a trebuit să para îngrijitor de curioasa. Și poate și natura audiențelor de mai tarziu, ca aceia în care regele-mi vorbea de candidaturile mele și își exprima mirarea pentru cîte una din acelea care mi se opuneau, ori alta, în care, văzînd neliniștea celui primit cu întărzire, se informa de motiv, și, aflînd că am o întrunire la Ploești, mă batea părintește pe umăr, adăugînd: „Bine, bine, mergeți la Ploești“. Se poate ca asemenea atitudini să fi fost calculate, căci dinastiile își au egoismul lor, care une ori poate fi feroce, dar ele îmi dadeau o prețioasă sporire a încrederii mele față de lucrul, așa de înalt și de greu, pe care-l voiam.

Prințul a venit apoi și la Universitate, tot cu generalul Perticari.

Am crezut că e bine să aşez pentru dînsul un scaun lângă fotoliul meu, pe estradă. În alte ţeri, ca în Germania, fiii Împăratului luau, la Universităţi, unde dădeau şi examene, locul în bănci. Mi se părea că nu sîntem maturi pentru atîta democraţie. Dar, cînd unul din prietenii săi a voit să beneficieze de dreptul de a intra în cancelarie, l-am dat afară în formele cele mai netede. De şi viitorul rege, ocupat şi cu datorii militare, părea obosit şi guvernorul său manifesta un vădit scepticism faţă de ascultarea lecţiilor mele, m'am putut încredinţa, în conversaţii ca aceia despre caracterul Ţarului Alexandru I-iu, că, dacă vizitatorul cursului meu nu ceteşte mult, el ştie să asculte — în acest caz pe Marele Duce Nicolae, care se ocupase de acest strămoş al său — şi sa reţie, — şi cu ce spirit critic! — ce auzise.

Aş fi voit ca Moştenitorul în al doilea rang să treacă prin formele universitare, şi i-am făcut propunerea, de-a publica în englezeşte o lucrare de doctorat despre călătorii englesi la noi, dar n'am întilnit dispoziţie pentru aceasta. De altfel, prinţul Ferdinand decisese că fiul sau mai mare va merge la Berlin, celalt avînd să facă studii de marină în Anglia. În audienţa pe care am avut-o la el, am adus argumente contra acestui sistem de educaţie. Mi s'a obiectat că mai sînt prinţi cari fac studii în alte ţeri decît a lor. — Da, aceia ai regelui din Annam. Cine a cunoscut pe regele Ferdinand ştie însă cît erau de neclintite hotărîrile acestui timid.

Prinţul a mers deci la Berlin, dar s'a întors cu acelaşi temperament, foarte complex şi greu de înţeles, cu aceiaşi hotărîre, moştenită din ambele părţi. Generalul Perticari îmi povestea că, într'o discuţie cu atot ştiutorul Împărat german, tînărul ar fi înfruntat părerea acestuia despre originea pelasgică a Albanesilor cu argumente trase din ce auzise la Bucureşti. N'ar fi fost de mirare sa fie aşa: viitorul Carol al II-lea căpătase de mult încredinţarea că discuţiile asupra lucrurilor pe care le ştie sînt absolut inutile.

XXI.

În fața primului război

Încă de la 1908 se puneau politicile românești, așa de strins condusă de regele Carol între hotare pe care n'ar fi trebuit să le treacă niciodată, dar și cu oarecare pornire ascunsă către schimbări care ar fi putut să-l facă domn pe o țară mai mare — doar pe primele lui monede, până la protestarea austro-ungară, se cetește: „Domnul Românilor“! —, probleme în fața cărora oportunistul, oricât de pseudo-napoleonic îmbrăcat, rămîne perplex și nu cutează a lua în vedere o soluție.

De sigur că idealul Sirbilor, care însuflețise mai mult decît o generație, reprezintă și pentru cei de la începutul veacului al XX-lea o necesitate care trebuia să se impună tot mai mult și în acțiunea politică a vremii. Iar, pe de altă parte, un grup de ofițeri, de diplomați, de cugetători, de curteni ai viitorului Împărat Franz Ferdinand urmăreau o înviere a Monarchiei prin războiu și cuceriri, și ei se arătau tot mai stăruitori, mai plini de încredere, siguri că, în momentul decisiv, nu li va lipsi puternicul sprijin german. Țintiau spre Macedonia, spre Salonic, trecînd prin Bosnia și Herțegovina, devenite, din simplu teritoriu ocupat pentru executarea „reformelor“, o provincie ca oricare alta a Statului austro-ungar. Astfel se ajunsese, a doua zi după declarația de independență a Bulgariei, devenită un Țarat, adică, potrivit cu o înșelătoare tradiție, un Imperiu, la anexa-

rea celor două țeri sârbești. Și un războiu general putea să pară iminent, cum și era; singurele sfaturi rusești care se dădura Sirbilor, pentru că la Petersburg nu erau încă pregătiți, au împiedecat deslănțuirea lui, amenințătoare.

Ce atitudine era să luăm noi? Aceia de a rămînea alături de aliații pe cari ni-i dăduse teama de Rusia, alături de Monarchia care ținea în ghiarele ei atita Romînime, mi se părea o imposibilitate morală. Dar Ionel Brătianu arăta să voiască aceasta, el care-mi spusese că, în ce privește pe vecinii de peste Dunăre, el crede pe Bulgari mult mai puțin periculoși și o legătură cu dinșii îi apare mult mai naturală. O lămurire în Parlament n'o admitea însă cu niciun preț tot mai dominatorul ministru, caruia România a trebuit să i se înfățișeze ca o creațiune părintească încredințată lui, ca fiu mai mare, cu misiunea, firește, de a o și spori dacă se presintă ocazia.

Atunci, cu un biet profesor de la Severin, care se temea să nu rămîie pe bancul de nisip unde ni se împotmolise luntrea, am trecut Dunărea la Cladova, și de acolo am trimis o telegramă către colegul și amicul Iovan Radonici, unul din tinerii istorici ai Sirbilor, care mă cercetase la Vălenii-de-Munte, cu folkloristul în domeniul țigănimii, Tihomir Georgevici, acesta de origine românească, pentru a-i spune ca, în cas de conflict, orice ar hotări România oficială, sufletul românesc e alături de dinșii.

Peste cîteva luni de zile începeau fierberile în Balcani, determinate de atacul Italiei la Tripoli, atac pe care opinia noastră publică, din cauza interesului de a se menține Turcia întreagă, l-a privit cu o sincera antipatie, și de prezența vaselor italiene și pe coasta Albaniei și la Dardanele pentru a smulge recunoașterea anexării regiunii africane. Ne găsiam iarăși înaintea unei întrebări care era neprevăzută numai pentru trista noastră îngustime de orizont.

Se credea la început că Turcii vor învinge, scăzînd pe

mult timp periculoasa încredere în sine a vecinilor noștri bulgari, cu cari era imposibil să se lege o prietenie folositoare ambelor părți: o neînțelegere trecătoare, un simplu accident fusese de ajuns, cu câțiva ani în urmă, pentru a se ajunge la iminența unei ciocniri armate. Cînd s'a pronunțat însă, și așa de răpede, în fața neutralității noastre neestetice pînditoare, victoria aliaților creștini, Sîrbi, Bulgari, Greci, Muntenegreni, cînd eventualitatea unei împărțiri a Turciei europene s'a pus ca un lucru de cea mai imediată eventualitate, spiritul românesc, atîta vreme adormit într'un optimism fără viitor, s'a trezit, la orașe, cu o elementare putere.

Formula care s'a găsit, aceia a unei „compensații“, ca să nu rămînem cu mîna goală, adecă să nu ne găsim cu hotarele neschimbate în fața celor cari se măriseră așa de mult, a cuprins toate elementele mai vicioase din pătura politică. Și, din nenorocire, cum era de așteptat, perspectiva unei întinderi peste granița dobrogeană, pînă la un punct pe care, un timp, complecta ignoranță a geografiei vecinătății noastre l-a lăsat cu totul vag, a servit de armă contra Guvernului Maiorescu care, după afacerea tramvaielor liberale, atacate vehement de Carp, se instalase, cu Take Ionescu la dreapta președintelui de Consiliu, — lipsa lui, cunoscută, de curaj stînd lingă meticolositatea prudentă a fostului profesor de filosofie, ambiu supt scutul indoielilor de conștiință ale regelui, acum îmbătrînit și fără ambiții militare.

Liga Culturală trebuia să ieie o hotarîre și, potrivit cu dînsa, să înceapă a pregăti opinia.

Dar aici se petrecuseră în timpul din urmă mari schimbări, rolul meu de secretar general devenind din zi în zi tot mai greu de ținut.

Sava Șomănescu, mare proprietar de o fabuloasă zgîrcenie, rămăsese trăsînit de îndrăzneala cu care ne arunca-

serăm în serbările care trebuiau să procure fonduri pentru Palatul Ligii. Frica ridiculă a bătrînului a mers așa de departe încît a făcut un denunț formal la Parchet contra afacerilor care se pregătesc de un secretar general ca mine, care „umblă cu hirtile societății în buzunar“, în loc să le fie într'o arhivă unde să se poată verifica activitatea lui. Ne-am înțeles ușor, noi, membrii Comitetului Central, ca să-l depunem, pur și simplu.

În locul lui a fost ales d. Virgil Arion. Rare ori un om de la noi a fost inzeștriat cu atîta fineță de spirit, cu atîta farmec subtil în presintarea unor idei mai mult sau mai puțin originale, fie în vorbă, fie în scris. Micile sale articole taioase erau un model al genului; lecțiile de sociologie la Universitatea din Iași, conferințele la Vălenii-de-Munte, cuvîntările la Ligă, discursurile în Parlament, rostite cu un glas jos, dar cu adînci vibrații, măiestru desfășurate de un calculator precis, perfect stăpîn pe sine, duceau nesimțit pe ascultători la concluziile, totdeauna clare, pe care le avea în gînd. Figura suptire, toată în unghiuri, privirea, tot așa de ascuțită, aspectul șubred, bolnăvicios al omului care trăia dintr'un singur rinichiu contribuiau la impresia generală a manifestărilor sale. Va cuteza în Parlament să se măsoare cu însuși Maiorescu, rămas un puternic partener, capabil de așa de frumoase, și în aparență mișcate, discursuri ca acela în care a apărat pe regele Carol contra bizarului, irealului Jean Miculescu, cumnatul lui Carp, care, vorbind din gesturi incoherente și din scîlpîri de lunatec în ochii fosforescenți, punea în fața regelui venerat icoana lui Ludovic al XVI-lea pe eșafod. D-lui Virgil Arion, a cărui elocvență naționalistă în ton sub-minor n'o putuse auzi aproape complectă lui surzenie, atletul de tribună, cu infinite rezerve de dibăcie, îi opunea un patriotism care era „și al tatălui, și al bunicului, Romîni, toți Romîni“. Nu e nevoie să subliniez sensul sugestiei.

Am avut deci pe d. Virgiliu Arion președinte al Ligei, știind bine că face parte dintr'un partid politic, dar crezând că va proceda ca și mine, osebind foarte neted cele două domenii. Aceasta nu s'a întâmplat însă. Acea broșură francesă pe care o făcusem în vederea scopurilor noastre a fost găsită supărătoare pentru interesele unui guvern care plăcea președintelui, și mi s'au cerut modificări pe care le-am refuzat, publicația ieșind deci, cum am mai spus, pe sama mea numai. Ideia unei ruperi a legaturilor cu Centralii speria pe acest vechiu și credincios junimist.

Față de alte probleme, atitudinea sa va fi însă aceea a unui hotărît activism. Acela care, cînd voiu părăsi secretariatul, în urma unui vot al congresului care dădea o majoritate altuia, —și aceuia îi trebuia această platformă —, a putut lucra cu vijeliosul meu cumnat Bogdan-Duică, autorul „Evreilor pămînteni și sub-pămînteni“, a pornit, în chestia sud-dunăreană, ca fidel amic al lui Carp cel trădat de amicul său de o viață întreagă, într'o direcție în care nu puteam să mergem alături.

Totuși în cele d'întăiu fase ale crizei am vorbit amîndoi marii mulțimi adunate la „Dacia“ despre nevoia de a ne ținea deocamdată într'o atitudine rezervată față de succesele Bulgarilor, care înebuniseră oameni de o fire mai puțin stăpinită. Cu hotărîrea luată în numele adunării m'am presintat regelui Carol, care a fost sincer, cald, mișcător. Mi-a vorbit de cartea mea despre Imperiul otoman, și-a arătat convingerea, veche, că se va sfîrși cu acest Imperiu, dar nu credea că va fi așa de răpede, a declarat apoi că, doritor al unei modificări de graniță în Dobrogea, prin care s'ar desființa unghiurile întrînde pe teritoriul nostru, n'ar voi totuși să mergă la batrîneță contra acelor pe cari-i ajutate, tinăr, a se elibera. Era și contra oricărui presiuni militare asupra învingătorilor.

Pe urmă, virtejul prinzînd tot mai mult opinia publică, d. Arion a ajuns, alături de un Ionaș Grădișteanu, ale

căruia însușiri reale erau stricate de ciudata înfățișare fizică, ca și de un Miclescu, totdeauna călare pe caii închipuirii sale, și de alți cișiva vinători în albastru, luptătorul pentru întinderea granițelor. Îi stătea alături Pirvan, noul secretar general, înlocuitor al meu fără un gest de împotrivire, care-și încerca acum în alt domeniu puterea de a impresiona. Din oraș în oraș se ducea solia unui indispensabil războiu, prin care hotarele regatului român s'ar întinde până la caldele ape albastre ale Arhipelagului.

În jurul meu, cel care nu credeam că e frumos și bine să intervenim astfel într'un războiu pe al cărui steag erau scrise idealuri naționale, se făcea golul. Dar golul sperie pe un singur fel de oameni: aceia cari nu-l pot umplea cu credința lor, ieșită dintr'o conștiință care nu are nimic a-și reproșa și unită cu muncă în serviciul zilnic al aceluiași ideal. Cel hulit ca un „nebulă“ al naționalismului s'a împăcat, și luni întregi de zile, cu pecetluirea ca „rău patriot“, lipsit de sentimentele necesare pentru neamul său.

În timpul când se discuta viitoarea hartă a Balcanilor, pe care trebuia s'o prefacă îndată reacțiunea naționalistă singeroasă a lui Enver-Pașa, răsbunătorul infringerilor alor sai, și între delegații turci era fostul meu elev Nicolae Bațaria, ajuns ministru al Junilor Turci, pe care mi-i aminteam micuț și slăbuț student, mirat ca Bucureștil sînt un oraș unde se mătură, și apoi ca unul din colaboratorii, supt numele de „N. Macedoneanul“, la „Sămănătorul“ —, se pregătia la Londra Congresul de istorie.

Până atunci, împiedecat mult timp și de sărăcie și de sarcina grea a revistei, ajunsă un ziar, a tipografiei, a cursurilor de vară, de a trece granița, nu știam, cum am mai arătat-o, măcar de existența acestor congrese. Vechile mele călătorii se îndepărtau tot mai mult în memoria mea; gustul lor chiar îmi perise în mijlocul frământărilor

vieții mele, de o amețitoare activitate exterioară, care nu era de sigur ce dorisem mai mult și ce-mi putea da o mai mare satisfacție. Am povestit mai sus felul cum Maiorescu a înțeles să mă ajute în sarcina de a reprezenta România.

În acele zile de petrecere la Londra, pilotat de îndatorirea d-lui Mărcu Beza, funcționar la Legație, Macedonean de un deosebit talent literar și om întreprinzător, care știa să-și găsească locul în viață, am sorbit pe atunci din nou un aier cu care de atîta vreme nu mai eram deprins, și, în legătură cu ședințele congresului, am cunoscut oameni pe cari era să-i mă mai întilnesc în viață: ca pe atunci tinărul istoric frances Henri Hauser și Italianul Volpe, așa de bucuros că în străinătate i se vorbește limba sa. Am regăsit și pe Lamprecht, care, foarte încălzit pentru planurile de întindere „tentaculară“ a poporului său până la ultimul om și la ultimul interes german, îmi spunea, cu o nesfîrșită bucurie, că bilanțul comerțului german ajunge pe acela al Englesilor. Iar la aceștia am constatat o puternică ură împotriva celor cari duceau pe toate terenurile o concurență așa de minuțios științific organizată. Era în aierul acestei întilniri dintre intelectualii de multe nații ceva neliniștit, care făcea să se deschidă cele mai întunecate perspective. Toate discursurile festive, toate danțurile istorice ale studenților și studentelor, toată cordialitatea aparentă nu erau în stare să înlăture asemenea aprehensiuni.

Era, din contra, calm în Parisul revăzut după o așa de lungă absență, fiind un întreg șfert de veac fără contact cu foștii miei profesori: dintre aceștia numai pe d. Bémont îl întilnisem, la București, venit cu o *croisière* științifică și bucuros de a vedea monumente istorice și peisagii, ca și țeranii, pentru a-și resuma aprecierea în propoziția, pe care am mai citat-o: „la d-voastră două lucruri sînt bune, trecutul și țeranul“. Mi s'a părut însă că, față de furtuna care

visibil se pregătia peste o altă întindere decât aceia, mărginită, a Balcanilor, era aici un *laisser aller* care îngrijora pe cine nu se simția legat de alianțele oficiale cu Centralii. Un volumaș de *Note de drum* a cuprins observațiile mele în cursul acestei neașteptate călătorii, în același timp când publicam comunicațiile mele de la Londra, una cu privire la rolul „imperial“ pe care-l jucaseră țerile noastre după așezarea Turcilor în Europa. Cursul meu de un an de zile căutase și el să ne situeze în această lume sud-est europeană, care chema tot mai mult, prin freamătul armelor, prin gloria biruinților și cruzimea măcelurilor, atenția asupra ei. De aici, din notele stenografiate de d. Stahl, a ieșit o „Istorie a Statelor balcanice în epoca modernă“, care a apărut și în limba franceză, în doua ediții.

Într'o revistă suedesă, cu care am intrat în legătură prin amicul Vestrin, fiind întrebat în ce privește împrejurările noi din Balcani, am enunțat ideea că elementul latin și semi-latin din peninsulă trebuie păstrat și că pentru aceasta nu e mijloc mai potrivit decât ca, în Statul albanes, care s'a dovedit însă prea naționalist pentru aceasta, să se recurgă și la serviciile Românilor balcanici, iar opera comună să se sprijine pe un amestec italian, așa de firesc și prin trecutul acestor locuri, ceia ce s'a și întâmplat prin fatalitatea lucrurilor, chiar dacă nu s'a produs decât trecător în vremea marelui Războiu : acea conlucrare între Italieni și Români, ca rase și ca State, mi se părea, și-mi pare încă, de cel mai mare folos. Voiu urmări mai târziu această idee în conferința de la 1915 *Albania și România*, așteptând cursul despre Albania din 1918 și publicarea, la 1919, a unei istorii a vechii Albanii, în limba franceză.

Cum se desbăteau cu pasiune drepturile pe care le-ar avea fiecare din națiile conlocuitoare în Balcani, mi s'a părut că ar fi folositor să se reiea pe basa izvoarelor

inseși începuturile lor în peninsulă, pentru ca să vadă ce este în adevăr „operă națională“ acolo și ce e numai un val oarecare în neconținutele mișcări de populație pe care le provoca hasardul ciocnirilor obscure. Era și dorința, naturală, de a vădi că supt nume străine se ascunde în Balcani adesea o veche permanență romanică, a cărei ultimă urmă ar dori s'o distrugă urmașii de astăzi ai creatorilor de „Imperii“ usurpatoare în evul mediu. De acolo au ieșit însemnările, pentru o comunicație la Academia Română, purtând titlul, ce mi se pare mai curind modest, de „Note ale unui istoric asupra împrejurărilor din Balcani“. Ele erau să-mi atragă de la represintantul cel mai furios al șovinismului bulgaresc, profesorul Mutafciev de la Sofia, insultele acelui pamflet care, cu adause menite să desăvirșească portretul meu de ignorant, imbecil și falsificator, a apărut și în limba franceză: din nenorocire pentru reputația tinerilor istorici români de după războiu această grosolană agresiune a coincis cu o alta, datorită noului profesor de istoria Românilor la Universitatea din București, d. C. C. Giurescu, o oarecare conivență cu impertinențele mutafcieviene fiind observabilă și la alții. Dar, bine înțeles, nu mi-a trecut prin minte să apăr prin această publicație a mea ideea absurdă, pe care au emis-o alții și contra căreia am ridicat o protestare de bun simț, că România ar avea datoria să tindă către Arhipelag și Marea Adriatică.

Maiorescu izbutise, după o lungă și deslinată acțiune, în veșnică harță cu opoziția, să capete dorita „compensație“, poate profitabilă supt raportul material, dar care, în principiul ei ca și în metodele urmărite, cu dubla cerșire, la Berlin și la Petersburg, mi se părea una din cele mai mari rușini ale istoriei noastre contemporane. Ni se dădea Silistra prin protocolul de la Petersburg al represintanților Puterilor mari, cu o oarecare fază, care rămânea în discuție invierșunată cu aceia de la cari o luam, și condu-

cătorii opoziției criticate aspru acest dar al Europei, care corespundea așa de puțin cu dorințele lor, zgomotos manifestate.

Ședința secretă a Parlamentului, atât de secretă încît, a doua zi, ziarele dădeau resumatul pe larg al discuțiilor, cu presintarea chiar a actului pe ale cărui peceți bătrînul profesor din capul Guvernului lăsa să cadă o mină bismarckiană, a provocat și din parte-mi o declarație în care, amintind vechiul și adevăratul nostru rol în Balcani și în tot Sud-Estul Europei, arătam cît de puțin se potrivește cu dînsul „izbînda“ de care Maiorescu se arăta atât de mîndru.

Dar desbaterile asupra acestor drepturi și asupra hotărînelor care ar trebui să plece de la dînsese s'au mutat, scurtă vreme după întoarcerea mea de la Londra, din nou pe cîmpiile de luptă. Pe Bregalnița, Bulgarii au atacat pe Sirbii cari li stăteau în față, și un nou războiu s'a deschis pe pămîntul așa de adînc însîngerat al peninsulei. După noi frămîntări, am intervenit și noi.

Profesor la Școala de Războiu, am cerut favoarea de a întovărăși, ca voluntar, armatele noastre despre care știam că nu urmăresc altceva decît împiedecarea unei hegemonii intolerabile din partea Bulgarilor agresivi, cari visau de Țarigrad și de o adevărată Împărăție.

Astfel am asistat în uniforma de soldat la ședința Camerelor, în care, hotărîrea despre războiu și pace aparținînd Suveranului singur, s'au votat măsurile cerute de împrejurari: Maiorescu și Take Ionescu își luau răspunderea unei expediții, care, în mijlocul certelor politice pe tema „națională“, fusese, cum s'a dovedit îndată și cum, din nenorocire, era să se dovedească din nou, cu neșpus mai grave urmări, așa de puțin pregatită.

La început, am fost repartizat la biroul presei, unde, pentru a nu face nimic, fuseseră trimiși și alții, ca d. Hiotu, viitorul ministru la Praga și ministru al Palatului

Am putut vedea cât de puțin știe întrebuința o anume rutină militară, deprinsă a trata pe oricine după haina pe care o poartă, după gradul pe care-l are, mijloacele morale, a căror importanță e totuși așa de mare. Ni se cereau, ca să fim și noi de un folos oarecare, articole cu privire la războiul care se deschidea, și ele rămîneau să fie publicate în ziare, care, acestea, protestau contra unei asemenea intrusiuni, ca unele ce aveau personalul lor și colaboratorii lor.

Ceia ce doriām, și mi s'a refusat mai mult timp, ca să nu văd lucruri care era mai bine să nu fie văzute de ochi atenți și critici, era să merg pe teatrul operațiilor. Am avut asupra acestei dorinți și o scena neplăcută cu un „superior“, care era mai-mai să mă facă să simt situația mea pentru moment. S'a făcut și o întrebare la Palat, și regele mi-a învoit plecarea în Bulgaria.

Am publicat, în „Acțiunea militară a României“, carte din care Socec a dat a doua ediție, notele mele din timpul inofensivei călătorii militare pe care am putut-o face astfel în Iulie 1913. Întregul acestei „acțiuni“ sămăna mai mult cu o excursie și cu o migrație, de și conducerea supremă era încredințată unui om de mare merit, pe care l-am văzut atunci întâia oară, generalul Averescu, înalt, foarte slab, osos, cu o privire fosforică în ochii mici și reci, vrăjind pe aceia cari aveau a face cu dînsul și dîndu-li siguranța că tot ce se face trebuia făcut și trebuia făcut așa, cu siguranța izbîndei la capăt. Acest neobișnuit comandant era de sigur și un strateg priceput, dar mai ales un animator de ostași, cu toate că-i lipsia glasul, gestul, talentul oratoric, căldura. O siluetă și o metodă de Moltke, cu același calcul exact al tuturor posibilităților, cu același indiferență pentru tot ce mai este alături.

Cu automobilul d-lui Brîncoveanu am străbătut cîmpia munteană până la Bechet. Era în mișcarea trupelor

ceva din reveria pastoralei noastre, și aceasta, în vreme de oțel ca ale noastre, indispunea și trezia neliniște. Generalul Crăiniceanu voise o armată de 800.000 de oameni și o avea, dar cu chipiile Liniei de la 1880, găsite în cine știe ce vechi depozite, și cu blajini rezerviști, cărorora numai de războiu nu li ardea. Prea mulți ofițeri de rezervă făceau ce voiau fără a li păsa de autoritate, și voiu vedea pe colonelul Sturdza rupându-se de la comandamentul său și trecînd la generalul Cotescu, căruia, criticînd vehement operațiile din celalt sector, i se punea la dispoziție. Maiorul de artilerie Ionel Brătianu era încunjurat de o întregă curte politică și culegea elementele unei ofensive de partid care nu trebuia să întirzie, cu un program de reforme economice și sociale ca legitimare pentru revenirea la putere. Cîțiva din elevii și prietenii miei aveau în adevăr atitudinea de strictă supunere, de orb devotament care se impunea, și, dintre colegii de Parlament, socialistul de odinioara, fostul ministru liberal V. G. Morțun mergea ca sergent, de și bolnav de inima, în rînd cu soldații sai, cărorora li era în materie de tutun o adevărata providență. Dar alții, încurcînd în mers trupa care li fusese încredințată, „se suparau“ pur și simplu și luau drumul de întors la București, ca și cum ar fi fost vorba de o simplă primblare fără nicio raspundere. Mulți faceau politică în voie, și la Orhanie un colonel, profitînd de gradul său ca să-mi strivească glasul, anunța la masă, cu încrederea celui mai autentic Prusac, că Franța în curînd va fi tăiată în bucăți pentru ca Germania să-și iea Burgundia, Flandra și ce va mai voi alta. Rea atmosfera pentru acel lucru grav care e un războiu! La Muntele Sfîntul Nicolae voiu auzi apoi cum generalul Mustață, care făcea ca un raid turbat în stepă cu călărașii și roșiorii lui, taînd în urmă firele telegrafului fără a-și da sama de ce, striga în fața ordinului de a se opri, adus de la București de fostul

atașat militar bulgăresc colonelul Stoilov, că el e „comandant de divizie independentă“ și „merge la Sofia“.

Eu însumi am întovărășit pe câțiva aviatori într'o recunoaștere „de plăcere“ de la Orhanie în sus, pe un automobil al ofițerului Arion, și, neștiind ce vom găsi, căci speranța că va fi acolo cavaleria, ai cării cai ar fi murit de foame, se dovedi zădarnică, ne-am oprit, mult de parte de ultimele gărzi românești, în pustiu pietros și păduros de pe malurile înalte ale Iskertului, fără alte arme decît un singur revolver pentru toți, cu perspectiva de a rămînea, la căderea nopții, căci automobilul nu putea să suie panta cleioasă, prada dușmanilor și a fiarelor. Pinea era neagră-verzuie, mucedă, cantina ofițerilor răzimată de privăși. Nu mai vorbesc de măsurile contra bolilor. La Rahova am văzut descărcînd de pe vase soldați cari purtau o ciudată uniformă de șaiac brun. Mi s'a spus că sînt prizonieri bulgari; de fapt erau de-ai noștri cărora li se dăduse uniforme bulgărești luate din deposite infectate de holera care în curînd era să ne năpădească. Am găsit-o la Orhanie, unde, stînd într'o odaie cu colonelul medic Potîrcă, aflam zilnic povestea luptei zădarnice cu boala care făcea tot mai multe victime fără ca mijloacele de combatere să fie la îndemînă: prin praful de var orbecăiau medicii speriați, unii chiar puțin dispuși să se primejduiască, bolnavii învîrtîndu-se în durerile lor cumplite pe pămîntul gol; înaintea fereștilor mele treceau, acoperiți cu un cearșaf, agonisanții. Generalul Averescu era totdeauna la datoria sa, dar ce putea face un singur om în fața scadenței fatale a deceniilor de neglijență și de necinste petrecute în vuietul încăierărilor politice, supt ochii, din ce în ce mai obosiți, al lui „Carol îngăduitorul“!

Cu aceeași libertate anarhică îmi făcusem și eu drumul putînd să mă ducă la un sfîrșit ridicul, de care mă întreb și astăzi cum am scăpat. După ce și la Bechet,

unde un colonel din școala declamatorie împărția broșuri patriotice menite soldatului, se încercaseră a-mi interzice trecerea în Bulgaria, pe care aproape erau s'o acorde cutărui ofițer de origine bulgărească și provenit din însăși armata bulgară ca, și unui profesor de la Școala de războiu, originar din Macedonia bulgărească, a cărui călătorie suspectă am putut-o împiedeca, am fost luat de doi ofițeri de rezervă, cari-și aveau automobilul lor, tinarul bancher Blank și amicul său craiovean Quintescu, ambii tot ce poate fi mai puțin militar. Ne-am încurcat de la început cu o hartă proastă și am pornit, nu spre Borovan, unde erau trupele noastre, ci la dreapta, unde aștepta cea mai mare harmalaie „militară“ posibilă.

Sentimentul pe care l-am avut atunci a fost unul de covârșitoare tristețe, de milă pentru toți luptătorii. Malul balcanic, galben-murdar ca și șaiacul uniformelor inamice, fără copaci, fără pajiști, casele nevăruite, cu coperișurile de bătrina țigla în culoarea prafului, oamenii înăcriți, cari ne priviau din prag cu adânci ochi de ură, cîte un intelectual, hrănit în desprețul nostru, sfidîndu-ne chiar, siluetele destepă asiatică profilîndu-se pe culmile dealurilor goale, cîte un spion cu picioarele legate supt cal, pe care-l duceau să-l împuște, se uniau cu zăpăceala noastră limbută pentru a produce această copleșitoare impresie.

Am ajuns singuri, fără a întreba pe nimeni, într'un orașel bulgăresc, Biela-Slatina, neocupat, pe străzile căruia păziau sergenți de stradă, cu același mondir de șaiac, cu aceiași roată de șapcă pe cap — noi era s'o introducem supt o Domnie nouă, cu gusturi engleze, în locul fercheșului chipiu frances —, iar lumea se îmbulzia, mai mult curioasă decît plină de dușmănie, ca să ne vada. Se vor fi mirat ca, în contra ideilor despre „ciocoi“, cari ar fi un fel de păsări rău-făcătoare, nu eram nici strînși în corset, nici vâpsiți pe buze și pe obraz. Crezînd că facem parte din avangarda oștilor năvălitoare, ne-au lăsat a

trecem fără o singură întrebare și, față de ideea d-lui Blank de a o rupe înapoi, am recomandat acest sistem de aparentă încredere, care ni-a reușit. Ba cum, la ieșire, dintr'un șanț, un soldat bulgar ne lua la ochi și n'aveam decit carabina de salon neîncărcată a tinărului financiar, am recomandat acestuia să se facă a lua la ochi pe dușman, care el nu putea să știe ce boierește de neprevăzător călătorim noi prin țara lui.

În fund, licăreau focurile bivuacurilor noastre de la Borovan și o recunoaștere de ofițeri călări era gata să tragă. Am datorit glasului meu de întruniri publice că aceasta nu s'a întimplat. Peste citeva momente eram în mijlocul unei trupe moldovenești, care se pregătia de noapte în jurul focurilor. Dar, cum, nu știu de ce, trebuia să fim la Vrața, am pornit-o înainte pe întunec, ca să ni găsim la sosire automobilul pătruns de gloanțe. Și, cum otelurile, biete hanuri balcanice, erau pline de lume imbulzită, m'am zbuțumțat până în ziuă, în frigul care venia din Balcani, tăios ca o lamă de briciu, în mieunatul plin de desperare al pisicilor părăsite.

Am avut prilejul să cunosc aici, în casa unde mă dușese influența cumnatului meu Iordan Bogdan de la Severin, căpitan farmacist, pe un avocat bulgar, cel d'întăiu om din rasa lui pe care-l întâlnisem în viața mea. Curată casă, aspră și goală, cu patul alb, de care de citeva zile doriaam. Pe părete, harta Bulgariei Mari de la San-Stefano, motivul permanentei obsesii care arunca, și va arunca, neconținut înainte un neam de oameni extraordinar de muncitori, de cumpătați, de stăruitori în tot ceia ce fac, încet și solid, dar pe cari, popor mic, îi nenorocește mărimea idealului de care sînt tiriți ca acei osîndiți de odinioară pe cari, pentru hainie, Turcii îi legau de picioarele cămilelor înspăimîntate. Bine înțeles că toată convorbirea a fost asupra acestui subiect, asupra lui singur.

La Orhanie am întilnit alte categorii ale acestei inte-

resante populații, care, cunoscându-ne în parte și de la noi din țară, unde veniau ca zarzavagii sau salahori, s'au înțeles și s'au împăcat răpede cu „inimicul“, casurile de atacuri asupra elementelor răzlețe, rătăcite, fiind rare și deci și proclamația amenințătoare a prințului Ferdinand, comandant suprem, aproape superfluă. Erau acolo, afară de tineri intelectuali, cari nu se puteau împiedeca de a admira cavaleria roșă și cavaleria albastră a lui Mustață, mahalagii cari, mai ales femeile, își făceau ochii roșii de plins pentru pierderi pe care le-am constatat imaginare, apoi burghesi din centru, cu paturi de fier de la Viena, pentru oaspeți, zugrăvite cu desemne „elegante“ — și eram adăpostit într'una din aceste odăi, copiii jucându-se cu inocenta mea baionetă și făcând apoi pe părinți să întrebe la București ce mai e cu soldatul român care a plecat, — și erau și ultimii reprezentanți ai luptelor romantice pe care le-am ajutat noi.

Un bătrîn cu țacălie m'a întimpinat la intrarea în oraș, întovărășit de doi tineri. Mi s'a înfățișat ca unul din ultimii aderenți ai bătrînului Racovschi — altceva, idealistul și ideologul acela, așa de călduros și de sincer, pierdut în nobile visuri, pe care le-a urmărit și pe pămîntul nostru, decît comunistul cu fața neegală, cu ochii mici fugind de priviri, cu barba sălbatecă, din care prostia muncitorilor noștri de la Căile Ferate crease un idol și pe care, cîndva, mi-am făcut o plăcere răutăcioasă să-l pun să-și scrie petiția de admitere, plină de greșeli, la Academia Romînă, luîndu-l supt scutul meu cînd d. Bîanu voise să-l dea afară; și el studia tocmai pe celalt Racovschi, al cărui nepot pretindea că este! Bătrînul mi-a vorbit frumos românește de sentimentele recunoscătoare pe care generația lui le are față de România și a arătat că știe atitudinea mea față de planurile mai vechi contra Bulgariei. De atunci, acolo'n casa cu paturile de metal de la Viena, în fiecare dimineață găsim un păhar de lapte cald și cîteva ouă

proaspete. De altfel în aceia unde stătea cumnatul meu, și care cuprindea între cele câteva cărți buna istorie contemporană a țării lui Simion Radev, viitorul ministru al Bulgariei la București, cu câtă grabă ni-a gătit buna bătrână pogăcea coaptă în spuză și a prefăcut în materialul unui neegalabil borș găina pe care, într'o clipă, ordonanța o descoperise, o cumpărase și o și adusese în triumf de aici și numele de „războiul cu cocoșii“ pe care Bulgarii l-au dat nesîngeroasei noastre expediții.

Impresia pe care o lăsa această țară nouă pentru Romîni era, de altfel, din cele mai pașnice. Bulgarii, oprîți de a culege a doua recolta, — de care se ocupau și soldații de-a noștri în cale, ajutînd femeile, pe cînd alții li țineau copiii în brațe —, nu voiau, era vădit, să se bata. Aruncau în grămadă puștile și luau cea d'întăiu cracă ruptă din pom ca toiag de întoarcere. Dar ofițerii prinși de brigada Bogdan la Ferdinandovo, și pe cari-i văzusem la Bechet, aveau cea mai bună din atitudinile potrivite cu situația lor și, pe cînd ai săi se liberău grăbit de datoria ostașească, comandantul lingă calul lui de luptă arunca din ochi scintei de neputincioasă durere.

Holera, care izbucnise, făcea cu neputința continuarea unei acțiuni care, de altfel, zdrobind rezistența Bulgarilor față de Sîrbii și Grecii cari înaintau, își atinsese scopul. Ionaș Gradișteanu, totuși un fost și un viitor adversar în Cameră, însărcinat să arăte la București, unde, îndată ce a sosit, s'a pus la pat, starea deplorabilă a armatei infectate, m'a îndemnat să-l întovărășesc, ca eroină apărător al unui șef el însuși de o așa de belicoasă înăfțișare. Și astfel am părăsit iadul de la Orhanie pentru a lua drumul Plevnei.

În cale, regimente înaintau spre Balcani, fără să aștepte a se cunoaște; figuri cunoscute, ca a lui Nicolae Filipescu ne întîmpinau. Convorbirile cu dinșii nu ne puteau înviora, cu ce-știam că este în urmă, și, cum mi s'a părut

că mă simt rău și am cerut o gură de cognac lui Grădișteanu, acesta, întrebat puțin după aceia ce ar fi făcut dacă aș fi dat semne că m'a atins grozava boală, a păstrat o semnificativă tăcere. La Plevna am întâlnit un grup de ofițeri prieteni, cu cari am străbătut străzile, pline pentru mine de umbrele chinuite de la 1877.

De aici spre Nicolopol, care-și desemna în zare culmile golașe. Neconținut, Grădișteanu se informa despre direcție la soldați cari ar fi putut să ni răspundă cu revolverul și al căror răspuns mut, cu plecarea și scuturarea în lături a capului, aveau sensul contrar celui obișnuit la noi. E o mirare că, astfel călăuziți, am ajuns totuși la ținta noastră, Dunarea. În cale am văzut, la Cerveni-breg, pe Moștenitor luind hrana la gară, unde soldații, măturând, răsturnaseră pe farfuriile tot praful infect de pe lespezi: poftit să ieau locul la masă, am crezut că uniforma simplă pe care o purtam nu mi-o permite, dar am primit recunoscător ce mi se trimise într'un vagon pustiu.

Apoi, după o clipă de odihnă într'un han românesc, drum de seară prin satele mari, pierdute în grădini, perfect liniștite ca și cum la câteva zeci de kilometri n'ar fi fost acea neobișnuită frământare, plină de atâtea suferinți. Iar la București musicile de vară cântau în toate grădinile pline de vuiet și de ciocănitul halbelor: Capitala unei țări în războiu era lipsită și de cea mai elementară bună cuviință,— oraș cules din toate părțile, plin de paraziți și profitori, de funcționari obosiți, și cu totul lipsit de un suflet al său. Am adormit la otel cu greutate, înaintea ochilor perindându-mi-se un nesfârșit șir de uniforme albastre, care se prelungia pe drumuri străine, poate către moarte.

Grădișteanu fiind bolnav, am mers la acei cari hotărau, ca să li arăt care e trista realitate în Bulgaria. Take Ionescu, care se mutase la un prieten, casa lui fiind în reparație, s'a dat cu groază înapoi la vederea cui venia

din locul unei așa de grozave primejdii, iar generalul Văleanu, cînd i-am vorbit de necesitatea unor măsuri urgente, s'a mirat de fantasia cui cerea să se dea soldaților bolnavi ceia ce cu un an înainte dăduseră Bulgarilor la ai lor. După ce și eu mi-am făcut ușoara suferință, de care pușini au scăpat, și ea mi-a revenit și acasa, m'am întors la ai miei cu convingerea că, hotărit, nu sint bun de nimic. Mă oferisem totuși lui Maiorescu pentru informații, de care, cu cită filosofie, mai veche, știa, viitorul președinte al Congresului de pace n'avea nevoie. Și, totuși, judecînd nemțește, deci ca un inapoiat, Lamprecht im scria ca să-mi arăte cit compătimizește grelele sarcini pe care de sigur împrejurările au trebuit să le impuie istor' cu lui Imperiului otoman.

În zilele cînd se discuta asupra păcii, am putut să vadă la București pe cei doi oameni a căror politică îndrăzneală și plină de încredere li dăduse biruința. Pașici, pacific și magnific, încadrat în larga lui barbă căruntă, mi-a vorbit de ce mai e de cucerit și, crezînd că nu i se păstrează și această ultimă bucurie, îmi spunea : „D-ta ești tînăr și vei apuca acele zile ; eu însă nu“. Iar, la Otelul Capșa, d. Venizelos, cu ochii albaștri palizi, „cerulei“, de Venețian rămas în Creta, ajunse a-mi povesti cum s'a impus, în ciuda regelui, supărat că-i combătuse fiul, ca șef al Greciei, pentru că lumea, desgustată, căuta să vadă ce poate un om nou. Cum spusese, glumînd, că vreau să știu și eu prin ce mijloace se capătă puterea, și d. I. C. Filitti, secretarul lui Maiorescu, era de față, i s'a făcut raportul convenit acestuia, care a însemnat în notele sale cit de imensă era vanitatea și pretenția mea.

De acolo de la țară, după încheierea păcii, știrea că la Craiova se păstrează încă și până astăzi clopotul neexpediat, pe care Caragheorghe, bunicul regelui sîrb biruitor, Petru, îl destinase capelei sale de familie la Topola,

mi-a dat ideia unei călătorii la Belgrad pentru a-l remite Suveranului amic. Am scris pentru aceasta lui Pașici, și credeam că regele Carol ar fi bucuros de un astfel de gest, poate chiar mi-ar alipi pe generalul Christescu, pe care-l cunoscusem ca director al Școlii de Războiu și ale cărui sfaturi fuseseră folositoare Sirbilor în campania lor victorioasă; ba poate că am merge onorabil, pe un vas al marinei noastre, cu darul care nu putea să nu înduioșeze pe regele vecin și prieten. Dar, contra obiceiului, niciun raspuns n'a venit din Sinaia la cererea mea de audiență.

Am întrebat atunci, telegrafic, pe mareșalul Palatului dacă aceasta înseamnă un refus, și am fost chemat pentru a doua zi. O primire care, poate, merită să fie descrisă, ca și lucrurile care au urmat.

În fața mea era telegrama chiar pe care o trimesesem lui Pașici. De două, trei ori am fost întrebat dacă eu am trimis-o, ceia ce, după felul de a se manifesta al regelui, însemna o desaprobară. Dar declarația că renunț la ideia mea nu s'a produs. Apoi s'a vorbit de altele, de pînea mucedă din Bulgaria, și regele n'a vrut s'o creadă, făcînd un gest energic de denegație, apoi de întîlnirea mea cu Lamprecht, de asigurarea acestuia că negoțul german atinge al Angliei, și atunci Suveranul, vădit încîntat, întrebă, stăruitor: „A spus Lamprecht aceasta? A spus Lamprecht aceasta?“.

Apoi, în fumoir, regele, regina, cu care am vorbit cea singură dată, femeie de o superioară intelectualitate, care întrecea scrierile ei, și de o mare fineță de spirit, mi-a corectat un cuvînt german, de întrebuițare curentă, dar care nu i se părea destul de distins —, m'au adus în cercul lor intim, și din nou Carol I-iu a încercat să fixeze superioritatea sa, acum față de nenorocitul Alexandru Obrenovici, precum, altă dată, vorbind de Știrbei-Vodă și de fiul lui cel credincios, Gheorghe, pe cînd „Bibescu fiul a vrut să mă răstoarne“, punea în contrast ce era

atunci —, „multă umilință“—, cu ce e acum, și eu mă îndărătniciam să explic că „așa erau împrejurările“, „Da, Maiestate, dar Maiestatea Voastră a venit în mijlocul unei societăți de boieri, pe cînd acest biet copil fără tată și fără mamă...“. Deci, firește, n'am plăcut.

Numai încă odată, tot la Sinaia, era să văd pe acela care a fost Domnul zilelor mele mai tinere și a cărui stăpînire părea că nu trebuie să aibă un capat, așa de complet se încorporase în el regalitatea însăși. Tot în legătură cu împrejurările din Balcani, am fost chemat la Sinaia ca să dau lămuriri nepotului reginei, prințul de Wied, cu privire la acea domnie albanesă în care regele vedea mai mult o încurcătură, dar nu voia să refuze această satisfacție soției sale. Mi-a spus scopul pentru care fusesem invitat și, cum, anunțîndu-se că masa e servită, aratam că vreau să-l urmez, mi-a făcut semnul că mie mi se cuvine *alta* ușă.

Dejunam pentru întâia oară în acest castel de a cărui alcătuire și împodobire, bucată cu bucată, după cele mai bune tradiții renane, fără nicio legătură cu ale noastre întemeietorul dinastiei era așa de mîndru. Erau acolo, pe lîngă Moștenitori și părechea de Wied, nu știu ce înalt funcționar de la Căile Ferate care, lovit de epilepsie, a căzut supt masă, fără să se fi produs, în această glacială atmosferă de severă etichetă, nicio altă mișcare decît a lacheilor, și indispensabilul Kalinderu, care repeta, cu glas de să se facă auzit, că „a mîncat un picior de pui“. Grav, trist, foarte slăbit, regele își consuma dieta fără a rosti un singur cuvînt. Din partea mea, între vorbăreța doamnă de onoare Bengescu și încă mai vorbăreța princesă de Wied, vîoiaia, bruna și fina urmașă a Cantacuzinilor, prin soția prințului de Sayn-Wittgenstein, ale cărui Memorii i le-am dăruit acelei care era să fie regina Albaniei, n'aveam decît greutatea alegerii între două conversații tot așa de neobosite.

La urmă, prințul, nalt, drept, blond, osos, discret, mă luă de o parte ca să întrebe pe acela care a scris despre Albania ce crede despre misiunea ce stă să i se încredințeze lui. — Alțeță Regală (mi se spusese că așa trebuie să intitulez pe viitorul „mbret“, adică „Împărat“, albanes), dacă Alțeța Voastră Regală va scuti pe supușii sai de orice impozit și li va da și o pensie viageră, va stăpîni asupra Albaniei. — Cred că și fără aceasta. Viitorul trebuia să-mi deie dreptate mie : Albanesul nu era să se lase stăpînit decît tot de un Albanes.

Deci, în toamna anului 1913, am mers la Belgrad, întovărașit de fostul meu elev, acum consul sîrbesc, Svilocosici, și de reprezentanții eforiei bisericii Madona Dudu, al căreia era clopotul. Vaporul ne-a debarcat pe cheiul gării de graniță, unde, pentru motivele „sanitare“ iscodite de Unguri, am trecut în vagoanele de clasa a III-a, complet întunecoase, ca să ajungem peste cîteva minute în luminoasa gară a Capitalei sîrbești.

Am fost primiți îndată de Petru I-iu, d. Svilocosici avînd grijă să înștiințeze pe dd. Carianopol, un tînăr avocat, și Alexe Gioroceanu, profesor,—cari vor comunica apoi ziarelor ce a spus în audiență regele, și aceasta va atrage o desmințire oficială —, că trebuie să renunțe chiar în drumul spre Noul Conac, pe care-l vedeam acumă isprăvit, imponent prin pătratul lui alb, la țigările lor.

Tuns scurt, cu mustățile de colonel al lui Napoleon al III-lea, slab, tîrînd puțin piciorul, regele privia cu niște ochi buni de absolută francheță, și vorba lui francesă, înceată, avea un ton de duioșie, explicabil și prin marea lui greutate de a auzi. Nu-i putusem încă arăta clopotul, pe care vameșii unguri îl opriseră înadîns, așa că a trebuit să fie trimis un adiutant regal ca să-l aducă, dar, cînd clopotul a fost acolo, în curtea interioară, minile zbircite desmierdau metalul istoric : „Cînd mă gîndesc că și ale bunicului meu l-au

atins“. A vorbit de cele săvârșite de curînd așa de glorios, și a adaus: „Dar ce sint toate acestea pe lingă Bosnia și Herțegovina“... Decorîndu-ne, ne-a învitat la dejun.

Dejunul de gală ăa fost într'o vastă sală foarte înaltă și de o împodobire fină. Musica imbrăcată în roșu a unui regiment de garda cînta în cursul ei. Membri ai Academiei fusesera invitați, și era de față și Pașici. În fața mea regele făcea din cînd în cînd dureroase gesturi evasive: „Ce spuneți d-voastră acolo trebuie sa fie așa de interesant“..., și mîna se îndrepta către urechile care nu mai puteau auzi.

La Legația României, un dîneu m'a pus din nou înaintea lui Pașici. El arăta dorința de a scoate ceva pentru viitor din alianța de războiu care dăduse așa de mari rezultate, dar se lovia de rezervele, infinit de înțelepte și mai ales temătoare de orice risc, ale lui Maiorescu și ale întregii lumi politice de la noi. „Dacă d-voastră doriți o politică de mini libere...“.

La Academie, unde se păstrase încă, de-asupra scaunului presidențial, portretul regelui asasinat – și bunul bătrîn Stoian Novacovici, un istoric de renume, care m'a primit în căsuța lui mică și joasă cu mobile ca la boierii de Botoșani în copilăria mea, răspundea mirării mele arătînd ca n'are de ce să înlătore pe cine fusese bun pentru această societate de învățați –, am vorbit, ca mai vechiu membru corespondent, despre relațiile dintre Sirbi și Romîni cum la Academia noastră voiu arăta apoi ce e clopotul lui Caragheorghe. După ce, într'o sală de liceu, admirasem geniala concepție a sculptorului Mestrovici, el însuși de față, a epopeii naționale pentru cîmpia Cosovei, am vorbit tot acolo, înaintea unui auditoriu pe care-l domina figura bună, cu favorite sure, a fostului președinte de Consiliu Vladan Gheorghevici, Romîn de origine, au-

tor al „Sfirșitului Obrenovicilor“, despre cauzele căderii Imperiului otoman.

Și apoi, în ciuda sfaturilor oficiale, eu, care văzusem pe vremuri miile de luminițe aprinse, de creștini cari-și făceau cruce și se rugau, la proaspătul mormînt al regilor uciși, m'am abătut și la bisericuța din Palilula, acum pustie, unde, cu o coroană veștedă a reginei Natalia, două cruci de tinichea purtau scrise cu vâpseală neagră numele „cral Aleksandar, cralița Draghina“.

În Serbia am putut vedea și pe omul care lucrase cu dibăcie pentru împăcarea popoarelor creștine din Balcani ca să le arunce asupra Turcilor și să înlocuiască după victorie orice influență contrară prin aceia a Rușilor săi: Hartvig.

Era o represintație de operă, destul de bună, rolul de căpetenie fiind ținut de o doamnă din societate, care consimția să cînte pentru o remunerație de nimic, numai să aducă un folos țerii sale. Într'o lojă lîngă noi, lîngă fata lui mai în vristă, craniul golaș, între al lui Eschile și al lui Verlaine. În el fiersese războiul balcanic. Nu odată privirile se întorceau către acela pe care numai o neașteptată moarte fulgerătoare l-a împiedecat să vadă, în războiul victorios contra Monarhiei habsburgice, ultimul act, triumfal, al tragediei pe care istețimea lui o deslănțuise.

Eu mă gîndiam însă la altceva decît la această instalare a hegemoniei rusești în Balcani. Mi se părea — și s'ar fi putut, dacă lumea noastră oficială, în mîntea căreia începuseră totuși a se ivi, mai ales la Ionel Brătianu, primele îndoieli, ar fi fost mai puțină rutină, mai puțin din obiceiul comod de a evita orice risc, ținîndu-ne de cei mai puternici decît noi — că prestigiul incontestabil pe care România îl cîștigase prin pacea de la București și prin menținerea tratatului, cu ajutorul Germaniei, contra poftelor austriece de revisiune a lui printr'un congres

european, ar putea servi ca să refacem acea mare și continuă influență, binefăcătoare timp de mai multe secole, pe care o exercitaserăm asupra coreligionarilor noștri căzuți în robia turcească. Vedeam înainte o bună conlucrare între vecini, care, și cu sprijinul unei Italii fără planuri anexioniste, ar împiedeca toate nenorocirile pe care le adusese în decursul secolului al XIX-lea inveninata rivalitate dintre Ruși și Austrieci. Icoanele lui Mihai Viteazul, lui Matei Basarab, lui Vasile Lupu și Brîncoveanu, „Împărați“ ai creștinătății răsăritene prin daruri și sfaturi, îmi rasăriau înainte.

Pentru aceia am întemeiat la noi, unde lipsia orice interes pentru problemele cele mai însemnate și interesele noastre cele mai vizibile în vecinătatea noastră imediată, Institutul pentru studiul Europei sud-orientale. Îmi asociasem pe Murgoci, care cunoștea bine, ca geograf, această regiune și al cărui spirit deschis era capabil de a înțelege orice direcție nouă, și pe Pirvan, atunci ales membru al Academiei și care a dat Institutului mult mai puțin decît ar fi putut, îndată ce s'a convins că nu va putea să-i aibă conducerea de fapt. Inaugurarea, în acea toamnă de mari prefaceri a anului 1913, s'a făcut cu solemnitate la Fundația Carol, fiind de față toți reprezentanții acelor țeri care cu cîteva săptămîni în urmă se sfîșiaseră cu atîta ură. Telegramele către Suveranii de peste Dunăre au provocat răspunsuri pline de făgăduieli pentru viitor, cea mai caldă fiind a regelui Bulgariei, cea mai sinceră a regelui Serbiei; Moștenitorul grecesc, care se afla la București pentru pețire, a trimis cîteva cuvinte bune. Singur regele Carol s'a ținut în cea mai absolută rezervă: doar ceia ce făcusem era un amestec obraznic în acel domeniu al politicii externe românești a cărei cîrmă înțelegea s'o păstreze el însuși și el singur,

Fără venituri altele decît ce dădea, pentru tipărirea

unui Buletin în limba franceză Statul, Institutul, care avea în program cursuri de limbă, conferințe de istorie, geografie și etnografie, — am vorbit despre literatura bizantină, iar, la Universitate, am făcut un curs despre istoria Albaniei —, apoi crearea unei biblioteci, care, necercetată, este și astăzi, îmbogașindu-se neconținut, ca și eventuale excursii, s'a așezat, foarte modest, în citeva odăi din rîndul de sus al unei părăsite case a Ministeriului Instrucției. Numai pe urmă am căpătat curtea pustie și părăginită a acelei proprietăți, unde am făcut să se ridice maghernișile care ni-au dat un budget destul de important, așteptînd momentul, după războiu, cînd am putut adăugi clădirea însăși, pe care nici până astăzi, în indiferența guvernelor ce s'au succedat, n'am putut-o reface. Publicația noastră, care se va transforma, mult mai tîrziu, într'o revistă, a căpatat însă destul de rîpede o vază de care puteam fi mîndru. La început, n'au lipsit nici colaborații sirbești.

Invitat la Veneția pentru serbările centenariului Ateneului Venețian, al cărui membru corespondent eram de multă vreme — și am putut găsi acolo două săptămîni de odihnă în mediul care totdeauna a vorbit așa de mult și spiritului meu și inimii mele, răscolind fondul de unde a ieșit studiul „Veneția în Marea Neagră”, am vorbit în fața unui public care, din nenorocire, se reducea la familia mea, la arhitectul Mandrea și fiul său, la pictorul Molda și la comitetul Ateneului, cu bătrînul conte Nani Mocenigo, președinte, și cu secretarul Paganello, plus o domnișoară Levi, care se interesa de istoria otomană. Am atins subiectele care se legau de preocupările mele în acel moment, și astfel am pomenit de relațiile venețiene cu aceste porți de Răsărit și Miazăzi ale Europei, de vasele Republicii, care străbăteau apele primejdioase ale Marii Negre până la Tana, la gura chiar a Donului, și, tratat foarte rece de presa locală, care a

cerut de la mine un resumat, tipărit Dumnezeu știe cum, am recomandat desfacerea de nenaturala legătură cu Austro-Ungaria, o rivălă neapărată în Balcani, pentru a se reveni la marile, la glorioasele tradiții medievale, pe care Veneția le împărția cu Genova, adversara ei ca Stat, dar colaboratoarea ei ca Putere italiană. Părea puternică atunci adesiunea Italienilor la politica Triplicei. Dar abia un an era să treacă, și, în ciuda lui Giolitti și a celorlalți represintanți ai alianței cu Centralii, Italia, împinsă de un iresistibil instinct național, avea să ieie locul ei firesc alături de adversarii Monarchiei austro-ungare.

La noi, nu se credea în posibilitatea unor asemenea evenimente, și mai ales atât de apropiate. La întoarcerea din Bulgaria, d. Constantin Banu, liberal intelectual, cu ascendență franceză și mentalitate lipsită de fanatism, văzându-mă la înmormintarea lui Iosif, care se ducea la locul de pace în sunetele frumosului său imn național, m'a îndemnat să-i văd șeful, care ar dori o asemenea întâlnire, în vederea unor eventualități de viitor. L-am văzut deci, în casa lui, de două ori, cred, pe Ionel Brătianu, în acea vară a anului 1914, când se știa de toată lumea că Maiorescu, dușmănit furios de vechii conservatori ca și de amicii ireductibili ai lui Carp, va trebui să se retragă cu gloria de a fi fost, la cei șaptezeci de ani înaintați ai săi, arbitrul Sud-Estului european și prin aceasta asigurătorul păcii mondiale.

Îmi aduc aminte că omul căruia, pe baza principiului lui Carol I-iu, călcat o singură dată, față de o fracțiune conservatoare, al alternării la guvern a celor două „partide istorice“, i se asigurase succesiunea îndată după încheierea tratatelor, m'a întrebat care e întinderea peste Dunăre a populației românești și, indicându-i-o, am descoperit la dînsul periculoasa idee că am avea să ne întindem acolo cît de mult vom putea, indiferent dacă am

lua de la prieteni sau de la dușmani. Mai târziu, el îmi va vorbi despre marele său plan al unor reforme agrare care-i fuseseră sugerate de ce văzuse în Bulgaria, cu democrația ei agrară, așa de ispititoare în aparență, dar care-i pregătia mari încurcături și grele primejdii. Voiă exproprierea, generală și nemijlocită, și, pe lângă dînsa, un vot universal pe care credea că ar putea să-l întrebuinteze pentru o dictatură de partid, nedîndu-și sama cît de mult țeranul consideră că i se cuvine tot ce i-ar da represintanții unui Stat pe care nu-l înțelege și nu-l iubește. Ceia ce e adînc conservator și organic în sufletul meu, în ciuda metodelor revoluționare care de atîtea ori mi s'au împus, m'a făcut să-i observ că merge pe o cale periculoasă. Gospodăria seculară, legînd inextricabil pe proprietar de țeran, nu se poate desface dintr'odată, și un om de Stat prevăzător trebuie deci să procedeze în etape, fiind o bucată de vreme laolaltă pe cei doi factori ai producției agricole, destul pentru a nu se risipi o întreagă înzestrare cu vite, unelte și clădiri, iar, în ce privește lărgirea dreptului de vot, ea să se facă pe categorii sociale, dînd fiecăruia numărul de sufragii care corespunde cu aportul său în viața națională, o revisuire din cînd în cînd permițînd rectificarea proporției. N'am găsit nicio înțelegere la acela care-și formase acuma, inginereste, planul din care nimic nu mai putea să fie schimbat. Îmi făceam iluzii asupra felului cum el ar fi ajuns să considere un amestec al meu activ în viața publică și valoarea însăși a acestui amestec; nu cîntărisem îndestul prețuirea de sine a cuiva care se considera ca avînd acea misiune națională pentru care nu-i trebuia nicio tovarășie. Ce avea de gînd să-mi ofere și ce mi-a și pre-sintat de altfel, nu fără candoare, a fost un număr de locuri în Cameră și Senat pentru amicii miei, — și încă păstrînd secretul asupra înțelegerii!

Și mi-am adus aminte de vechile legături, dominate

de același spirit, tradițional în politica noastră, cu Filipescu. Și el, care mă îndemna să provoc manifestatăii studentești contra nu știu cărui proiect de alianță cu Turcia, pe care l-ar fi adus la Sinaia Moștenitorul otoman — și nu-și dădea samă cât de mult mă jignia o asemenea însărcinare de vătaf al tulburărilor de stradă —, mă poftise, după căderea mea la Iași supt cumplitul ministeriat la Interne al delicatului senior Marghiloman, cel mai corect dintre despoți, să candidez la balotaj, eu, și nu asociatul meu Cuza, pe care nu-l apreciază Carp, Guvernul retrăgînd, atunci, în favoarea mea, ca să nu iasă cel cu mai multe voturi, Mirzescu, candidatura, fără șanse, a generalului Scheletti, iar, altă dată, cînd mă plingeam lui că poliția de la Dorohoiu a devastat tipografia unde-și lucra manifestul candidatul nostru, d. Nicolae Buțureanu, mi-a propus să retrag pe acesta pentru ca agenții electorali ai Cîrmuirii să mă aleagă pe mine. Aveam, astfel, din ambele părți, măsura exactă a rolului ce mi se putea reserva.

El corespundea, de altfel, și aprecierii generale de care mă bucuram. Într'un rînd, Vintilă Brătianu, consacîndu-mă ca editor de documente, mă înștiința că m'aș putea „lovi de pragul de sus“, iar Filipescu, căruia îi spuneam glumind că „din nenorocire-mi lipsește orice talent“, aproba cu tristeță și o duioasă compătimire această recunoaștere. N'am reușit să conving pe niciunul din corifeii, vechi și noi, ai politicii romanești nici de cît de puțin doresc, nici de cît de mult pot. Nu știu a cui a fost paguba; a mea de sigur că nu, ca unul care nici pe alt fel de căi n'aveam ambiția de a parveni pe care alții o serviau prin apariții cu meșteșug drapate, prin aplause pregătite d'înainte, printr'o întreagă acțiune de presă menită a-i scoate la iveala. Simțiam îndestul tot ce mă desparte de acești oameni, de sufletul, de metodele și de țintele lor ca sa nu doresc a sta lîngă dinșii într'o activitate în care

mi-ar fi fost imposibil să realizez măcar minimumul din ce dori-am. Mai târziu, ridicat de împrejurări, în ciuda tutu-
rora, am putut să constat încă două lucruri: cit de puțin
temeiu puteam pune și pe unii oameni ai miei pe cari-i
credeam cu totul altfel decât ceilalți și cit de mult poate
urî societatea românească însăși pe oricine caută s'o
scoată din boala în care a ajuns sa se complacă.

Brătianu a căpătat puterea. Era, de altfel, și o necesi-
tate morală față de o guvernare slabă, așa de compro-
misă, încît odată, în plină Cameră, am întreat pe pre-
ședinte dacă „nu crede că această trumoasă sală are
nevoie de ferești care să se deschidă“. El a venit deci,
sigur de sine, tiranic cu ai săi, în mijlocul căror apărea,
crunt sau cu un zimbet de desprețuitoare ironie, numai
pentru rarile revelații de rigoare, mijloc din nenorocire
sigur pentru un prestigiu în locul caruia la noi nu se
poate pune iubirea și respectul pentru însușiri neconținut
dovedite, și încerca, nu fără succes față de alte tempe-
ramente decât al meu, să înăbușe orice opoziție a ad-
versarilor prin sonoritățile, dibaciu minuite, ale puterni-
cului său glas.

„Reformele“ nouă, care puteau să iasă dintr'o sfătuire
patriotică a tuturor, trebuiau, în intenția lui, să fie im-
puse, în așa fel încît asupra lor sa se vadă numai pecetea
partidului liberal, a cărui durabilă hegemonie să se spri-
jine pe interesele și sentimentele create printr'însele. Tot
restul era numai o aparență vană. Președinția, în comi-
siunea pregătitoare, a lui Stelian era menită să dea im-
presia unor discuții adevărate, dar el însuși a putut să se
convingă răpede, cînd acestei comisii, din care faceam
parte și eu, pe cînd d. Cuza, în veșnică divergență cu
mine, votase contra, i s'au presintat, în loc de orice altă
documentație, niște broșuri costelive cuprinzînd confe-
rinți făcute, mai de mult sau mai de curînd, la clubul
liberal. Atmosfera era așa de greoaie, încît orice discuție

era imposibilă. Autorii înșii ai presupunerii păreau că nu sînt indestul⁴ de lămuriri asupra scopului pe care-l urmăresc.

De altfel nici n'am mai stat împreună după această primă ședință, în care cred că eu singur represintam opoziția, partidele adverse făcînd greșeala, pe care vor avea grija să n'o repete cînd se va relua marea chestiune, de a se ținea dușmănește la o parte, ca și cum n'ar fi fost vorba de unul din cele mai mari interese naționale. Partidismul își dădea încă odată roadele sale otrăvite.

Dar ceia ce ne-a oprit pe loc, — și poate că a fost bine, căci altele vor fi împrejurările în care peste doi ani se va pune problema —, a fost pregătirea și izbucnirea războiului general.

XXII.

Spre războiul de unitate națională

În Iunie arhiducele Franz-Ferdinand, acela care trebuia să deie noua și marea Austrie pe care o predica Aurel Popovici și în care credeau și oameni politici din România liberă, gata să între în mîntuitorul sistem, era ucis, cu soția sa morganatică, la Seraievo. La noi, neașteptata veste a produs întristare, Moștenitorul austro-ungar fiind socotit ca un prieten al României și al poporului românesc. Dar nimeni, absolut nimeni nu-și dădea sama ce era să se întîmple în citeva săptămîni și nimeni nu-și închipuia că, după atîția ani de fidelitate, aproape servilă, față de Centrali, Statul român era să-și capete libertatea de acțiune, de și, din nenorocire, fără armamentul care ar fi fost necesar pentru a o putea apăra și susține.

Până atunci, ne-am trezit cu o curioasa vizită a colegilor turci din Constantinopol, profesori de drept și de medicină. La gară era ministrul, rectorul. Nici unul, nici altul n'au găsit ce să li spună, și deci pe neașteptate sarcina a căzut asupra mea. Nu eram acolo ca să fac diplomație, și deci li-am spus ceia ce se cuprindea în chiar ultimul capitol din „Istoria Imperiului Otoman“, pe care o isprăviam atunci, după aproape zece ani de zile și urmărit de ideea că nu voiu trăi s'o duc la capăt (un volum de descriere a provinciilor și oamenilor nu l-am putut

da, editorii oferindu-mi doar obișnuita plată pe coală): că, adică, o Turcie nouă, strict națională, trebuie să apară în locul celui Imperiu otoman a cărui perpetuare nu putea să fie decît un anacronism.

Resultatul a fost că la conferința mea de la Universitate despre relațiile între noi și Turci, în care am arătat că *națiile* ca atare nu și-au stat niciodată dușmănește față în față, conferință care s'a și publicat în limba franceză, oaspeții au zăbovit mai mult de o jumătate de ceas. Astfel de adevăruri, care erau să se prefacă așa de iute în realități — și ce fanatice realități! —, nu plăceau. Mai agreabile erau discursurile de la banchet.

Între ele, și unul al lui Xenopol, multă vreme supărat pe mine pentru că-l apreciasem și ca „popularisator“ al Istoriei Romînilor și-mi răspunsese cu violență privitor la politica lui Mihai Viteazul, tăgăduind apoi orice merit „Istoriei Romînilor“ în limba germană, dar revenit la bune sentimente după o mișcătoare scenă la Universitatea din Iași, așa încît, intrînd eu, foarte tarziu, la Academie, și numai cu un vot de simplă majoritate, cuvîntarea de primire a fost a lui. Cu acest prilej, el scotea în relief popularitatea care, cu toate dușmăniile coalisate contra mea, se ținea și mai departe de o operă de devotament și sinceritate. Iar eu trebuiesem după obicei să vorbesc despre predecesorul meu, care se întimplase a fi tocmai unul din cei mai înviersunați dușmani, Tocilescu, și evitasem ipocrisia sau impietatea, între care aș fi avut sa aleg, vorbind de fasa istoriografiei pe care o represinta acela și de totalul tendinților care au dominat în scrierea istoriei mai de curînd. Discursul a fost cuprins apoi în cărticica de „Introducere în studiile istorice“.

Dar, întorcîndu-mă la visita turcească, de care m'am depărtat așa de mult, mi s'a parut că descopăr sensul ei — și în același timp o urzeală mai întinsă și mai complexă în care se căuta a ne prinde — cînd unul dintre

oaspeți mi-a pus întrebarea dacă ținem așa de mult la tratatul din București. De fapt, cu gândul la acea conflagrație europeană pe care Austro-Ungaria, ciudoasă pentru actul din August 1913, o doria cu toată puterea, se doria o înțelegere a noastră cu Bulgarii și Turcii în vederea unei zdrobiri a nesuferitei Serbii Mari.

Ca de obicei, mă retrăsesem la Vălenii-de-Munte pentru cursurile de vară, când o telegramă mă înștiință de ultimatul austro-ungar multă vreme pregătit și acuma ieșit la iveală cu aprobarea smulsă lui Wilhelm al II-lea, care, el, prețuia pe Sirbi și avea o scirbă aproape fizică față de tenebrosul și cabotinescul caracter al lui Ferdinand de Bulgaria. Peste câteva ceasuri eram chemat la București de Brătianu, cu care acuma relațiile erau bune, opoziția mea fără perspectivă fiind între marginile stricte ale interesului general.

Am arătat alurea ¹ cum am fost întâmpinat de primul ministru, care-și făcea un joc al mindriei sale să întrebe pe unii ca și pe ceilalți, pe prietenii vechii legături cu Tripla Alianță și pe aceia cari, ca mine, doriau de mult ca acea legătură, care ne opria așa de mult fără să ne garanteze mai de loc, să fie ruptă și cari puneau nădejdi, nu pe deplin întemeiate, în visita la Constanța a Țarului, chiar dacă de acolo el mersese la Chișinău pentru serbările de comemorare a anexării. Din acea carte se poate vedea starea de spirit cu care m'am întors după ce fusesem întrebuințat și eu în această comedie, care se poate să fi fost diplomatică — și ministrul Angliei, Barclay, va repeta pe urmă frasa de supremă satisfacție pentru asemenea dovezi din partea lui Brătianu: *il est malin Bratiano, il est malin!*, — dar lipsia din această încercare cu oamenii generoasa sinceritate, frumoasa convingere fără care nu se poate un adevărat om politic.

Supt Trei Regi, pp. 186-8.

M'am întors acasă pentru ca, printr'un articol publicat în modesta mea foaie, cu un așa de restrîns număr de abonați — dar mă îngrijisem a trimite articolul și „Universului“, al cărui colaborator era să rămîn în lunga noastră neutralitate, și-mi stă și acum pe masă călimăra de bronz pe care mi-a dat-o în schimb generalul Crăiniceanu, devenit conducătorul rubricii militare la foaia populară — să rup punțile pe care Brătianu căuta să mi le întindă pentru o politică de expectativă, dar nu fără aplecări către Centrală, cari neapărat *trebuie* să biruiască: o făcuse printr'un V. G. Morțun, prin colegul de Universitate și Academie Bianu, pe care, în ciuda originii lui ardelen, îl domina cu desăvîrșire îndărătnicia lui Sturdza, cu toată boala mentală prin care trecuse acesta și deplorabila stare de sănătate care-l va duce în curînd la mormînt. „Nu cu Austro-Ungaria“ era de acum înainte pentru mine o formulă dincolo de care-mi era imposibil a trece.

Consiliul de Coroană care se adună peste cîteva zile se mintui cu o declarație de neutralitate, ieșită din acele lungi și grele conflicte între deosebitele conștiinți, și chiar în conștiința multora, începînd cu bătrînul rege, pe care nu era să-l mai văd niciodată.

De acum înainte, Parlamentul, neconținut amînat și întrebuințat numai pentru afacerile curente, nu mai avea niciun rol. Orice încercare a mea de a face pe Brătianu să vorbească au fost zădarnice. Refusul lui era permanent și absolut: se asemăna pe sine cu inginerul care lucrează în tăcere la o operă de siguranță, — și, din nenorocire, era să se vadă prea curînd ce ușoare fuseseră calculele lui, și în ce privește oamenii, și în ce privește împrejurările.

Lumea politică era împărțită ca tendințe, îndușmănită până la furie, partidele sfărîmîndu-se în fața grozavei întrebări, până într'atîta de se auziau, și în stradă, unde de altfel s'au și coborît cu tot scandalul, certele din partidul conservator.

Marghiloman, junimistul germanofil, sta în fața francofililor Filipescu și Take Ionescu. În aceste condiții, nu era nimic de făcut cu folos. Acest zgomot infernal, această grabă necugetată, ambițiile personale care se vădiau supt declarațiile infocate din presă și din întruniri, răsărîrea la suprafață a unor persoane ridicule, care se impuneau numai prin calul pe care încălecaseră, mă umpleau de un mare desgust. Afară de aceasta, aveam încredințarea, adîncă și dureroasă încredințare, că, la „momentul de la Lemberg“, al lui Filipescu, sau la alte „momente“ în răpede-schimbătoare soartă a unui războiu de odios măcel în masă, în care nu mai era vitejie, ci numai îndurare, *n'avem, nici cu ce oameni, nici cu ce mijloace materiale să ne batem*. Asigurările pe care mi le dădu Brătianu în Septembrie, după moartea regelui, că nu merge cu Centralii mă convinseseră numai relativ, primul ministru fiind un om complicat și cu prea multe surprise.

Nu-mi mai aduc aminte cum, revenisem la Liga Culturală, după ce Pirvan, acum aderent al politiceii cu Centralii, fușese silit a se retrage, avînd să sufere și ofense pe stradă, iar d. Bogdan Duică, și el secretar, mai vechiu, al societății, se oferise pentru negociații cu mijlocitori diplomatici cari de sigur n'aveau ce să caute la Ligă. Această societate ajunsese din nou la preț, de și i se pusese în coaste o nouă și iresponsabilă „Acțiune Națională“, spre care mergeau de fapt toate simpatiile „antantiștilor“.

Mi s'a cerut, ca secretar general, să primesc presidenția preotului Vasile Lucaciu și un comitet în care era și Filipescu și, cred, Take Ionescu și d. Goga, (refugiat la București, ca și Delavrancea. Stăruințele acestuia din urmă, care căutase și la otel noaptea pe vechiul său „Iorguț“, uitat atîta vreme, m'au făcut să accept o [tovărășie de la care nu mă așteptam să iasă nimic bun, adecă, bine înțeles, practic, folositor pentru cauza pe care, de sigur

cu aceeași sinceritate, o apăram cu toții, și care trebuia neapărat să ajungă la biruință.

Deprins cu discuții liniștite, în ton potolit, am rămas uimit înaintea spectacolului pe care l-a dat unica adunare a noului comitet, cu oameni, excelenți și de mare merit fără îndoială, dar cari nu cunoșteau nimic din tradițiile casei. În sala de ședinți se povestiau amintiri, despre Lascăr Catargiu, despre multe de toate, ca de la oameni cari cunoscuseră atita lume și fuseseră amestecați în atita viață istorică; dar nu se putea păstra un fir al discuției. Zdrobit de această avalanșă de manifestări individuale, m'am trezit întrebînd odată dacă „așa se țin și ședințele Consiliului de miniștri“ și, la serioasa asigurare că așa, am declarat că „atunci nu mă mai mir de nimic“. În acest timp, prin ușile întredeschise ale odăii din dreapta și celei din stînga răsătea, în fumul unei adevărate cafenele, zvonul continuu al amicilor politici intrați în Liga care fusese ținută de mine atîția ani într'o atitudine corectă și cuviincioasă, pe cînd ei făceau gălăgie ca la clubul lor, și peste toate celelalte glasuri se ridica acela al unui onest și entusiast inginer, mort dăunăzi, care nu-și putea înfrina, o clipă măcar, activismul clocotitor.

Președintele nostru era, în ce privește felul de a înțelege și de a lucra, un incomparabil obiect de studiu. Meritosul luptător din vremea Memorandului, frumosul preot catolic cu fața romană, vorbitorul popular care amesteca pe Traian cu Alecsandri, și totul căpata sens și amploare trecut prin farmecul glasului său, era acuma un om cu totul sfîrșit și absolut desorientat, căruia Bucureștii îi întindeau tot felul de compromițătoare ispîte. Nu putea nici să deschidă, nici să închidă ședințele, la care de altfel nu mai veniam decît eu singur. Dicta secretarului de birou scrisori pe care trebuia sa le întreprună de la prima frasă și, făcînd rapoarte despre visita sa la generalul Pau, care apăruse ca să sublinieze caldele

simpatii pentru Franța ale neutralității noastre, întrebuița un ton care era al unei adevărate comedii. Mă durea pentru tot ce fusese el și pentru toată lupta eroică pe care o întrupa, dar din care lipsise „sîngele“ pe care-l cerea Carp pentru a interveni.

Se hotărîse o serie de publicații pentru țară și străinătate și un lanț de întruniri. Pentru amîndouă, de și nu se ajunsese la confundarea cu acea „Acțiune Națională“ ori cu comitetul de Trei, în care colegul de Universitate Mîndrescu, explosiv cum este, își rezervase primul rol, se întrebuițau alte metode și cu alt simț al răspunderii, care, în asemenea momente, hotărîtoare pentru neam, dar și pentru însăși existența, prețioasă înainte de orice, a țării libere, trebuia să apese asupra fiecăruia. Își poate închipui cineva bănuielile pe care le trezia atitudinea mea de rezervă față de tot ce era pripeală, entusiasm ușor — cunoșteam și dintre ai miei ce e „secătura entusiasmă“ —, substituire anarhică a strazii, în locul acțiunii chibzuite a Guvernului, care singur știe ce are și ce poate. Ținut în suspiciune permanentă, evitat pentru a nu-mi ua partea din laurii triumfului ce se aștepta, n'am pus măcar iscalitura mea pe actul, rău redactat, prin care Universitatea din București exprima simpatiile pentru Franța năvălită și însingerată care erau și în inimile milioanei tăcute.

Aș dori să fiu înțeles măcar acuma, după ce patimile s'au potolît, după ce unii sînt în pacea mormîntului, iar alții au o perspectivă care li lipsia atunci și au trecut prin încercări și suferinți pe care superficialitatea meridională, ajutată de o cultură neîntreagă și lipsită de armonie, nu le putea bănuî, dar care au fost așa de bogate în învățăminte. Luptasem atîția ani contra unei clase politice de usurpație, împărțită de formă în partide prin care se putea primbla în voie orice ambiție și orice interes. Ascultasem de la tribuna Parlamentului aproape

un deceniu frasa răsunătoare și goală. Îmi putusem da samă că adese ori cel mai focus orator e cel mai puțin gata să facă pentru țara și neamul său cel mai simplu sacrificiu. Căpătasem credința profundă că, oricât de puternic ar fi nelipsitul instinct național și patriotic, cei mai mulți din acești oameni nu sînt capabili să-l transforme într'o adevărată credință, din care să plece o acțiune serioasă, dintre acelea care, orice ar fi, merg până la moarte. Declarațiile și declamațiile îmi sunau fals în ureche, și pentru nimic în lume nu m'aș fi coborît în stradă lingă tricolorul care numai de-asupra cîmpului de moarte are sensul său adevărat și nu m'aș fi gîndit că această apariție pompoasă îmi dă dreptul de a mi se înscrie numele între factorii unei mari opere naționale. Era de sigur și o discreție înăscută, elementară la omul care a fost silit să ia parte la multe procesiuni, dar rugîndu-se la Dumnezeu ca această încercare să se mîntuie cît se poate mai răpede.

Cu îndoielile lui Brătianu, de o parte, calculînd și recalculînd până ce nimeni n'a mai știut ce vrem și nimeni n'a mai fost dispus să ne ajute, cu închipuirile de geniu militar „napoleonic“ ale veselului general Iliescu, eram sigur că nu putem merge decît la desastru. Îmi amintiam și experiența, așa de dureros instructivă, a excursiei în Bulgaria, cu tot ce a însemnat ea ca desorganizare — se pare că în adevăr generalul Berthelot, debarcat mai târziu în mijlocul războiului celui mare la București, a rostit sentința: „Sinteți admirabil desorganizați“ —, cu tot ce a vădit ea ca nepregătire, fantasmă individualistă, ca lipsă a unui sentiment serios și disciplinat, poate că, une ori, și ca lipsă de onestitate. Mă întrebam serios dacă opera unității naționale nu e rezervată de soartă unei generații mai vrednice.

Pe de altă parte, contra acestei socoteli, așa de sigure, a națiunii se ridica puternic sentimentul, și ciocnirea

dintre aceste două puteri a făcut, atâtea luni de zile, cea mai grea tragedie a vieții mele. Năvălirea asupra nobilei Belgii, arderea orașelor bogate în tesaur de artă și de învățătură, împușcarea suspecților și a ostatecilor, tot cinismul brutal din care era făcută psihologia colectivă a unui războiu de o speță nouă, în care, cum mi-a mărturisit eroicul cardinal Mercier, generalul von Bissing răspundea la amenințarea cu sentințele istoriei: „Dar, părinte, noi, biruitori, vom face istoria“, treziau în sufletul meu tot ce putea fi milă pentru învinși și ură pentru așa de ignobili invingători. Când Franța a venit la rînd după Charleroi, întrebuițindu-se contra ei aceleași procedări hunice, cu ghiulelele care loviau în divinele figuri ale sfinților de pe frontonul catedralei încoronărilor regale la Reims, și piatra de atâtea ori seculară plesnia în îmbrățișările incendiului, sentimentul, neputincios, și cu atît mai arzător, contra civilizațiilor cari desonorau civilizația s'a revărsat în articole de înfierare, care au găsit răsunet, contribuind și ele la formarea spiritului public, de care, în ciuda smomirilor plătite, aveam așa de multă nevoie.

Se adăugia însă un mai puternic, mult mai puternic motiv de tortură sufletească. Monarchia vecină scosese în luptă pe Romîni de acolo. „Cinii“ erau puși împotriva Rușilor în primele rînduri, cu gîndul, une ori mărturisit, că astfel se ajută esențial la resolvirea, prin cimitirele de războiu, a problemei naționale în Ungaria și chiar în Bucovina austriacă, unde o bestie încă în viață, și cu pensie, după tratate, din partea guvernului romîn, colonelul de jandarmerie Fischer, trată o întreagă populație nevinovată ca pe niște spioni și trădători în folosul Rușilor și o menia chinurilor isprăvite cu spînzurătoarea. Niciodată nu se făcuse o astfel de batjocură din acest neam, din partea pe care o prețuisem, ani de zile, și o iubisem, așa de mult. Zi de zi, veniau veștile de moarte, cei mai buni perind în străinătatea pustie, pentru o cauză străină,

pentru cauza dușmanilor lor de moarte. Azi, Avram Sădeanu, bunul, blondul ascultător al cursurilor de vară, biograful lui Gheorghe Lazăr, mine așa de iubitul meu tânăr cumnat, acela care-mi înțelegea toate gândurile și-mi împărția toate simțirile, nobilul visător și harnicul apostol al școlii sale brașovene, spirit poetic și critic în același timp, ale cărui manuscrise au rămas risipite și scri-sorile pierdute, Alexandru Bogdan, bunul meu Sandi, sfărmat în bucăți fără urmă în șanțurile galițiene de la Zumina.

În același timp, clasa conducătoare a Românilor de acolo, cu episcopii, cu membrii comitetului național în frunte, se întreceau, din înalte motive politice, în demonstrații către stăpâni. Cetirea acestor acte, care, din nenorocire pentru autorii lor, ajunși în cele d'intău locuri ale Bisericii și Vieții politice a României unite, s'au păstrat, face ca și astăzi sîngele să mi se suie în față de indignare. De ce li-aș mai însemna numele, pe care le știe toată lumea? Cel puțin omul mai cu vază, sfătătorul cel mai sigur din rîndurile lor, d. Iuliu Măniu, îmbrăcase uniforma austro-ungară pentru a lupta pe frontul italian, și de sigur a trebuit să-l cred cînd, mai târziu, mi-a spus cum a simțit o mare bucurie pentru că, trimes în recunoaștere prin acei munți ai originii noastre, a putut să anunțe o strivitoare biruință a Italianilor. Dar alții, la Viena și în alte părți, nu erau decît fiii credincioși ai patriei lor provinciale, și se va găsi și cine să blăstăme, mai târziu, trecerea liberatoare a oștilor noastre care mergeau la mucenicia chiar pe care acest bun Român li-o menia. Solii Ardealului la îngroparea regelui Carol stăteau la Sinaia muți ca sfîncșii, feriți de orice atingere compromițătoare cu vre-un „agitator“. Astfel de atitudini mi-au smuls atunci cite un articol pe care, apoi, din milă pentru acela, ridicat sus în viața Statului, care-l merita însă pe

deplin, l-am scos din seria reproducă în *Războiul nostru în note zilnice*.

A încerca la Brătianu era inutil. Nu voia să vie în ajutorul Sîrbilor invadați; recunoștea că avem mai puține tunuri decît Bulgarii și că sînt și generali proști. „Dacă vor greși, îi voi înlocui“, — „Dar cum vei repara greșala lor?“.

În asemenea vremuri tulburi și amenințătoare, e o nevoie pentru o societate să privească sus, acolo unde e continuitatea permanentă, răspunderea care vine din mai adînc și trece din generație în generație, împreună cu înțelesul dinastic însuși. Pe noul rege Ferdinand nu l-am văzut, n'am căutat să-l văd: mi se vorbea de un dureros proces de conștiință, pe care nu îndrăzneau să-l tulbur; totuși, cînd a apărut în fața noastră la Parlament, cuvintele de „bun Român“ cu care înțelegea să se definească în misiunea sa păreau încă de atunci că au în ele un întreg program, acela care era în dorința cui simțiau cum trebuie. Mi s'a spus ca ar fi bine să văd pe tînărul care devenise acum Moștenitorul Tronului, dar n'am găsit, și n'am putut găsi, o lămurire în cele cîteva minute petrecute cu acela care vadit își impunea o anumită atitudine și căruia i se va fi recomandat să evite de a se angaja.

Mă îndemna însă spre o nouă audiență la Regina Maria scrisoarea personală pe care, oprindu-mă în fața Palatului Regal, la cîteva zile numai de la suirea pe tron a soțului ei, mi-o daduse generalul Balif, nepotul lui Victor Place, consilierul lui Voda-Cuza, care a fost și este unul dintre pușinii oameni, credincioși, loiali, dar, în același timp, de un caracter ferm și de o vorbire bărbătească, pe cari i-au avut regii României. Prin aceste rînduri doamna energică, doritoare de a exercita o influență, care a fost multă vreme fericită, asupra afacerilor publice, declara că înțelege a sprijini această nouă și grea Dom-

nie pe oameni devotați, între cari îmi făcea onoarea de a mă număra și pe mine. Am găsit, nu odată, la Palatul din Cotroceni o inteligență distinsă, o mărturisire sinceră a unor sentimente neschimbate și tot farmecul unei conversații în care, ca și în scrisesele Reginei, răsăriau la fiecare moment amintiri, impresii vii ale tuturor locurilor văzute, încă de la Malta primilor ani de tinereță, și judecăți hotărâte asupra atitor oameni întâlniți în cale și răpede înțeleși și clasificați. Nu-i era nimănui, de sigur, nici urit, nici frică în odaia unde noua doamnă a țerii primia, între obiectele ei de artă și cărțile ei favorite, totdeauna și în prezența unor mari și negre fiare blinde, care se vede că jucau rolul de păzitori ai regalității, dar prea erau amestecați în toate.

Regina voia războiul, dar nu fiindcă el era strigat pe străzi din Duminecă în Duminecă, nici pentru că el putea să fie un instrument în lupta înverșunată dintre partide, care-i erau indiferente, văzînd pretutindeni numai omul și, cînd nu se amesteca vre-uo sfat străin, văzîndu-l în adevăr și până în fund. Nu-l voia, cum spuneau adversarii politicii pe care a ajuns s'o represinte, mai presus chiar de soțul, așa de timid, care-și ascundea cu îngrijire sfașierile interioare, pentru că era Englesă — dar cu atit sînge german și rusesc! — și pentru că Anglia luase loc lingă Belgia călcată în picioare și Franța în primejdie de moarte. Ci, cred că pricep bine, războiul îl voia, împotriva tirguielilor din fiecare moment, a convențiilor de aprovizionare a cui trebuia să ni fie dușman a doua zi, a ipocrisiei urite și a desgustătoarei corupții, din necesitatea instinctivă, elementară de a vedea în fața ei lucruri netede și drepte, lucruri curate și viteze, care de aceia sînt și lucruri frumoase.

Comitetul Ligii a ținut un număr de întruniri în care-mi aveam locul. Multe glasuri s'au amestecat acolo ca să ceară o hotărîre, pentru recomandarea căreia trebuia

să închizi violent ochii spre a nu vedea prăpastia care negreșit ne aștepta. Era acolo vorbăria răsuflată a părintelui președinte, care-și dădea bine sama că altele sînt vremurile și altceva cer oamenii. Erau impresionantele vibrații din glasul violent, întretăiat, une ori brutal, în ciuda înfățișării rămase sentimentale, dar cu o voință aprigă în ochii desperant de palid albaștri, a d-lui Goga, devenit un fel de șef al pribegilor ardeleni și care scotea din pasiunea sa pentru intervenție accentele-dure care au fost cuprinse într'un nou volum de critică politică versificată, unde nu era nimic dintr'o duioșie a începuturilor, pe care, acum, o desprețuia. Dar, înainte de orice, era dirza decisiune, ieșind și din rotunzii ochii de leu, din aspra față pătrată, din războinicul păr scurt, aspru, drept, din înfățișarea de cărunt general de cavalerie a lui Filipescu, devenit ca o încorporare a vechii boierimi luptătoare, care cere numai pîteni și sulii. Glasul lui adînc avea sonorități inegalabile cînd cerea regelui Ferdinand „să se încoroneze la Alba-Iulia sau să moară pe cîmpia Turdei“. Nimeni nu impresiona așa de mult, mai ales că se știa îndestul peste ce iluzii vieneze, atîta timp hrănite, calcă el, și ce sigure sînt angajamentele pe care le ia un suflet croit astfel. Suna la dînsul un ton de generații întregi trăite pentru bătaie, și era lesne să se vadă că în cuvintele care cădeau grele ca plumbii din pușcă nu e nimic învățat pe din afară, nimic adus de acasă, nimic meșteșugit pentru aplause. Văzîndu-l așa de închegat, de vînjos, de învelit în mușchii de fier, cine ar fi putut gîci că, peste cîteva luni numai, atunci cînd în sfîrșit România aruncase zarul, îl vom conduce cîțiva numai, cari nu ne temeam de bombele din cer, și, pe lîngă noi, vre-o doi, trei agenți electorali, recunoscători și idioți, la mormîntul în care, cu mult prea curînd și pentru lupta care se deschidea și pentru viitorul care era să urmeze, s'a coborit.

Propaganda prin broșuri a Ligei n'a ținut mult. N'a-

veam bani, și lumea, prinsă de griji așa de mari, venia în număr mare la întruniri, fără ca ele să aibă însă caracterul impunător pe care-l doriām, dar cetia foarte puțin. Și ideia, răsărită o clipă, a unui mare ziar, capabil să lupte cu cele cumpărate sau întemeiate de cheltuitoarii agenți germani, a fost părăsită.

Răminea Academia Română și cursul la Universitate. La ședințele celei d'întăiu s'au presintat pe rind, în acești ani de neutralitate, „Carpații și luptele dintre Romini și Unguri“, „Sirbi, Bulgari și Romini în Peninsula balcanică în evul mediu“, notele despre Ucraina. La Universitate, unde se tratase, în alt an, despre războiul balcanic, ceea ce a dat o Istorie a peripețiilor lui, care ar fi fost poate cetită dacă se tiparia în altă limbă, s'a vorbit despre „Desvoltarea ideii de unitate națională“, învederându-se că idealul din momentul de față nu era decît continuarea unei cugetări politice de veacuri întregi, apoi despre Istoria Rominilor din Ardeal și Ungaria, care, cu îngrijire revăzută și îmbogașită cu fapte, a format două mari volume, traduse apoi și elegant editate în limba francesă, și în sfirșit despre Istoria poporului frances, a poporului, nu a Statului, deci a factorilor adinci cari i-au hotărit desvoltarea din veac în veac, îndrăzneșă încercare, cu materialul luat de-a dreptul la izvor, care ar fi meritat oarecare considerație. Odata, la acest curs, Regina a apărut, primită de studente ardelene care-i oferiau flori roșii legate cu tricolorul.

Pe alaturi aveam răgazul să îngrijesc o colecție de documente grecești pentru Academia Română, formind două volume din Hurmuzaki, și, invitat de Armin Tille, corectorul Istoriei Rominilor în nemșeste, să tratez, în marea colecție a lui Helmolt, acum retras de la conducerea acelei „Istoriei universale“ cu basă geografică pe care o încercase, dar urmărind la *Bremer Zeitung* și împrejurările de la noi, cu o ameninșare către Unguri

dacă urmează cu detestabilele lor metode, capitolele despre Romîni, Bulgari, Unguri, Albanesi și Țigani. Volumul IV, care le cuprinde, a apărut, de și gata încă de la 1914, după 1916 numai, și m'am trezit, spre marea mea uimire și indignare, cu fiecare capitol înădit în sensul luptei germane, înfierîndu-se în cel românesc „trădarea“ regelui Ferdinand din cauza soției „englese“, iar în Prefață se da explicația că, neputîndu-se găsi unii autori din cauza războiului, s'a făcut întregirea — ce întregire ! — de nu știu ce „doctor“ *bon à tout faire*, cu părerea de rău, în ce mă privește, că, legat de Germani și „considerat de dinșii ca unul dintre ai lor“, i-am trădat și eu, partea mea de colaborație fiind păstrată numai din cauza valorii ei intrinsece. Voiam să fac un proces, dar mi s'a spus că-l voi pierde, după multă cheltuială, și a trebuit să mă mulțamesc numai cu scrisoarea publicată într'o foaie din Elveția germană și cu protestarea din revista mea francesă.

În tot acest timp, urmăriam de aproape și eroica luptă a Sirbilor, cînd învinși, cînd învingători printr'o glorioasă reparație, până în ziua strîngerii lor din toate părțile, de Bulgari, de Austro-Unguri și Germani, și izgonirea lor cu tunul în epicul exod care i-a dus dincolo de brazda iubită a țerii lor. „Și dacă mor cei de azi“, îmi spunea urmașul lui Ristici la Legația sîrbească; „să rămîie atîția cîți să poată duce lupta mai departe!“. La Craiova vorbiam de Romîni și Sirbi în folosul răniților lor și celebram la Institutul sud-est european întoarcerea biruitoare a regelui Petru în capitala sa.

Astfel am ajuns la acea neprevăzută dată din August 1916 cînd o telegramă a lui Ioan Brătianu mă chema, în termeni de o căldură frățească, la București ca să-mi anunțe că în sfîrșit intrăm în luptă.

XXIII.

Intervenția militară a Roman'ei.

Ma văd în odaia lui Brațianu în momentul cînd știrile veneau de pretutindeni, mai grele de cum i se păreau meticuloșului calculator, care credea că fiecare din cifrele sale e exactă și socoteala perfect trasă. Razboiu de cîeva luni, două, trei, căci pacea se apropie, și ea ni va da execuția integrală a tratatului; siguranța în ce privește Bulgaria, neamestec al Germaniei. Lovitură năpra nică, neștiută de nimeni, căci totul a fost pregătit așa, încît la Viena să nu se afle decît după ce trupele noastre vor fi departe în Ardeal.

Omul mîndru și rece avea înfățișarea sigură care se potrivește cu o astfel de stare de spirit. Nicio întrebare, nicio îndoială. Niciodată n'a parut mai stăpîn: pe dînsul, pe rege, pe noi toți, pe soartă. Așa sînt toți aceia pentru cari sufletul omenesc, care scapă tuturor socotelilor, e un element de care numai poezii și naivii pot să fie samă.

N'avea să-mi spuie nimic, decît, ceva mai tîrziu, să mă întrebe ce-mi rezervam, — evident după modestele mele puteri, — în drama care stătea să se deschidă și în care el vedea mai mult o „afacere de Stat“ decît un sacrificiu, un suprem risc național. Cum, credincios prieteniiilor sale, întrucît el putea să le aibă în adevăr, dominatorul Romăniei dădu e lui Constantin Stere uniformă albastră de colonel-

auditor, lui, celui care luptase din răspuțeri ca să ne păstreze cu Germanii și contra Țarului, a cărui mină o sărutase totuși, cu devoțiune, la Constanța, i-am răspuns: „de vreme ce pe Stere l-ai făcut colonel, eu trebuie să fiu cel puțin general“. M'am lăsat ceva mai ieften: de ce nu s'ar face un ziar al frontului? Lui Brătianu nu i-a plăcut. La ce ar folosi, se gândia el, și această intrusiune a literaturii, cînd lucrurile sînt așa de bine puse la cale și legate așa de strîns? Ziarul s'a făcut de fapt, și nu l-a cetit nimeni, cu cită credință și pricepere erau puse în-țr'însul. La urmă, a consimțit să deie și foii mele, pe care am făcut-o zilnică, suma ce-mi trebuia pentru ca să cum-păr hirtia.

Încolo, nu mai aveam nimic de vorbit. Ce s'fat putea să ieie superbul, ajuns la capătul socotelilor sale, de la un biet profesor, de la un adversar politic desprețuit, cu care se plătise printr'o sarutare în momentul decisiv? Dar întîmplarea, care e une ori extraordinar de inteligentă și-și are simpatiile și antipatiile ei, m'a făcut și data aceasta să fiu martor la momente pe care Brătianu de sigur că nu le-ar fi vrut cunoscute, mai ales dacă ar fi prevăzut ce era să se întîmple. O chemare la telefon ne intrerupe. „Nu e nimic, spune el îndată, Bulgarii ne-au atacat la Turc-Smil. N'are importanță. E o simplă demonstrație. Știu eu înțelegerile mele. Și apoi ei au acolo numai o brigadă, iar generalul Teodorescu o divizie“. Peste un șfert de ceas nouă chemare. „Nu ți-am spus? S'a făcut. I-a răspins.“

Numai cînd o telegramă în limba germană a căzut pe neașteptate, între ordinele cu privire la internații Centraliilor, — urită practică nouă introdusă de Germanii în-siși —, și buna doamnă Brătianu a intervenit pentru femeile desperate din acel lagăr, iar Brătianu, care declara că nu știe acea limbă, mi-a trecut-o mie ca să i-o traduc, și ea nu era altceva decît declarația de războiu a Reichului, ca o umbră trecu pe fața omului celui sigur.

Eu, omul celalt, nesigur, veșnic nesigur, dureros nesigur și în această clipă, când, cum am scris-o, se ridică „potirul cel sfânt de sîngé și de lacrimi“, m'am dus spre casă, departe supt munte, chinuit de gîndul ciocnirii de la Turco-Smil, în care, „neapărat“, nu trebuia să fie decit o „șiretenie“ a „amicului“ nostru Radoslavov, președintele de Consiliu bulgăresc, — și apoi, „noi avem acolo o divisié, iar Bulgarii o singură brigadă“.

Cîteva zile, nicio veste însemnată nu mi-a venit. Apoi revelația zguduitoare a încăierărilor pe viață și pe moarte în Turtucaia neisprăvită și fără pod, pentru care a fost izgonit din armată colonelul Botez, a cărui față de cine bătut am mai întilnit-o cîndva în viață. Aveam presimțirea netedă că începutul de la Turco-Smil, „simpla demonstrație“, continuă. Neștiind la cine să mă îndrept pentru a mă despovăra de sarcina care-mi zăcea pe inimă, in-suportabilă, am chemat pe un prieten, recomandat pe vremuri de Scurtu, pe Ardeleanul naționalist, pe dîrzul Mocan, stimat pentru puterea convingerilor sale, care era colonelul Verzea, director al Postelor și Telegrafelor. Răspunsul a fost scurt și expresiv. Expresiv nu numai pentru teribila știre pe care o transmitea, dar și pentru starea de spirít a cui vorbea, răpezit și brusc, cu intonația care arată că i s'a îndeplinit o profeție sau că e bucuroș de rezultatul pe care-l așteaptă: „Ei, ce să fie? A căzut Turtucaia“. Și comunicația s'a întrerupt de o mină plictisită. Peste cîteva luni Verzea va fi primar al Bucureștilor supt ocupație, conducerea supremă a trădării fiind în minile „colonelului“ Stere. Așa lucrează oamenii cu calcule perfecte în alegerea acelor de cari se servesc... Și, dacă primulul i se vor smulge fireturile de plutonul de degradare, celalt, supt atotputernicia calculatorului fără greș, va face o călătorie de internare la un sanatoriu din Elveția și se va întoarce represintant moral al Basarabiei sale.

Cum era pregătit lucrul „sigur“ am putut s'o văd de altfel mai aproape de mine cu propriii miei ochi. Generalul Tănăsescu, comandant al sectorului de pe valea Teleajenului până la Săcele, a venit, de și necunoscut, la Văleni să mă întrebe, cu tonul cui oferă o călătorie de plăcere, dacă nu merg în Ardeal. Am luat cu mine un pardesiu, o blană și harta etnografică adausă de Casa Perthes la un studiu al meu din „Petermann's Mitteilungen“ despre întinderea elementului românesc. Generalul a ris: „Se vede profesorul“. Adecă și după hartă, dar și după blană.

Am trecut pe drumul străbătut de mici grupe de soldați, cari mergeau ca în patrulă, am văzut la graniță stîlpul dat jos, casa cantonierului ungar dărimată, cu albinele din stup care se trudeau să-și facă un nou adăpost, ne-am împotmolit la Șanțul Vechiu, sămănat cu zdrențe de uniformă și cartușe frase, într'o miserabilă gîrlă, și noaptea se lăsa cînd am fi putut pleca spre Săcele, de unde venia, înroșindu-mi obrazul — de ce n'aș spune-o? — o „pradă de războiu“, cu mobile și alte accesorii pe care Tănăsescu părea c'o găsește firească și care pe urmă s'a pus la... loterie. — „Mergem înainte? — Știu eu? După ce văd, risci să cazi în mîna Ungurilor din păduri, și ar fi ceva să te vadă pe d-ta, cu mine împreună, care nu sînt general, pe străzile Budapestei. — Atunci să ne întoarcem!“

Și ce întors! Înainte de mănăstirea Cheia, cum ațipisem, mașina, superbă, condusă de un enorm tînăr om politic de provincie, care scăpase astfel de front, era să cadă în fundul prăpăstiei unde curge Teleajenul; la Cheia nu mai era benzină, și s'a dus cineva s'o caute la Izvoare, ca să se constate că *benzină era*. Și în acest timp am dat pardesiul, inutil, generalului, care tremura de frig în vîntul muntelui. Peste poduri nepăzite, la Drajna, sentinela, al cărui șef, „elevul“ de administrație, „domnul ilef“, era la Văleni să joace cărțile, a tras asupra automobilului

unde era șeful său suprem, care nu știa parola, iar la poarta casei mele generalul m'a rugat să-i las pardesiul fiindcă, în loc de a merge la Buzău, unde-i era comandamentul, se duce acasă la familie în București.

Ce-mi mai trebuia ca să știu ce războiu facem? Campania în Bulgaria nu ne învățase nimic. Din potrivă, prin rezultatul favorabil, ne nărăvise numai.

Peste puțin eram la București, unde mutasem ziarul Din odaia mea de la Hotel Regal scriam cea mai mare parte a lui, zi de zi, ajutat, pentru partea tehnică mai mult, de un tinar inteligent, care parea deosebit de devota — cum sînt ai noștri, nu e așa? până la moarte..., — d. Al. Cusin, fost elev de la Iași al d-lui Cuza, despre care în acele zile nu se vorbea nimic și care n'avuse niciun schimb de vederi cu mine. În această odăie de otel am vazut întrînd ca o furtună pe d. Goga în uniformă de soldat, care-mi vorbi cu ochii pe cari-i face cînd e vorba de un lucru mare, de grozăviile de iad, de „infernul lui Dante“, pe care, de la Oltenița, îl văzuse la Turtuciu. Cu iuțea fulgerătoare a concluziilor sale, acela care nu consimțea încă de atunci să fie numai un mare poet imdeclara că de acum nu mai e nimic de făcut — o m din gura lui încă de la răscoalele țerănești, după care urmat cunoscutele negocieri ardelenene cu Kristoffy, ministrul de Interne al Ungariei, — și că rămîne, acum c d nu mai era celalt refugiu, decît revoluția. Da, revoluția. Cum nu mi-am atribuit niciodată un rol într'o prefacere așa de grozavă, m'am mulțămît să răspund: „Eu sînt batrin; fă-o d-ta, și eu voiu privi la dînsa“. Peste cteva zile, crisa de desperare trecuse; pe străzile Bucureștilor, cu un pas în urmă, d. Goga întovărășia pe Nicolae Filipescu, care nu spusese niciodată că mîntuirea stă într'o revoluție, de și el ar fi putut s'o conducă.

Din cînd în cînd împrejurările mă duceau la Ionel

Brătianu. Toată siguranța se topise în flacările Turtucaiei. Aveam înaintea mea un om zdrobit, vorbind încet, cu gândul aturea, luînd hotărîri inexplicabile, ca aceia de a încredința batrînului general Crainiceanu, deprîns cu alte vremuri, comanda supremă în Ardeal, unde era totuși un om ca generalul Prezan, care niciodată nu și-a pierdut firea. — „Dar d-ta n'ai vrut să-l trimeți pe Crăiniceanu în Rusia pentru a ținea, cum dorise, conferinți în timpul neutralității... Da, da, însă l-a cerut armata“. La însușirile, superioare, ale generalului Averescu, la acele, încontestabile, ale colonelului Sturdza, nu se gîndia decît doar pentru cine știe ce misiune defensivă în ceasul ultimei catastrofe.

Îndată ce s'a văzut că lucrurile merg rău, nu mai era un om, în toată lumea politică, la care să te adresezi pentru a-ți adaugi încrederea ce ai mai fi putut-o avea față de astfel de dovezi. Pe cînd trupele noastre, încredința e unui*general cu nervii bolnavi, erau date peste cap în Dobrogea, pînă ce un ofițer superior în subordine, ca Rasoviceanu, a dat curaj de rezistență soldaților, cari nu mai știau ce e cu dînșii, pe cînd cele din Ardeal, aruncate peste graniță de apariția Germanilor, cu trupe alpestre de o experiență de doi ani, apărau, neschimbate cu săptămînile, o graniță de o întindere nemăsurată, pe cînd îndrăzneța contra-acțiune a generalului Averescu, care fusese descoperit în sfîrșit așa de tarziu, rău servită de o aviație aproape neexistentă și de o flotilă mult inferioară monitoarelor austriace, era tăiată, în mijlocul primelor și grelelor ploi de toamna, de capriciul generalului Iliescu, rămas „Napoleonul“ primului ministru, amicul și fostul său coleg, țara era, în cel mai deplin înțeles al cuvîntului, fără stăpîn. Regele însuși apărea numai din fuga automobilului, fără să știe nimeni ce vrea, ce face, ce mai înseamnă.

Șeful guvernului era, și va rămînea multă vreme, total

neexistent : niciodată n'am văzut o mai prăpăstioasă cădere de la siguranța supremă la paralisia absolută. Ministrul de Războiu era Vintilă Brătianu, escelent administrator, perfect contabil, om de muncă fără preget, dar complet lipsit de acel fluid care e necesar la conducători în mijlocul unor astfel de nenorociri, așa de mari și așa de neașteptate, și, pe lângă aceasta, neavînd nicio competență în conducerea tehnică a războiului, care rămăsese în minile unui șef atît de compromis printr'o neacțiune ce sămăna cu absoluta inconștiență. Secretarul de la Războiu, generalul Burghilea, un nume care nu zicea nimic, venise speriat de pe frontul ardelean, încredințat de două lucruri, pentru care putea să jure și înaintea lui Dumnezeu : că tunurile germane sînt grozave și atît de obraznice încît și-au permis să arunce țernă și asupra unui om de rangul lui și că toți Ardelenii romîni sînt niște trădători, cari merită împușcați. Mi le-a spus mie, uluit, la Ministerul de Războiu.

Pentru contactul cu populația, care pierduse capul cu desăvirșire, căutînd zădarnic să interpreteze laconismul unor comunicate capabile de a zăpăci și mințile cele mai echilibrate, era d. Duca, a cărui părere despre soarta războiului se formase încă din cele d'întăiu zile : totul era pierdut. A trebuit ca, la Censură, să redactez eu un apel către cetățeni, recomandîndu-li liniște și încredere, în momentul cînd străzile răsunau de camioanele care începeau să mute ce se mai putea muta, în Moldova.

Această populație, care petrecea zile de îndoială și nopți de spaimă, cu felinarele înzăbrănite și ferestrele învelite în hîrtie albastră, s'a arătat mult superioară acelor cari trebuiau s'o îndemne și s'o susție. După prima panică a zeppelinului, care a coborît la otelul mieu lumea în pivniță, eu însumi ducînd un somn întrerupt, gata de plecare la cădere, ce se aștepta, a bombelor asupra clădirii, sunetul lugubru al clopotelor, șuieratul sinistru al vardîștilor, dintre cari niciunul nu și-a părăsit postul, nu emoționau decît delicateța

de suflet a celor de sus. Încolo, în zgomotul detunăturilor, lumea își căuta de treabă ca în zilele obișnuite : de aceea și măcelul din Piața Sf. Gheorghe, citeva clipe după ce o părăsisem, întrerupînd prea lungă conversație cu vioiul ministru al Italiei, așa de mic și așa de animat, Fasciotti, care voia cu orice preț să-mi explice ce a fost generalul Oreste Baratieri și cum ș'a ajuns la catastrofa militară de la Adua. Doar dacă se golfau restaurantele, unde se vedeau și cîțiva aviatori franceși, dar, din nenorocire, sus în cer avioanele lor lipsiau ; acele restaurante în care am văzut, în ceasurile cele mai nenorocite, petrecînd banda Stere, cu intelectualii și profesorii ei cu tot. Odată, am rămas singur la masă, cu chelnerul care-mi făcea liniștit socoteala. Lumea era la fereștile otelului meu cînd o schijă, care mi-a fost adusă caldă încă în odaie, lua o parte din obrazul copilului croitorului de jos. Tînărul meu amic, D. Ciotori, în care e atîta inteligență și atîta voință, care venia să-mi facă zilnic cursul de politică și strategie, prevăzînd parcă negociațiile cu dracii sovietici care-i vor fi încredințate pe urmă, își primbla micuța siluetă pe străzile amenințate de ploaia de foc. Băiețașul cu corecturile venia să mă caute la Academie cu singura grijă de a nu pierde șpalturile, iar, în ziua chiar a celui mai odios masacru, înaintea caselor cu litere, tipografii miei din Pasagiu culegeau articolele, pe cînd de jur în prejurul lor crăpau bombele. În Biblioteca Academiei, elevele mele de la Universitate nu se clintiau de la pupitre nici atunci cînd zgomotul detunăturilor era mai asurzitor și gropi se săpau în vecinătate ; adăpostul subteran pe care-l făcuse d. Bianu nu servia decît unor membri mai fricoși ai societății ; era rușine să-l fi și văzut, și nu știu nici acuma unde era. Cu vechiul funcționar Tuducescu în față, lucrînd pe îndelete la fișele sale, foiletam, căci nu-mi era mîntea la un lucru mai serios și mai greu, revistele ilustrate din donația de artă Filipescu,

ca să caut material pentru cartea mea *Relations entre la France et les Roumains*, apărută întâiu ca articole în „l'Indépendance“, după ce fusese refuzată de Academie, care se ținuse „neutră“ în neutralitatea oficială a țerii.

Dar evenimentele se îmbulziau amețitor de răpede în acea dulce toamnă, una din cele mai frumoase pe care le-am văzut, indignator de indiferentă la încordările și suferințele noastre. În ziua când s'a aflat căderea Constanței, am mers la Ministeriul de Războiu ca să aflu ce este *supt* comunicat. „Ce să fie? ce să fie?“, a fost răspunsul generalului Burghele, „ce e acolo în comunicat!“. „Dar n'am venit pentru atita.“ „Ei ce, ei ce? A cazut Constanța.“ Și, pe urmă, scurt, limpede, ca și cum n'ar fi fost vorba decît de o neapărată concluzie, trasa matematic: „dacă aveți patriotism, de ce nu încheiați pacea?“.

Supt impresia acestui teribil răspuns am căutat din nou pe Brătianu, de și-i făgăduisem că nu-l voi mai vedea, odată ce în sufletul lui este numai ce constataseam cu durere. Au trecut cîteva zile până i-am putut vorbi, zile de un astfel de chin, încît, căutînd cui să i-l mărturisesc, m'am dus și la colegul Bianu, de și-i știam sentimentele, și el însuși a rămas înspăimîntat de ce-i umbla prin cap secretarului-general de la Războiu. Brătianu m'a ascultat foarte liniștit, pentru ca, după ce-i înfățișasem ce e cu omul care nu era la locul de cea mai mare răspundere, să mă întrebe: „Ai d-ta unul mai bun?“. S'a pierdut apoi într'o cugetare mută, pentru ca, amintindu-și de teribila sentință a generalului, să exclame: „Pacea separată; dar putem noi avea astăzi pacea separată?“.

Am alergat la Palatul Regal, suprem refugiu pentru un suflet mîndru de țara și de neamul său, care ajunsese pe mîni așa de descurajate, și am cerut să văd pe Regina. Ea nu se temea, ea n'avea îndoieli în ce privește viitorul. Fața frumoasă era liniștită și vitează. A vorbit cu ofițerii străini, englesi, francesi; totul nu e încă pierdut. Era în ochii

albaștri tari o siguranță mistică, în adevăr impresionantă. Între paturile răniților, ea păstra credința, care a susținut-o totdeauna în acele zile de încercare când se vede ce poate fiecare, căci vântul aspru al primejdiei smulge și măștile cele mai bine prinse, — o credință religioasă, mistică, absolută, în necesitatea de a îndeplini până la capăt întreaga datorie. *Si fractus illabatur orbis*, zicea odată Romanul Dar, de făgăduit, n'a putut să făgăduiască nimic: era evident că, trimeasă la spitalele ei, ea n'avea dreptul, prin hotărîrea nezguduită a soțului, și îndărătnic și timid, să se amestece în nimic.

XXIV.

Catastrofa războiului.

Într-o călătorie la Vălenii-de-Munte mi-a dat subit noțiunea materială a imensității desastrului, care întrecea orice închipuire. Din pasurile Ardealului venia ca o invazie a groazei și a desperării, pedepsind singeros ușurătatea și desordinea. Soldați fără legătură între dinșii, ofițeri călări, automobile militare, țerani, femei, bătrini, ca în timpul marilor năvăliri înaintea ciamburilor tătarești. Și, element de rușine, în mijlocul șivoaielor spaimei, vitele de rasă pe care ordonanțe le minau la vale pentru ofițerii lor. În cerdacul casei mele erau rude ardene fugite de ștreang.

Nu era timp de pierdut, rezistența la pasuri, glorios de stăruitoare, timp de peste două luni de zile, nepuținând fi prevăzută nici de aceia cari cunoșteau mai bine marile însușiri de vitejie și răbdare tăcută, cu dinții strinși, a țeranului, omul serios al acestui neam. Am trimis pe ai miei, cu tot ce au putut prinde într'o boccea, la trenul din Moldova, am luat toată corespondența mea ca să nu fie spînzurați de pe urma ei atîția fruntași ai luptei ardene, am adaus cîteva cărți mai rare și, la căderea serii, am plecat și eu, luîndu-mi rămas bun de la casa pe care nu știam de voiu mai revedea-o. Vîntul scutura florile din grădină și cîinii credincioși mă priviau din pragul

porții : soldații ocupației erau să-i omoare, iar în locul florilor am găsit grămezi de uscături muced, femeia care de milă voise să-mi ude rododendronii, fiind amenințată cu împușcarea.

De ar putea spune buna mea casă ce a răbdat pe urmă ? Mi-o destăinuiră, pe lângă ruina sămănată pretutindeni, însemnări scrise și alte urme, pe care le păstrez încă.

Pe ușa de intrare se văd liniile cu creionul prin care locuința, întrebuințată întâiu pentru birouri și pentru a da un pat comandanților, e destinată „oficiului porcilor“ (*Schweineamt*), cu data exactă cînd i s'a atribuit acest nobil rost : „oficiul porcilor“ nu însemna de altfel, cum aveam dreptul s'o cred, identificarea zoologică a locuitorilor celor noi, ci fabrica de jamboane instalată acolo. Odaia noastră de mîncare ajunsese neagră de fumul bucătăriei speciale. În ce privește adevărata bucătărie, menirea ei fusese alta : fiind cu ciment pe jos, acolo stăteau caii, animale mai nobile decît unii din stăpîinii lor : își poate închipui cineva ce au lăsat pe urmă. Iar pînă la încartirarea lor ei erau legați de unul din cei mai frumoși meri ai miei, care a rămas strîmb și pînă astăzi, dar coaja, aproape total distrusă, s'a refacut complet, și an de an el se acopere de cea mai albă floare și de rodul cel mai bogat, cîm o va face poate și multă vreme după ce nu mai voi fi eu acolo. Pe una din ramurile vînjoase ale bătrînului gutui care a murit pe urmă, un oaspete maghiar a săpat „Eljen Magyarország“. În casa însăși se văd pe ușa odăii de dormit găurile de care se prindea lanțul cinelui care coabita cu șeful detașamentului de ocupație, și alte împunsături, pe alte uși, păstrate și acelea, arată unde se fixau comunicatele. În salon mi-a fost cu neputință să curăț crasa pe care au lăsat-o pe frumosul lemn de paltin bucovinean, înflorat cu desemnuri populare, minile celor cari-și făceau pe dînsa ocupațiile de birou. Pivnița era plină de fierării și de co-

șuri pentru prune. În ultimul timp, o oarecare curățire a fost datorită numai prezenței femeilor care erau aduse, cînd ici, cînd colo, pentru a îmbuna suferințele eroilor.

Mobila mea călătorise în parte, și în locul ei se adăugise cite ceva luat din vre-o casa străină. Tablourile se împrăștiaseră unde putuseră găsi amatori; numai frumoasele flori ale lui Grigorescu fuseseră desprețuite și, luîndu-se bogatul cadru aurit, ales de pictorul însuși, pînza fusese aruncată, ca o cirpă netrebnică, în cămara.

Musafirii arătaseră o deosebită pasiune pentru cărți și tot ce e în legătură cu cultura; numai cit metoda întrebuintată pentru aceasta li aparținea. La tipografie, prefăcută în local de închisoare, deci complet devastată și degradată, cu ferestrele prinse n sîrma ghimpata d positul 'a go it rapede de miile de cărți, între altele frumoasa ediție în format mic a autorilor vechi, o marfă de zeci de mii de lei a dispărut fără urmă, despagubirea ce mi s'a acordat apoi, bine veni a, fiind min'mă. Clis ele erau în rebu'nța e pentru foc, nu numai din cauza flăcării bune pe care o dă lemnul vechiu, dar, mi s'a spus, și pentru lumina alb s ri a zincului ca e se topește. Bunii soldați ai culței Germanii aveau nevoie și de stfel de distracții.

Dorința cea mare a ocup nților era însă aceia de a-mi găsi biblioteca. O parte, u preț'oase tiraje a parte, cu broșuri extrem de rare, cu cărți purtînd dedicații și însemnări, era la dispoziția lor, ca și un număr de documente uitate, între altele actul cel mai vechiu de la străbunul „galeongiu“, imediat după 1760. Din ea n'a rămas absolut nimic: totul s'a furat ori s'a ars. Din cele pierdute, ostașii noștri, cercetînd la Budapesta prada cărților, n'au găsit, cu fragmente din corespondența tipografiei și din corespondențe străine, decît lucrarea lui Vlahuță despre Grigorescu și frumoasa carte a d-lui Gerola despre monumentele venețiene ale insulei Creta. Pe dînsele era

iscălit larg, cu sentimentul proprietarului legitim, un domn Gágyi Jenő, care, înainte de aceste împrejurări, istoric rîvnitor, făcea notițe despre cărțile românești la una din marile reviste de specialitate din Budapesta.

Această procedare mă face să mă gîndesc la ceia ce, în circumstanțe întru citva asemănătoare, dar firește fără ca mina mea de „biruitor“ să se fi atins de lucrul străin, am crezut că trebuie să fac eu însumi. Ori de cîte ori mi s'a presintat o carte furată, am refuzat-o, primind doar, rare ori, volume sau documente cărora nu li se mai putea găsi urma și a căror origine nu putea fi bănuită. Cînd un colonel prieten a crezut că-mi poate aduce, în prima fasă, fericită, a războiului, două vase de preț, le-am răspins, cu indignare. Cînd, după razboiu, la visita făcută de Liga Culturală vechii stăpîniri a lui Ștefan-cel-Mare din Cetatea-de-Baltă, am cercetat și castelul contelui Haller, care lăsase, ca o protestare contra jafului făcut de țeranii de pe moșia sa, biblioteca risipită și documentele sfășiate pe podele, și mi s'a dat de cineva din sat o carte pe care am găsit pecetea stăpînului, ea a fost trimisă imediat prin poștă aceluia care avea drept asupra ei. Mi se pare că o elementară solidaritate morală între oamenii culți cere aceasta.

Cele mai multe din cărțile mele erau la Institutul sud-est european în București, și de aceia au scăpat, salvîndu-se astfel o harnică operă de adunător timp de mai multe decenii: voi arăta mai departe soarta colecției, care e astăzi la îndemîna oricui. Cîteva cărți numai le-am găsit înstrăinate la anticvarii cari-și aveau pe atunci lăzile pe cheiurile Dimboviței și cari mi le-au restituit fără nicio obiecție. Dar miile de volume, unele frumos legate, de care mă folosiam în lucrul meu zilnic, fuseseră coborîte, de lucrătorii miei credincioși, după indicațiile ce dădusem, în odaia secretă de supt scîndurile cerdacului, în ascunzișul pe care boierul de pe

vremuri și-l pregătise pentru clipe de supremă primejdie. În zădar au cerut ocupanții, lucrătorilor rămași, și cu amenințările cele mai impresionante, să li spuie unde mi-am găvozdit biblioteca. Li s'a răspuns că voiu fi luat-o cu mine. Iar stăpînitorii se primblau zilnic pe scîndurile a căror mișcare și al căror răsunset li-ar fi putut arăta unde se află o nouă și atrăgătoare pradă. La întoarcere, unul din colaboratorii miei la tipografie mi-a anunțat că scumpele mele cărți sînt păstrate, și ele mi-au revenit la București cu izul îndelungatei petreceri la umezeală și une ori cu neștersele semne ale acesteia. La București, corespondența mea fusese descoperită, dar, prietenul meu, librarul Suru, fiind și el refugiat în Moldova, d-na Suru a dat agenților poliției militare ce trebuia ca să tacă, făgăduind și o distrugere care nu s'a făcut. Astfel am pierdut în aceste grozave împrejurări mult mai puțin de cum mă puteam aștepta.

Tipografia fusese păstrată de Germani pentru proclamațiile și înștiințările lor. Cum „nu plătisem impositele“, ei anunșaseră scoaterea ei la licitație, dar prietenii din Vălenii-de-Munte, în frunte cu bunul șef al gării, Dimitriu, care era să moară pe urmă ars, s'au oferit s'o cumpere ei, păstrînd-o astfel. Casa însăși era menită unei distrugerii în ultimul moment. Plecarea s'a făcut însă cu atîta grijă încît s'a uitat făgăduiala pedepsitoare. Dar se chemase toată țigănimea pentru a-și împărți ce mai era înăuntru: din nou, Dimitriu a intervenit, oprînd inconștientul jaf.

În localitate, Germanii, întrecînd cu mult pe Austro-Unguri, fuseseră deosebit de cruzi. Pentru o veche armă de vînătoare rămasă într'un colț se rostia osînda la moarte, îndată adusă la îndeplinire. Mi s'a spus că un nenorocit a fost silit să-și poarte crucea pînă la locul de execuție. Munca zilnică era la ordinea zilei, și nimeni nu era crușat. Brutalitatea celor ce descălecaseră în casa

lui așa de bine gospodărită a scurtat zilele bătrînului boier Iancu Cereșanu, care fusese, icoană a altor timpuri, o providență pentru oricine avuse nevoie de ajutor: sicriul lui pe un car cu boi a fost dus singuratec în umbra plopilor cimitirului. În acest timp alții, și mai ales altele, se puneau la dispoziția ofițerilor germani, cărora li se dădeau petreceri, ei fiind urmași apoi cu adînci păreri de rău la plecarea lor din Văleni. Educația patriotică nu fusese dată acestui popor nici prin netrebnica școală, nici printr'o bună cetire literară. Dar ceia ce lipsia claselor de sus, poporul o suplinia prin instinct, acel minunat popor care căuta și în neobișnuite lumini pe cer vestea că „se întoarce România“.

Săptămîni de zile le-am mai petrecut în București, mîngîiat și întărit, în ciuda veștilor rele care se îngrămădiau și a prevederilor despre ceia ce fatal trebuia să se întîmple, prin stăruitoarea muncă la ziar. Rămas cu gîndurile mele, n'aveam la cine să întreb cu privire la ultimele noastre sforțări. Pe șeful guvernului mă hotărisem să nu-l mai cercetez: ce mai puteam avea comun cu cine regreta că nu se poate încheia o pace separată? D. Duca era însăși întruparea îngrozită a desastrului, tot mai evident. Iar, în ce privește pe ministrul de Războiu, Vintilă Brătianu, două amintiri vor ajunge ca să i se vadă starea de spirit.

După plecarea alor miei la Ploești pentru a lua trenul de Moldova, mă întorceam la București, într'un tîrziu. La gară, voinicul șef Bengescu mi-a spus cu groază că „Predealul nu mai răspunde la telefon“: deci frontul ar fi spart acolo și valul ar fi să se reverse asupra văilor deschise. Eram rugat să duc vestea aceasta la București. Pe frumoasa noapte cu lună alergam grăbit către Capitala amenințată cu invasia. Dar în oraș nu era nimeni dintre aceia cărora li-aș fi putut vorbi: de frica avioanelor dușmane dormiau pe la prieteni din împrejurimi.

Numai Vintilă Brătianu, care tocmai conducea pe Propociu, era acasă și treaz la acel târziu ceas de noapte. M'a ascultat și a dat din umeri: „Se poate să se fi rupt frontul“. Cu același calm imi vorbea peste citeva săptămîni: „Nemții au trecut pe la Zimnicea. Vor veni la București... — Și Parlamentul, noi, ce facem? Cum vom fi înștiințați? — A, ii vei vedea. — ? — D-ta ai putea să și rămii. Ba poate, pentru că ai scris contra lor, te-ai putea și duce“...

În vederea perspectivei așa de senin puse înaintea mea de dînsul, am încercat să văd dacă m'aș putea strecura schimbat de haine. O mantie și un potcap puse la dispoziție de arhimandritul Scriban mă transformaseră așa încît credinciosul portar Frățilă, care scrișnia din dinți de cite ori Stere primia o telegramă nemțească, nu m'a putut recunoaște în călugărul care ieșise cu arhimandritul. A sta în otel devenise însă imposibil: în marea îmbulzeală de ofițeri întorși de pe front, de Ruși cari se răpeziau la sticla de colonie și la orice apă de toaletă care li miroșia a alcool, odaia mi se deschidea în lipsă, și găsim păduchi pe perinele mele; ei începuseră a mă năvăli. Murgoci m'a luat atunci la dînsul, și tot mulțămîtă lui am putut scăpa cu viață, fără domiciliul silit sau fortăreața care au cuprins peste citeva zile oameni ce greșiseră mult mai puțin față de Centrali decît mine, un Rădulescu-Motru de pildă, al cărui colaborator la publicația lui, „Noua Revistă Romînă“, fusesem.

D. Duca a fost întrebat serios asupra rostului care, în fața ocupației iminente, se rezervă parlamentarilor, și răspunsul a fost îngăimat — „Poate, cîndva... Se va spune la timp“. În acea seară chiar, Murgoci, hotărit să plece și el, mă lua la gară și, călăuzindu-mă prin amestecul de lume grăbită în presimțirea sfîrșitului, mă ducea la unul din trenurile de evacuare a Ministerelor, la cel pentru Comerț.

În colțul vagonului unde mă așezasem am petrecut douăzeci și patru de ceasuri chinuitoare, fără a vorbi cu nimeni, aproape fără a pune nimic în gură. Noaptea era străbătută de lumini ciudate. În ziua următoare, trenul regal a trecut pe lângă noi, ultimă expresie a catastrofei. Târziu seara, mă coboram la Nicolina, și îndată, pe străzile murdare ale mahalalei, cele d'întăiu uniforme rusești apărură, în floarea pământului, cu lungile mantale măturînd praful. O, de cîte ori voiu vedea lungile, blegele alaiuri asiatice ale soldaților tineri, recruții de ieri bălăbănîndu-se într'un ritm încet, obosit, fără voință și fără vlagă, iar cîntecele largi, triste, de să umple de jale o stepă întregă, tăind așerul tot mai rece al unei toamne care trebuia să mîntuie în virtejurile de zăpadă, ultimă apărare a acestui pămînt contra invasiei...

Am găsit pe ai miei, fără prieteni în ceasurile grele, părăsiți după adăpostirea de cîteva zile în primitoarea casă a preotului Bobulescu, cercetător istoric pasionat, într'un cămin de studenți, care fusese închis și devenise astfel unul din multele adăposturi ale refugiaților. Casa aparținea maiorului Bonciu, a cărui cea mai călduroasă dorință, manifestată mai târziu și prin amenințarea că ni va sparge geamurile, era să ne vadă plecați de acolo. Bună casă moldovenească, năpădită însă de ploșnițe. Peste o strădiță îngustă se pregătise cartierul primului ministru, casă de veșnică tristeță, în care, ca și cum n'ar fi fost în minile lui nicio putere, — totul trecînd în sama armatei, care și-a găsit un șef adevărat în calma siguranță a generalului Presan, om de rasă —, nu intra un automobil, nu sosia un om la raport, afară de prefectul de poliție Corbescu, un Sosie al d-lui Goga, blond, cu ochii albaștri, speriat, care, mai târziu, cînd anarhia bolșevică ne amenința, îmi propunea să prefacă locuința mea în bulevard pentru apărarea aceleia a lui Brătianu, și eu l-am întrebat de ce nu s'ar face contrariul. În față, pe acea

simpatică Stradă Romană, era Spitalul, care trebuia pe urmă să ieie foc, ca multe clădiri cu contabilitatea încurcată; ceva mai departe se adăpostia familia C. D. Anghel.

Dar mediul rezistenței în desastru nu exista. Nu exista de loc. Iașul însuși, unde revenisem de atâtea ori, în ospitaliera casă a prietenului Șumuleanu, găsind un așa de bun spirit, — suplinisem chiar pe Xenopol, acuma cu totul pierdut, o ultimă rămășiță din geniala lui inteligență licărind numai în fund, pe cînd buzele repetau la nesfîrșit ultimele cuvinte auzite, și fusesem primit... admirabil de decan, Philippide, care mă invitase în scris să fac „un lucru serios“, și nu conferințele cu care obișnuisem pe ascultătorii miei —, părea mai curînd plictisit, tulburat în liniștea lui patriarhală de această neconținută îmbulzire a unor oameni necunoscuți și nesimpatizați, cari, pe lîngă aceasta, erau adesea de o pretenție ce putea în adevăr să îndigneze, și une ori și de o brutalitate deosebită. Căsele se închideau, părăsindu-se odăile usurpate. Din vechea și marea prietenie, din lunga luptă pe care o purtasem atîția ani alături, la d. Cuza nu mai rămăsese nimic: pînă la ședințele Camerei ne-am văzut poate o singură dată. În fiecare din noii veniți se vedea pare-că unul din vinovații grozavei nenorociri. Și se simția tot mai mult, și nu numai la Evreii cari jubilau la orice veste rea, că oamenii ar fi preferat acea legătură cu Germanii pe care o ceruse tot clanul Stere, cu deosebiții săi Botezi, ca și profesorul de slavistică Ilie Bărbulescu, a cărui sfidare, insuportabilă, a trebuit să fie pedepsită cu pumni și palme într'o gară. Chiar oamenii cu sentimente bune în fond colportau știri false de înfringere și făceau glume cu privire la ceia ce așteaptă, „fără Mare“, adecă fără Dobrogea, „România Mare“. Era o atmosferă pestilențială de te înăbușiai.

În guvernul însuși nu se găsea niciun om de energie,

Pherekyde chiar desmințind figura lui de luptător medieval și dispărînd cu totul din actualitate, iar umbra lui I. I. Brătianu, mititelul, blajinul și așa de nedrept neglijatul Porumbaru pierzîndu-și ființa odată cu dispariția luminii de la care pleca; Vintilă Brătianu, în sfîrșit, își îndeplinea cu o perfectă conștiinciositate de bătrîn birocrat însărcinările exterioare. Ceia ce slăbia și mai mult direcția era o oarecare *nesinceritate* față de războiul în care guvernul se aruncase pe baza unor calcule rău făcute de șeful care de fapt existase el singur la început. Pe de o parte se păstrau oarecare legături cu Bucureștii, unde Procopiu, lăsat anume acolo, avea o anumită misiune, cum o avea una și profesorul Tzigara-Samurcaș, lăsat cu grija reședințelor regale și capabil de a trece, până în intimitatea ocupanților, cu mult peste aceste atribuții, precise. Aceasta fără a mai pomeni tot ce continua să fie între oamenii de stînga ai partidului, ca d. Sasu, și acela care de a doua zi după catastrofă desbrăcase haina de colonel român pentru a fi unealta, supusă față de stăpîn, insolentă față de populație, a ocupanților. În plină Cameră se va declara de pe banca ministerială că da, Procopiu a rămas la București din ordin. Iar, de pe altă parte, se făceau, încă de la început, pregătiri de retragere în Rusia, până la Harcov, părăsindu-se astfel credința că pe noul front s'ar putea produce o rezistență durabilă și cu folos.

La opoziție, starea morală nu era mult mai bună. Take Ionescu, rămas, după însușirea de către Marghiloman a rolului de împăcător cu Centralii și după moartea lui Filipescu —, singurul șef posibil al unui partid conservator de care nu-l lega nici nașterea, nici mediul, nici ideile fostului „democrat”, *vroia* continuarea războiului, dar realitatea luptei înspăimînta un suflet iremediabil timid. Lingă dînsul, conservatorii vedeau, din imensa nenorocire, în primul rînd posibilitatea, necesitatea chiar de a înlocui regimul, cu omul care o provocase. De fapt, după rămînerea supt o ocupație,

pe care cei mai mulți înțelegeau s'o întrebuințeze tot pentru blăstămatele scopuri de partid, a foștilor junimiști, credincioși originilor sub-germanice ale grupării, și chiar dacă erau așa de „franțuziți“ ca un C. C. Arion, partidul conservator de la Iași era represintat printr'unul din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, Mihail, om onest, bun, blind, gras, care făcuse odată un discurs frumos, — fratele său Grigore continua la București relațiile sale cu dușmanii—, apoi prin șeful Moldovenilor, D. Greceanu, care, de altfel, om cu tradiții de bună și adevărată, de și mediocră, boierie, își arătase pe front dorința de a servi țara, — și atit, afară de clientela, personală și permanentă, a admiratorilor lui Take Ionescu. Nu se relevase încă prin nimic în viața politică fostul secretar de Legație C. Argetoianu, care, opus oricăror reforme dăunătoare marii proprietăți și socotindu-le ca o concesie făcută unei sentimentalități desprețuite și ca o experiență foarte riscată, exprima păreri strict tradiționale, peste care politicianismul alor săi trecuse de multă vreme. Era încă unul din oamenii cari vedeau în neașteptatele împrejurări, așa de triste, baza unei acțiuni proprii, în orice direcție ar fi să se îndrumeze.

Conservatorii propriu-zisi mi s'au adresat și mie pentru a-mi cere să adaug ce influență aș putea să am fața de Regele, care păstra, în aceste zile de vădire a caracterulu fiecăruia, o atitudine nobilă și demnă, pentru ca să li se treacă lor mina, fără ca pentru aceasta să mi se facă propuneri precise de colaborare ori să mă lase să înțeleg ce ar voi să facă dacă li s'ar da puterea. Am refuzat orice ajutor și chiar orice discuție in ce privește asemenea planuri. Știam, ca și toată lumea de altfel, ce pot ambițiile nesprijinite pe ceia ce ar fi îndreptățit asemenea aspirații la un ceas ca acela și, pe lângă aceasta, îmi dădeam sama că, totuși, față de incapacitatea de acțiune a lui Take Ionescu, așa de ușor terorizat, până și tăcuta îndărătnicie a lui I. I. Brătianu, ascuns de toți în bîrlogul lui din Strada Romană, e încă de preferat.

În partidul liberal, în ce se mai putea vedea dintr'însul, nemulțămirea erau enorme. La Galați, d. Orleanu, unul din miniștrii cei noi ai lui Brătianu, desaproba public pe șeful care adusese o astfel de calamitate asupra țării, și el nu era singurul care să vorbească astfel. Și credința celor mai de aproape oameni de casă se clătina în vântul cumplit al desastrului. Omul care nu putea să animeze pe alții s'a găsit complet izolat, lipsit de orice sfat care ar fi putut să-l susție. Nu pot ști cit îl visita un altul din oamenii pe cari el, în timpul de autocratică diriguire, îi crease aproape din nimic: Al. Constantinescu, a cărui inteligență, în general recunoscută, era dăunată însă printr'o înfățișare fizică pretind la ridicul și prin reputația pe care o avea acest om de un perfect simț practic, singurul în tot partidul, că urmărește și sprijină orice afaceri. Acesta măcar nu s'a îndoit niciodată, dar trecerea-i era atunci destul de mică printre ai lui, de și Regele îl prețuia foarte mult, zicându-i totuși pe numele unei porecle injurioase, pentru că era unicul cu care se putea lucra în adevăr.

Dacă un Gheorghe Mirzescu, gazda pribegilor prieteni, acela în a cărui frumoasă casă cu două rînduri de la Copou ei se mai puteau întîlni, ținea la dispoziția oroposului șef a Guvernului o deșteptăciune firească și, mai mult : un echilibru moldovenesc, așa de prețios în asemenea împrejurări, tînărul ministru, care abia se deprinsese a vorbi în Parlament, unde mai târziu va ajunge să domine prin onestitatea sa, dar și prin realitatea politică a oricărei propoziții rostite, n'avea încă nicio influență, și tineretul, setos de a parveni, nu consimțea să și-l recunoască șef. Din potrivă, în frunte cu iutea vorbărie, avînd ca un sunet de mitralieră, a d-lui Iunian, mărunț avocat gorjan, apoi cu insultătoarea sfidare a d-lui Tîlică Ioanid de la Severin, cu brutala izbire a d-lui Nunucă Protopopescu , o adevărată „ligă olteană“, la care se adăugia cite un coprovincial pierdut apoi pentru politică, fără să uit

avîntul retoric, cu gesturi mari și teatrala punere în vedere a unui avocat moldovean, Trancu-Iași—, ei erau cei mai aprigi critici ai lui Mirzescu, a cărui situație în Cameră a fost zilnic ridiculizată. Cum se ciștigase și vechiul socialism de aventură seniorială al lui Georges Diamandy, care se și credea întâiul între oamenii unei ere cu totul noi, și mai târziu energia unui om ca d-rul Lupu, capabil, dacă e pe aceia, să strice toate farfuriile din toate cele cinci continente, era în politica internă un front de frondă pe care, în situația în care-l adusese înfringerea, Ionel Brătianu nu se simția în stare nici să-l înfrunte fățiș, și cu atît mai puțin să-l zdrobească. Era de închîpuit că temperamentul d-lui Cuza îl va face, dacă nu asociatul acestor revoluționari, fie și numai de fațadă, cari erau și internaționaliști, cel puțin prețiosul lor auxiliar prin săgețile pe care dintr'o tolbă veșnic plină le arunca asupra bancii ministeriale.

A face politică de surprare mi se părea însă în asemenea momente aproape o crimă, și n'am represintat un singur moment în acei doi ani și jumătate de încercare un punct de vedere divergent față de silințele care se cheltuiau pentru o ultimă și desperată apărare. De aici va resulta ca, nu numai d. Cuza, până ce se va alipi la o nouă acțiune politică, dar și pitorescul Zelea Codreanu, în costumul bucovinean cu care înlocuise levîta de teolog și cilindrul supt care l-am cunoscut întâiu, s'au crezut firește înlocuitorii desertiunii mele. Prieteni de aproape își vor căuta drumul aiurea, orice astfel de părăsire fiindu-mi total indiferentă atunci cînd tot gîndul meu era numai la țara în frămîntări de moarte.

XXV.

Pentru crearea spiritului nou

Totuși omului celui mai tare în credințele lui îi trebuie din când în când și un îndemn. Plecînd de la București, întrerupsesem ziarul meu, părăsind cantitățile de hîrtie care trebuiau să-l asigure multă vreme. Peste cîteva zile mi-a venit la Iași primul redactor, d. A. Cusin, care găsisese un loc într'unul din camioanele evacuării și care, soldat de rezervă, rămăsese repartizat la redacția mea. S'a oferit să scoatem din nou „Neamul Românesc“, și mi-am dat samă imediat ce folos moral ar putea să iasă pentru miile de descurajați și desorientați, și contra trădătorilor cari foiau în toate părțile, reapariția unei foi care ar avea toată libertatea, și ceva mai multă autoritate decît ziarele ieșene în care partidele-și publicau lîncedele comunicate și comentarii: *Evenimentul* lui Greceanu și *Mișcarea* lui Mirzescu.

Așa a apărut, în formatul unei fișuici, ziarul meu, care îndată s'a răspîndit în cercurile militare, mergînd până la spitalele de răniți, unde două mari talente, cu consacrare universală, d-ra Ventura, alergată imediat în țara părinților săi, și d. George Enescu, aduceau mîngîierea unor suflete credincioase și devotate.

Căci acuma se refăcea, ca o realitate nezguduită, în veșnic progres ca organizație și spirit, o armată. Cele

d'întăiu elemente ale celei vechi, gonită de la pasuri, sfărîmată în bucăți, erau o cutremurătoare icoană de scufundare națională complectă. Călăreții al căror mic mic grup reprezintă un regiment distrus, palizi infanteriști încrămențiți de frig în hainele supțiri și sfășiate, mincați de păduchii cari curgeau de pe dîșii ca o făină ignobilă, ofițeri cari în odaia mea izbucneau, la capătul atîtor miserii, în hohote de plîns. Atîta era la început. Dar în acest neam sînt nesfîrșite rezerve de energie, trecute din generație în generație, care apar numai la asemenea ceasuri grozave. A ajuns, pe lîngă acest admirabil instinct de conservare și pe lîngă această unică putere de refacere, prezența a trei oameni pentru ca steagul României să fie din nou apărut.

Unul era cel ce știuse salva fragmentele nenorocite ale defensivei sfărîmate, generalul Averescu, căruia, de altfel, i se observa fiecare pas, ținîndu-l cit mai la o parte pe secțiunea noului front care i-a fost atribuită și unde a dovedit încă odată ce poate siguranța rece, calculul netulburat, metoda fără greș. Până în ceasul cînd a crezut că trebuie să se consacre unei politici spre care era îndemnat de cei ce aveau nevoie de marele lui prestigiu, noi nu l-am văzut în Iașul unde fierbeau intrigile și se clociau planurile.

Cel de-al doilea, generalul care nu făcuse politică niciodată și care n'o va face nici pe urmă, Presan, căpătase, din fericire, sarcina pe care, cu același calm neimpresionabil, cu aceiași neclintită putere de judecată, a știut-o îndeplini, înlăturînd de la conducere camarazi și ducîndu-li pedeapsa, în acea atmosferă de bănuieli nu totdeauna întemeiate, până la degradarea publică a cui fusese sortit a intrupa înfringerea. Neclintit la datorie, avînd lîngă dînsul marile însușiri ale ajutorului său de căpetenie, colonelul Antonescu, el a dat mai mult și decît cele mai geniale planuri: siguranța că

mai putem trăi. Nicio uneltire politică nu s'a putut strecura, în acele hotărîtoare săptămîni, și, de altfel, nici în lungile luni de trudă care au urmat, la cartierul general, pe care tot mai mult l-a încunjurat respectul public și care a ajuns inima însăși a României însîngerate.

Franța alesese bine trimețîndu-ni, din nenorocire prea tîrziu, împreună cu un grup de ofițeri cari știau ce înseamnă, nu războiul ca pe vremea lui Carol I-iu, ci teribilul războiu modern, pe generalul Berthelot. Jovialitatea lui de voios burghes frances, netulburat nici în cele mai grele clipe, marea serioșitate cumpănitoare, ascunsă supt zimbetul lui larg cu ochii în lacrimi, cunoștințele căpătate în momentul rîspingerii atacului german acasă la el, în zilele de cea mai mare rîspundere, se uniau la dînsul și cu tradiția pe care o represinta, iubînd-o, și pe care o aveam și noi, în toate amintirile noastre. Nu ni zicea mare lucru un general în automobil, care părea că fuge, pe cînd generalul în tunică albastră, cu chipiul rîșu cusut cu aur, mare, voinic, frumos, călărînd un cal de rasă, ni apărea ca însăși imaginea unui războiu în care, după ceasurile cele mai rele, este încă puțința de revanșă și de glorie.

În ce privește pe Ruși, zilnic se perindau convoiurile cenușii, în nesfirșită clătinare, care sîmănau mai mult cu un grup de condamnați triști mergînd către vre-o Siberie ori cu o turmă umană trimeasă la tăietoare decît cu soldații mindri ai unei mari Împărății. Ne dureau urechile și capul de hăulirea pustie care întovărășia această tîrire fără vlagă a tinerilor comandați pentru omor și moarte. Era o bucurie cînd primele unități românești refăcute aduceau pe aceleași străzi un ritm vioiu, un cîntec plin de energie, o privire limpede, o poruncă iute: contrastul între cele două rase, plin de înțeles, era în stare să ne înalțe.

Rare ori cite un Rus s'a abătut pe la mine, care scriam pentru dînșii, ca sa-i fac să ne înțeleagă și să ne respecte,

să ne iubească, dacă e posibil, într'o luptă de camarazi, istoria în limba franceză a relațiilor ruso-române, adausă la aceia despre legăturile cu toți aliații, pe care o făcusem pentru a fi răspîndită în alte cercuri militare și diplomatice, și, cînd uniforma Țarului trecea pragul meu, descoperiam răpede că e vorba de vre-un Polon, ofițer superior, care nu doria nimic mai mult decît, în folosul neamului său, distrugerea, cît mai complectă și mai răpede, a armatei din care de silă făcea parte. Mi s'a explicat că în zădar m'am ostentit să scriu : în lumea diplomatică a Rușilor, preocupată de ideia cum s'ar putea împărți teritoriul românesc între Austrieci și dînșii, o astfel de carte era considerată aproape ca o insolență, iar, între ofițerii cari aveau răgaz să cetească, numărul cunoscătorilor limbii franceze era extrem de mic, cadrele fiind de atîtea ori înoite și fireturile aflindu-se acum pe umerii foștilor subofițeri și soldați.

Am văzut cîteva figuri de militari ruși, posomoriți în lungile mantăli sure, la slujba care, de Sfîntul Nicolae, într'o zi de cumplit ger aspru, supt un cer de hemilos oțel, s'a făcut la Mitropolie, și în slavonește, pentru biruința oștilor lui Nicolae al II-lea. Oîceiturile necunoscute la noi, profunda cîntare a bașilor, invocațiile către o putere care, cu toată ortodoxia comună, însemna la noi invazie și tiranie, insultătoare stăpînire, apăsau greu asupra sufletelor noastre. Știam că, la mențiunea alianței care ne lega, din cercurile rusești se răspundea cu aroganta afirmație : „nu aliați, protectori“, și ce măsuri se luau ca pentru luarea în stăpînire a colțului de țară peste care mai flutura steagul românesc.

Mai mult timp, I. I. Brătianu stătuse la îndoială dacă să cheme sau ba un Parlament în care știa bine ce puțin sprijin va putea să găsească. Se pare că și sfaturi din afară l-au făcut să se decidă la o sesiune ordinară, așa de mult întîrziată. A fost o hotărîre fericită, pentru că

oricare ar fi fost calitatea majorităților și atitudinea, de obicei nepotrivită, a opoziției, era, nu numai o puțință de lămurire a îndoielilor, afară de cele pe care guvernul și le reserva, dar și un îndemn pentru miniștrii descu-rajați și desorientați și un mijloc de a ținea vie o con-știință publică prea mult înăbușită.

Discuția la Mesaj a fost jenată și săracă. Ea mi-a dat prilejul să exprim tot ce de atita vreme îmi zăcea pe inimă și nu-și putea găsi rostirea în scurtele articole de jurnal. Am îmbrăcat în acele cuvinte toată ura contra încălcătorilor pământului nostru, tot desprețul față de forța brută, de șarlatania uneltelor, opusă energiei viteze, toată încrederea, sprijinită pe îndelungata cercetare a unui trecut de atitea secole, că, totuși, dreptatea elementară a cauzei noastre nu va putea fi zdrobită și, în același timp, tot regretul că am ajuns unde eram, prin vremea pierdută cu certe interne trecătoare, de pe urma cărora am intrat în războiul cel mai plin de primejdii și fără pregătirea ma-terială și fără indispensabila solidaritate morală.

Cuvîntarea aceasta, pe care mi-a smuls-o toată maies-tatea dureroasă a momentului istoric și în care era așa de evident că nu aduc nici miserabile artificii retorice, nici o grijă de mine însumi, de interesul meu, de orice interes al meu, ceia ce ar fi fost și mai miserabil, a produs o uimire la care nu mă așteptam. Vorbisem și pentru ceilalți, pentru toți ceilalți, pentru aceia, mai puțin sti-mabili, cari aveau o frică nebună de răspundere — și I. I. Brătianu s'a grăbit mai târziu să-mi spuie că am și eu pe cea morală, pe care eram mindru s'o reclam, dar ea n'avea nimic a face cu lipsa de armament și incapacitatea de comandă—, ba chiar și pentru cei cari cu sinceritate se pocăiau la ceasul ispășirilor, ca și pentru aceia pe cari-i luase numai valul unei politici de ale cărui primejdii ultime nu-și dăduseră sama până atunci. S'a cerut afișarea dis-cursului, care s'a răspîndit oficial, și s'a transmis telegrafic

în strainătate această afirmație a hotărârii nezguduite de a merge până la sfârșit în îndeplinirea onestă și curajoasă a unei datorii de onoare. Dar încă de a doua zi mi s'au cerut unele modificări, mai ales în ce privește citarea adâncilor și duioaselor cuvinte ale lui Gheorghe Ștefan, Domnul moldovean îndemnat să-și părăsească țara: „mai bine să ne mănince cinii pământului acestuia“. Inuși ministrul de Războiu, pe care nu-l văzusem de mult, m'a rugat să aprob această supresiune. Am înțeles de ce era vorba: oamenii se pregăteau de trecerea în Rusia, și nebuna expediare a cercetașilor, de care a fost vorba în acea iarnă, și contra ideii căreia am luptat cu cea mai firească indignare, era în legătură cu aceeași desperată și lașă concepție.

Evacuarea proiectată nu s'a produs. O iarnă teribilă căzuse și asupra noastră, cari o cunoaștem, și asupra dușmanilor, cari erau mai puțini obișnuiți cu dinsa. La Iași circulam sărind peste imenșii nămeți de zăpadă. Acest înveliș de nesfirșită pace isola și mai mult. Legături nu mai existau decît între aceia cari aveau ca funcționari aceiași datorie de îndeplinit. Pe străzi treceau supt pază soldați stinși, desertorii supremei nevoi, ai imposibilității fizice absolute de a mai continua, ori camioanele care aduceau unul peste altul trupurile înțepenite, așa de multe, încît spitalele, unde bolnavii zăceau și supt paturi, erau silite să refuze primirea, de a trebuit, odată, să deschid cu sîla poarta lăcătuată a Sfintului Spiridon. Se terminase cu lungul convoiu al cercetașilor și al tineretului ridicat din ținuturile ocupate, cari se duceau să moară la Hirău, de tifos exantematic, ca și de sfîrșeală, de dor, pe cînd, nu departe, la Șipote, era miseria fără nume a internaților. Privilegiații războiului nu se îmbulziau în orașul de o nesfirșită tristeță, în care pentru a se face foc se tăiau copacii bătrîni de la Copou.

Au murit mulți în această a doua-ză după desastru : am dus la mormînt pe marea artistă Aristița Romanescu, am urmat sicriul prietenului Cocută de la Vălenii-de-Munte. Va cădea mai târziu și devotatul meu ajutor la ziar, un cugetător puternic și original și un suflet de o rară credință, Aurel Metroniu, a cărui șubredă fire a cedat răpede bolii cumplite, care secera și pe medici. Nu odată am cules și de pe hainele mele scîrboasa insectă care transmitea moartea, lucrătorii tipografiei unde scoteam ziarul fiind ei înșii atinși de dinsa. Morții n'aveau nici cei patru păreți de scînduri întregi, și din sicriile hurducate pe străzile încremenite de ger ieșiau mirosuri de putreziciune care amețiau ; atîția soldați au fost coboriți numai cu cămașa în tranșeele comune, care, ca pe front, țineau locul de groapă.

Sprijin moral era greu de găsit, și, dacă însuși l-ai fi putut da, nimeni nu venia să ți-l ceară în amorțeala ce părea că a cuprins o societate întreagă, care uitase că mai este ce poate forma o oștire și că dreptatea nu se lasă ucisă atît de ușor. Dintre prietenii pe cari-i putusem cîștiga în lunga mea viață, era la Iași Delavrancea, dar cu omul care jucase mari roluri politice legăturile nu mai erau cele de odinioară ; îl vedeam une ori pe stradă aproape ca pe un străin și în casa refugiului său am călcat o singură dată, atunci cînd frumosul lui cap abia încărunțit se odihnea pe perna unei scurte agonii, și, pe cînd, la serviciul de înmormîntare din biserica Banu, d. Petrovici, care mi-a dat pentru ziar atîtea articole despre Bucovina încît l-am înștiințat că nu mai public niciunul dacă nu-mi dă ceva și despre Ardeal, ceia ce-i era, se pare, imposibil, glorifica, acum, cu întreaga noastră luptă, în cuvintele unei măiestrite retorici, pe cel care se ducea înainte de răsbunarea neamului său, un ciudat autor dramatic, complet beat, făcea scandal în biserică.

Cu carul cu boi venise de la moșioara sa din Rimnicul-

Sărat Vlahuță și, așezat într'un colț liniștit al Iașului, de unde s'a dus apoi la Birladul originii sale, el era, nu numai un cald prieten și un bun sfătuitoare, dar în același timp spiritul cel mai increzător în biruința care nu putea lipsi. Tot pesimismul de împrumut îi dispăruse, iar desprețul față de o clasă dominantă care se dovedise tragic de falimentară, îl reserva pentru alte timpuri; nu vedea înaintea sa decit o mină de Romini cari, cu ultimele puteri, luptă în tranșeele desperării contra unui dușman odios. Marii lui ochi negri, așa de adânci supt sprincenele groase, trăsăturile energic brăzdate ale feței lui brune, aripa de corb a părului răzvrătit pe fruntea unde păreau că se încrucișează furtuni, și mai ales glasul incomparabil, de o excepțională putere de vibrație, unite cu felul călugăresc al unei vieți care evitase orice plăcere ușoară, orice plăcere banală, orice contact cu oamenii de duzină, îi dădeau un aier de profet. Nici odată însă el nu întrupase mai misterios ce e fundamental în ființa acestui neam: incomensurabila capacitate de a răbda, așteptînd ca Scripturile să se îndeplinească. După ce a plecat de lîngă noi, frumosul lui Calendar birlădean a fost încă unul din mijloacele pentru a însufla rezistența.

În fiecare clipă apoi simțiam lîngă mine iubirea, așa de delicată și așa de inteligentă, a sufletului ales care era Vasile Bogrea. De mult, o scrisoare de o linie elegantă și fină îmi mărturisise, de la studentul care abia-și isprăvisse Universitatea la Iași, sentimente pe care era să le păstreze până la moartea sa eroică în mijlocul celor mai mari dureri. Cu o memorie fabuloasă, unică, prin care era capabil să adune atîtea cunoștinți, în toate domeniile, cite nu le-a mai cuprins o minte românească, și în același timp capabil să le rinduiască, să le puie în vedere și în valoare prin cea mai seducătoare din imaginațiile capricioase, jucîndu-se cu greutatea care ar fi zdrobit pe un altul, el știa să li deie, în

legăturile lor neconținut schimbătoare, toată strălucirea unei pătrunzătoare ironii. Acest tânăr Dorohoian, cu ceva singe polon în vinele sale, profund latinist, excelent cunoscător al limbii grecești, inițiat în mai multe literaturi, ale căror opere le adunase în odăița nesănătoasă, pe care mulți ani n'a vrut s'o părăsească, a unei căsuțe lăturalnice, era și un filolog eminent, totdeauna nou în studiile sale, la care aducea informații nebănuite, și un poet, nu numai în suflet, dar și în formă, ascunzând versuri scrise în ceasurile sale de absolută intimitate, și un orator de o rară varietate și de o uimitoare siguranță, în stare a însufleși o personalitate și o epocă, atunci când zugrăvia un fermecător film complet înaintea ascultătorilor. El n'a putut fi păstrat științei și societății în mare parte și din desprețul pe care-l arăta pentru suferinți nemărturisite; un ulcer la stomah, care așa de ușor s'ar fi putut tămădui, s'a prefăcut astfel încetul pe încetul, de la o vărsare de sînge la alta, într'o boală fără leac, pe care numai misterele sufletului său excepțional au putut-o ține atita vreme pe povirnișul morții. Pe atunci însă, mărunțul om palid cu luminoșii ochi negri era numai viață și veselie. De mine se îngrija cu o filială aplecare și grabă, adunîndu-mi cărțile de care aveam nevoie: de la el, de la biblioteca Universității, revizuindu-mi corecturile, sugerîndu-mi idei, întovărășind rezultatul sforțărilor mele cu acele cuvinte de bună înțelegere și de caldă recunoaștere pe care orice suflet omenesc și le dorește și fără care se otrăvesc apele vii ale nevoii de a crea. În acești doi ani și jumătate de Iași el a fost, trebuie s'o spun, suflet din sufletul meu: la atîtea lacrimi pentru pierderea lui în momentul cînd era încunjurat de toată prețuirea și de toată simpatia, după ce ajunsese la catedra universitară pe care o merita de mult, mă simt dator să adaug acest omagiu.

Se mai abătea pe la mine, dese ori, cumintele om potolit, încet în rostirea cuvintelor cu greutate, care s'a dovedit a

fi d. Gheorghe Kirileanu, bibliotecarul Regelui. Il cunoșteam de mult și prin cultul pe care-l purta lui Eminescu, din care a editat la mine un număr de articole alese, prin înțelegerea lui frățească pentru literatura populară, prin nesfârșita iubire pentru tot ce privia datinile noastre și vechea noastră literatură, ca și amănuntele de tot felul ale trecutului românesc. De sigur, supt anume influențe, el nu era un increzător în succesul războiului pe care clanul căruia-i aparținea nu-l dorise, dar, oricare ar fi orientarea unui om perfect onest și de o înaltă serioșitate, atingerea deasa cu dînsul în astfel de împrejurări nu putea decît să facă bine.

D. Kirileanu era un prieten al familiei Știrbei, care se bucura și atunci de o mare influență. Șeful ei avuse simpatii pentru Centrali, mai puțin solide și mai puțin mărturisite decît ale fratelui său Gheorghe, care s'a stins în teritoriul ocupat. Dar aceasta nu-l împiedeca să-mi spuie, cu ani în urmă, că mergem neapărat spre realizarea unității naționale, și la un om de o atît de cumpănită judecată această siguranță avea o altă valoare decît la un entusiast. D-na Nadeja Știrbei, fiica beizadelei Bibescu, usese crescută, din cauza unor triste împrejurări de familie, în Germania, și frumoasele sale versuri și povești, dintre care cele d'intăiu au fost traduse și de mine în românește, fuseseră redactate și tipărite în limba germană. Dintre fiice, cea mai mare moștenise înaltele însușiri intelectuale ale străbunului, Vodă-Știrbei, și a discuta cu dînsa asupra oricărui subiect era o adevărată plăcere. Ne-am văzut dese ori în acele luni teribile, și era fără îndoială ceva să descoperi atîta pricepere și simțire la membri ai unei clase care nu mă deprinsese prea mult cu asemenea daruri sufletești.

Lungă mine chiar, era Legația francesă a exilului. Un om de o mare distincție, serios și în figura sa lungă, palidă, cu visătorii ochi de miop, era reprezentantul Republicii. D.

de Saint-Aulaire aduna o societate restrinsă, în care era d-rul Cantacuzino, de o atît de furtunoasă și expansivă vitalitate, pe care nu l-am putut păstra mult timp, tot sufletul cerîndu-l în Franța întregii educații pe care o primise, apoi d-ra Ventura și cîțiva alții, pe cari nu mi-i mai amintesc. Încrederea ministrului în viitorul țerii lui, care-și vărsa așa de larg sîngele, era nezguduită, dar nîciodată un exces de limbașiu, un gest nu erau întrebuintate pentru o afirmare cu atît mai impresionantă, cu cît era mai discretă. Trăsura Legației mi-a permis să mai răsflu puțintel, mergînd la Miclăușanii familiei lui Gheorghe Sturdza, fratele fostului prim-ministru, clădire gotică de fost student german, fanatic pentru o viață ca a iuncărilor, foștii săi colegi, dar și harnic strîngător de manuscrise și documente românești, castel feudal unde stăteau acuma, ascunse de lume, soția lui, fiica lui Ion Ghica, și fiica fiicei, văduva unuia din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, bune doamne, atît de primitoare. În turnul unei biserici vecine, la Doljești, am găsit o colecție extrem de interesantă din vechea noastră ceramică moldovenească, ale cării tradiții le continua încă un industriaș evreu la Hirlău. Mai pe urmă am fost și la Hermeziul lui Costachi Negruzzi, unde am găsit așa de interesantele lui opere de tinereță, de care nu vorbise nîciodată nimeni.

Dar unde întilniam siguranța neclintită cu privire la neapăratul rezultat al războiului era în Palatul Reginei, care se așezase deosebit — Regele fiind, printr'o curioasă potrivire, în chiar vechea reședință a lui Cuza-Vodă —, la Comandamentul Corpului de armată, bătrînă casă boierească, plină și ea de amintiri.

Acolo, în odăile luminate pînă tîrziu noaptea, nu înceta activitatea. Se lucra pentru răniți, pentru armată, de un grup de doamne pe care le alesese Regina, se primiau știri, se încercau sugestii pe lîngă Regele,

mai îndărătnic decât pricind în afirmarea autorității sale, se cereau și se dădeau sfaturi, recurgându-se une ori din greșeală la cutare bancher snob, care, în legătură cu doamne care-și simțiseră o misiune, se credea chemat să dea o nouă moralitate societății românești, înțelegându-se măcar atita, că lipsa de orientare morală fusese una din cauzele de căpetenie ale nenorocirii; am fost invitat și eu odată la o preoteasă a reformei sufletești și am putut cu greu să-mi rețin zîmbetul față și de cadrul, de semi-obscuritate și de blăni de animale salbatece, în care eram primit. Mîndria atitor rase stăpînitoare, vigoarea credințelor protestante, spiritul biblic, aș zice — mai târziu Regina, împiedecată de a vorbi, îmi trimetea pentru ziar bucăți din Scriptură, care-i oșlindiau perfect părerile și decisiunile —, dîrzenia englesă venită din educație sa se uniau pentru a face din Maria a României principalul resort moral al rezistenței cu orice preț, al rezistenței până la capăt. Pe fotografia pe care mi-a trimis-o de ziua numelui meu, și care-mi e și astăzi în fața biroului la București, stă scrisă această convingere absolută, mistică în faptul că „România se va ridica purificată din desastru“. Acest sens nu-l regăsisai la nimeni din cei cari aveau un rost în sforțările pentru a reface ceia ce așa de răsunător fusese pierdut Într'una din dese audiențe pe care le aveam, anunțîndu-ma numai, ca unul care se știa, întaiu, că nu mint, și, al doilea, ca nu-mi e frică — și de astfel de oameni avea nevoie, în tragedia sa, sufletul Reginei —, mi-a vorbit de curația fizică și morală care se ridică în ea împotriva atmosferei de minciună și de lașitate care încunjura acest apus singeros al epocii de artificialitate și prestigiu, moștenire, în România de la 1916 ca și în Franța imperială de la 1870, a unei Monarchii în care forma, așa de îngrijit cultivată, nu mai corespundea fondului.

Atunci a apărut așa de frumoasa carte, de înțelegere

și de iubire, ceia ce de la sine creiază și frumuseța literară, a Reginei, „Țara Mea“, imn închinat României, în locurile și oamenii ei, și unul din cele mai mișcătoare imnuri; am tradus-o în câteva ceasuri, tipărind-o la mine, ca să se împartă și în spitale. A venit apoi o carte pentru copii și o legendă la Muntele Sfint, cărora am simțit plăcere să li dau o formă românească. Mi s'a arătat pentru traducere și manuscrisul părții a doua, încă netipărită în englezește, din „Țara Mea“. Era vorba și de Dobrogea, și mi s'au cerut lămuriri privitoare la vechile cetăți elenice de acolo: am dăruit frumoasa monedă de argint a Tomisului cu pasărea de mare și, cum era cuprinsă în nasturii miei de manșetă, Regina mi-a trimes în schimb pe aceia ai Regelui, cu scusa că „nu s'a găsit ceva mai bun în garderoba unui pribeag“; ei sînt și azi una din prețioasele legături vizibile cu un trecut în care a fost și atîta din credința și din munca mea.

La Regele am fost chemat îndată după cuvîntarea mea. Mi-a vorbit mult, foarte sincer și foarte mișcat acela care, fire îndoită și tragică, avea timp și pentru curioasele legături ce i se atribuiau și pentru profunde crize religioase și morale. Aveai dreptate, spunea el; așa e: am ajuns aici pentru mari vinovății de ordin etic; lipsa de autoritate, lipsa de adevăr, lipsa de onestitate, acestea ne-au pus pe priporul scufundării totale. E bine ca lucrul să se știe, e bine să se caute o îndreptare, imediată, scormonind în sufletele tuturor, până la cele mai umile, care sînt și cele mai lipsite de păcate. Ziarul meu trebuia trimes tuturor, pe frontul care începea să se refacă; se vor trage pe sama Statului 5.000 de exemplare pentru a se distribui în tranșee.

Acest ziar, scris de mine, afară de articolele lui Meironiu și de contribuțiile, mai rare, ale citorva din oamenii pe cari-i apropiaseră de mine, momentan, împrejurările, ca profesorul I. Simionescu, Botoșănean, fost coleg de

liceu, om de un deosebit talent literar, capabil de a însufleși în scrisul său imaginea locurilor din țară pe care cu interes și cu iubire le străbate, îmi era acuma aproape întregul rost, și-i simțiam și toată greutatea și toată răspunderea, covârșitoare pentru mine. Venise în sfârșit ceasul când cuvintele mele nu se mai pierdeau în vânt, în mijlocul unei societăți ușuratece și flecare, ci fiecare rind era urmărit cu frângere de inimi, pentru a se lua de acolo și știrile și îndemnurile, care nu se puteau găsi aiurea. Unde mai erau timpurile marilor gazete bucureștene, *Universul*, *Dimineața*, *Adevărul*, atit de absolut stăpîne pe ce se poate numi, cu o oarecare indulgență, „opinia publică“... Unii se luptau să le învie în Bucureștii ocupației, coborîndu-se până la anume angajamente, dar stăpînii străini preferau să-și aibă organul lor în limba germană, iar, pentru Romîni, deocamdată, ediția românească a unei foi de cultură, în care toți sfătuitoarii și sprijinitorii războiului erau expuși odiului unei populații în mare suferință.

Aveam la îndemină, pentru a putea informa mai bine decit oricine, ziarele din străinătate, care, îndreptate, din țările neutre, către București, ni veniau nouă la Iași: foi danese, olandese, etc. Mi se aduceau, pentru censură, acasă, și ceasuri întregi erau ocupate cu descărcarea și amănunțita cercetare a sacilor. Am putut ști astfel zi de zi tot ce se petrecea în teritoriul ocupat, cu atitudinea detestabilă a unei părți dintr'o lume care nu fusese crescută național și n'avea instinctul ce o poate înlocui, ca și gesturile infame ale unora din oamenii noștri politici, Marghiloman, de exemplu, afirmînd că schimbarea de alianțe e ceva necesar și care va fi permanent, relațiile noastre cele mai firești fiind cu Centralii, apoi hohotele de ris ale miserabililor pentru cari desastrul național represînta o adevărare de profeții mai vechi, un fel de satisfacție pentru inteligența lor, mai ascuțită. Altfel știrile de acolo deveniseră imposibile: la sfîrșitul unei ședinți de cercetare în Archivele Statului din

lași, unde căutam și o ocupație și o uitare a durerilor prezentului, și materiale, într'un corp obosit, d. Al. Lăpădatu, care trăia din greu într'un colț de sărăcie, mi-a adus vestea că între acești trădători e și vechiul său prieten Verzea.

De altfel trădarea era pretutindeni, de jur împrejurul nostru. O cetia din ochii bucuroși de orice eșec pe front, de orice veste falsă, firește foarte detaliată, a unei noi lovituri căzute asupra noastră, cari căutam cu greutate frontul capabil de a rezista. De la colonelul Sturdza, marea speranță a unei întregi generații de ofițeri, pătrunși de datoria lor și însuflețiți de sentimentul cel mai curat al onoarei, am primit discursul, pe care l-am și publicat, către bătrînii rezerviști pe cari-i întrebuițase pe frontul lui din Putna; de-asupra, stăteau citeva rinduri al căror sens, care putea fi o luare de rămas-bun definitiv—, „ca să știu cine a fost el“—, nu l-am înțeles de la început. Tot de la d. Lăpădatu am primit zguduitorul veste că nenorocitul a trecut la inimic, și mi se dădea și proclamația, tipărită în Secuime, prin care el chema la deserțiune soldații pe cari-i credea siliți să lupte pentru cauza Rușilor, năvălitori azi, stăpîni mine.

„Redacția“ mea era în biroul de vînzare a biletelor de teatru al lui Maximovici, și ni împărțiam ceasurile unor atribuții atît de deosebite. În dosul grilei de lemn a tejghelei, pe o măsuță, făceam ziarul, așteptat cu nerăbdare și răpede epuizat, a cărui construcție era meritul priceperii și devotamentului d-lui Cusin. Tipografia Iliescu se afla în față, cu murdăria și bolile ei. În aceiași clădire centrală, Guvernul adunase pe scriitorii al căror talent nu trebuia expus gloanțelor și li dăduse sarcina de a scoate marele ziar oficial prin care să se pregătească și să se menție o anume atmosferă morală; acolo se primia, se discuta, se glumia, se continua viața de cafenea din timpurile de pace. Frumosul, vioiul Locusteanu represinta o garanție de ordine și de muncă, între aceia pe cari-i servia spiritul

său întreprinzător și practic, dar cine nu era printre ei, până și la cei oricând gata să jure că am pornit pe un drum greșit pentru că n'am ascultat pe profetul Stere, cari, la cea d'întăiu aparență de prăbușire, își vor manifesta din nou, în chipul cel mai desgustător, adevăratele sentimente, până la d. Minulescu, care aduna elemente pentru ignobilă șarjă din „Roșu, galben și albastru“, ba până la cei mai pretențioși dintre oamenii cu veleități politice, cari anunțau ritos, considerînd războiul ca o afacere de carieră răpede, cum a și fost pentru dinșii, că au „dărîmat“ pe Brătianu și că, după ce vor mai „dărîma“ și pe Take Ionescu, vor putea să fie ce doriau și ce meritau : stăpînii României! Aceasta era, de altfel, în spiritul momentului, căci un întreg tineret își forma atunci un crez de o feroce ambiție, care li va domina apoi toată viața : mai târziu, tînărul doctor în științi economice de la Berlin Virgil Madgearu, fost pe vremuri colaborator la foaia mea și unul din cei ridiculisați la „Viața Românească“ dintre „băieții din centre“, îmi declara că totul trebuie înlocuit printr'o revoluție, în fruntea căreia natural se vedea pe sine însuș — și, întru citva, secretarul partidului „șerănesc“, jucînd în virful bățului echipamentul rural al d-lui Ioan Mihalache, care se afla atunci pe front, tînăr învățator, cunoscut mie înainte de războiu numai prin discursuri la Asociația breslei sale și prin prezența la un concurs de porturi populare și danțuri de la Vălenii-de-Munte, s'a ținut de cuvînt : în energica-i barbă proeminentă, în paliditatea feței chinuite de rîvniri precoce vedeam de alminterea toată garanția pentru aceasta.

Grelele dureri intercostale, care mă chinuiau aproape continuu, nu mă împiedecau de a da și ultima picătură de vlagă acelei foi în care mi se resuma acum toată viața și pe care aveam mulțămirea, singura mulțămire, de a o simți organul de căpetenie al rezistenței morale

fără care ar fi fost poate mai puțin utile și imensele suferinți ale celor de pe front.

În ceasurile libere scriam acuma, după cererea librăriei Hachette, îndemnată la aceasta de ministrul Stephen Pichon, o nouă istorie a Românilor pe scurt, o sintesă, al cărui întreit scop era : să arăte dreptatea cauzei pentru care ne istoviam, să presinte titlul cultural al existenței și al cererilor noastre, care nu putea fi decît dezvoltarea de-a lungul veacurilor a unei civilizații, a unei civilizații proprii, și pentru toți Români, și să stabilească drept basă a acestei lungi opere de vitalitate națională calitățile constructive ale țeranului român. Adunînd doar cîteva cărți în jurul meu, o redactam cu înfrigurare. Textul odată stabilit îl dictam d-lui Stahl, care, ca „Neamț“ (tatăl său fusese Bavares; mama, Francesă, trăia), căutase să-și capete cu orice preț rana pe care o îngrijia acum supt acoperișul pribegiei mele. Ilustrațiile le dădea pictorul Stoica, pe care-l recomandasem Marelui Cartier și Reginei și care a cuprins în schițe simbolice, prea mult uitate, momentele cele mai impresionante și mai sfîșietoare din această mare tragedie; Casa Hachette mi-a rătăcit acele desemnuri. El a făcut și coperta, pe care a refuzat-o Regina, a Calendarului care apăru supt ocrotirea ei.

Era atita tristeță în palatul ei de reședință, încît un sentiment duios, în care se amesteca și tot ce putea să provoace imensa ruina, materială și morală, d'împrejur, mă făcu să organizez în jurul acestor oameni pe cari mai toți erau gata să-i părăsească la cel d'intăiu semn din altă parte — și Regele-mi spunea că e gata, dacă se simte nevoia, să facă gestul abdicării—, să li organizez, zic, de Anul Nou o urare după vechea datină, cu un text în versuri, pe care-l improvisasem. Studenți, elevi din școli, cu cîțiva intelectuali, mă întovarășiră cînd suiui scările în capul cărora, înaintea canaturilor ușii din mijoc, care da în camera unde se lucra pentru armată,

stăteau cu toții, grămădindu-se ca de frig unul de altul. Când am vorbit de nenorocirea care se abătuse asupra tuturor, de casele părăsite, de pustiu ce li s'a făcut împrejur, o lacrimă grea se desfăcu din clarii ochi albaștri ai Reginei.

Încetul pe încetul neasămănata putere de refacere a acestui neam, de atâtea ori cosit și călcat în picioare, începea să se manifeste. Înainte de a se ridica această iarnă aspră fără păreche, care parcă voia să ne ție nesfârșit supt tristul ei giulgiu, semnele de încredere apărură, fără ca, din Apusul de care ne legaserăm, să ni fi venit încă primii mîngîietori și soli ai biruinții comune.

Se organiză o școală pentru viitorii ofițeri, care se va așeza apoi la Botoșani, fiul meu cel mai mare fiind și el primit într'însa. Mi se ceru de colonelul Văsescu, însărcinat cu conducerea ei, să vorbesc tinerilor acestora, cari vor avea misiunea să ajute cu sacrificiul lor total la refacerea patriei îmbucățite. De aici a ieșit o serie întreagă de considerații cu privire la semnificația războiului. Căutînd să întăresc pe alții, adăugiam puteri sufletului meu însuși. Din ce în ce mai mult, gîndindu-mă și la cîte le răbdaserăm și totuși rămăseserăm în picioare, mi se înfigea convingerea că, nefiind vorba numai de noi, ci de o parte așa de largă din lumea cea mai civilisată, mai plină de demnitate și de mîndrie, ea nu va putea să accepte o situație ca aceia pe care, fără nicio îndoire și fără nicio muștrare de cuget, aveau de gînd — și nu se sfiau să o și mărturisească — să li-o impuie Germanii.

Acei trimeși ai luptătorilor din Vest a căror misiune era să ni arăte că nu luptam singuri pe frontul supremelor sforțari, sosiră în sfîrșit. Erau de tot felul. Un general american, un grup de intelectuali de acolo, curioși, naivi, copilăroși, cu un profesor care se uita la colecția mea de monede noi, se mira că și Carol I-iu și dom Pedro

al Braziliei au barbă, imprumuta broșuri despre războiu de la mine și-mi lăsa la plecare moneda de aur pe care i-o refusasem... Oricum, te mai simțiai pe pământ la contactul cu dinșii, plecați de așa de departe, cu venirea lor intra o rază de lumină în temnița noastră îngustă și întunecată, duhlind a mormint. Apăru apoi Vandervelde, cu figura-i de vechiu savant aplecat asupra hirtiiilor sau epruvetelor lui, și tumultuosul, țeposul Albert Thomas, ministrul munițiilor franceze, gata să îmbrățișeze pe regele Ferdinand și să-l sărute din plin, cuprinzându-l cu buna energie prietenească a brațului său de plebeian luptător.

Cum, în cursul iernii, la vila „Greierul“, a domnișoarelor Sculy, unde se așezase un spital militar, tifosul exantematic luase pe devotatul doctor Clunet, unul din ajutătorii noștri franceși, am propus să se voteze de Cameră cu acest prilej darul casei de țară, așezată într'o frumoasă livadă, Statului frances, pentru a se face acolo un *home* al Francesilor ce vor visita apoi România. Dar președintele Morțun, de care stînga liberală își bătea joc în chipul cel mai trivial și mai zgomotos cu putință, demoralisîndu-l cu totul, a fost de părere să se aștepte acceptarea Statului frances, și își poate închipui cineva dacă la aceasta se gîndiau cei din Paris. Astfel s'a oprit gestul pe care-l credeam și datorit, și frumos.

Regina dorise să meargă în Rusia pentru a exercita, în folosul rezistenței noastre, rău ajutată prin transporturi de arme și muniții anume întirziate de la nesfîrșit de îndepărtatul Arhanghelsc, pe Marea Înghețată, influența pe care credea s'o aibă asupra vărului ei, Țarul. Cum știa cit de gelos de autoritatea sa e Regele, m'a însărcinat să încerc eu a căpăta o permisiune care a fost neted și hotărît refusată.

S'a hotărît atunci ca Moștenitorul să meargă la Petrograd, întovarășit de Ionel Brătianu, pe care această

însarcinare părea că ajută să-l puie pe picioare, să-l învieze. A venit la mine după întoarcere. Mi-a povestit, cu orgoliul care se cunoaște, că a impus Rușilor să-l trateze ca pe orice președinte de Consiliu al unui Stat aliat, că a descoperit la conducătorul politicii interne rusești, Protopopov, pe un inginer mediocru, de care și-a putut bate joc; în ce privește stînga politicii rusești, pe care o știam și ce este și de ce e capabilă, gîndindu-mă însă pentru moment numai la un Gucicov, căci Chereński era un nume aproape necunoscut și nimeni nu se putea gîndi la un Len'in și Troțchi, pe atunci pribegi ascunși prin colțurile de Occident unde conspirau fără folos de o viață întreagă, el îmi spunea că ea are așa de puțină importanță încît nici nu face să se uite cineva la dînsa. Plin de admirație pentru Rusia țaristă, prințul Carol o declara un „infiniit organisat“. Ce crudă desmințire erau să deie în curînd împrejurările! Încă din Februar 1916 un conflict al autocrației cu Duma trebuia să aducă pe un om clar-văzător a-și da samă că acolo de unde ar fi trebuit să ni vie la strimtorile noastre un ajutor puternic și loial se urzesc lucruri grozave, cu termen apropiat. Pentru moment, puțini începeau să întrevadă ce ni pregătia cu faimosul său plan de împărțire a României atot puternicul Stürmer.

Brătianu credea că e bine să-și adauge la un Ministeriu pe care-l știa solid și definitiv asigurat conlucrarea mea în vitrină, ca „om popular“. De aceia mi-a oferit, atunci întâiași dată, să intru în Guvern, care de la început se complectase — și combătusem această schimbare dibace în Cameră cu Take Ionescu și cu un număr de amici ai acestuia; urmasa probabil o indicație a Regelui, care nu voiă în asemenea momente continuarea obișnuitei clănțăneli de partid, dar poate și din dorința de a imobilisa astfel, refuzîndu-li orice rol serios,

căci toate mijloacele de informație și de acțiune rămăneau numai în minile lui, adversari pe cari și-i știa ireductibili. Am dat același răspuns că și conservatorilor din Decembrie — și acest răspuns l-am comunicat și Regelui —: că nu pot să mă asociez la răspunderea unei politici contra căreia luptasem de atîția ani de zile.

Ca un trăsnet a venit vestea căderii, în Mart 1917, a Țarului și așezarea unui regim republican moderat, cu care ai noștri credeau că se poate lucra tot așa de bine ca și cu Nicolae al II-lea. Poate chiar mai bine decît cu un stăpînitor fără voință, căci se desemnase ca factor dominant acel om care, judecat după cit zgomot făcea, trebuia să fie cel puțin un Bonaparte, Cherenschi. Curentul era așa de puternic, încît o clipă am ars și eu tămîie supt nasul găunosului orator de răscruce, care parea în adevăr că insuflă încredere unor oștiri din ce în ce mai demoralizate.

Fruntași din vechea Rusie zdrobită ajunseseră pînă la noi la Iași. Dispăruse solemnul funcționar imperial, trimis la noi ca reprezentant al atotputernicului aliat, consilierul Mosolov, pe care l-am văzut o clipă într'o seară la Regina. Simpaticul ministru al Rusiei — „al cării Rusii?“, era să-l întrebe un nepoliticos, — d. Poclevschi-Coziel, apărera tot mai rar după încetarea rosturilor sale oficiale. În alta seară, în aceeași odaie din stînga palatului Reginei, unde se stătea de vorbă, pe cînd suptîrele degete femeiești împletiau, am strîns mîna unei doamne de oarecare vîrstă pe fața căreia trecu atunci un zîmbet de mirare și ironie. Regina mi-a explicat atunci că e însași sora ei, Marea Ducesă Chiril, pe care credincioșii monarhiei o consideră astăzi ca împărăteasa legitimă a tuturor Rusiilor, unde sînt cu totul altfel de stăpîni.

Aveam, de altfel, supt ochi zilnic noua armată a revoluției, care nu credea și nu înțelegea alta decît această revoluție, marea ispravă îndeplinită și de care era așa de mindră,

mai ales după ordinul lui Cherenschi care punea pe soldat lângă ofițer, ceia ce însemna că soldatul putea să se considere *în locul* ofițerului său. La Socola era un continuu centru de agitație, și trupele care defilau pe străzile Iașului fluturau în vînt steaguri roșii cu enorme inscripții, care erau zădarnice pentru că nimeni nu știa rusește. La răspintii, cite unul din șefii politici cari răsăriseră, peste orice autoritate ofițerească, dintre subofițeri și soldați și cari afixau un întreg tufiș de panglice stacojii la piept, se opria și, suit pe cea d'întăiu piatră din cale, începea un lung discurs, nu numai pentru cei doi, trei tovarăși, de obicei „convinși“ și ei, dar cari găsisiau prilejul să se mai odihnească puțin, sculpînd coji de sîmburi de bostan, pe cînd ascultau pe orator, dar și pentru soldați de-ai noștri, cari nu înțelegeau nimic, n'aveau niciun interes pentru așa ceva și, scărpinîndu-se la ceafă, își căutau mai departe de drum.

Odată, ușa din față a casei mele a fost dată violent înlături, și a apărut un ostaș în lungă mantie cenușie care, fără să zică bună-ziua — și am crezut că vine să mă execute, lucru posibil pe vremea aceia! —, s'a aruncat pe canapeaua din antret și a început a-mi pune, în cea mai bună românească, atîtea întrebări, de așa natură și așa de răpede, încît mi-a fost imposibil să-l urmăresc. După ce această furie de curiositate s'a cheluit și m'am simțit viu, iar pe dînsul l-am văzut potolit, am putut afla că el e poetul „Nică Rominaș“ din vechea revistă cu chirilice de la Chișinău, că-l chiamă Buzdugan și că a venit, pur și simplu, ca să mă vadă și să vorbim literatură.

Am ieșit cu d. Ion Buzdugan pe stradă, și mi-a anunțat fără niciun fel de rezervă ce se va întîmpla cu oastea în care era cuprins. — Să nu crezi d-ta că Rușii se vor bate pentru burjuii de la Paris și de la Londra. — Dar

totuși... — Niciun „totuși“; îți spun că nu se bat. Ai să vezi d-ta.

Dar ce scriu aici nu poate da tot pitorescul mărturisirii, pentru care ar trebui și moldovenismul exagerat de pronunție al Basarabeanului get beget, încă nepurtat prin lume, și amestecul ciudat, de mare rostogolire a ideilor și de timiditate a limbii, care făcea ca în momentele hotărâtoare vorba-i să se împiedece.

Am mai văzut apoi pe noua mea cunoștință, care, cu obiceiurile de libertate fără margini introduse în armata rusească, putea să se ocupe și cu căutarea la librarul Ionescu, vechiul lucrător tipograf naționalist, care începuse vinzind ziarul meu într'o baracă friguroasă din Piața Unirii, a tuturor cărților aflătoare la el ale literaturii românești, în care se iniția cu sete. Cum era vorba de reforme, și ele zăboviau, d. Buzdugan mi-a venit altă dată cu o falcă în cer și cu una în pământ, ca să mă întrebe de ce nu le mai face odată Regele, și i-a trântit un epitet din cele mai caracteristice ale cluburilor revoluționare. Am fost silit să iau atitudinea cuvenită unui credincios monarhist și unui prieten al lui Ferdinand I-*iu*. D. Buzdugan a trebuit deci să mă părăsească. Dar, cind l-am întâlnit pe stradă cu niște amici comuni, îi trecuse și uitase aproape ce fusese, dar era hotărît să ne lase așa cum sintem, cu al nostru rege cu tot, fără a se gândi că el însuși va ajunge să facă jurământul de sub-secretar de Stat Moștenitorului regelui Ferdinand.

Deocamdată, și pentru monarhie și pentru România însăși se anunțau zile rele. Într'o bună zi, d. C. D. Anghel veni să-mi anunțe că „Racovschi vorbește în Piața Unirii“. Nu-mi puteam crede urechilor, și totuși era perfect adevărat. Racovschi însuși, cu fața lui tragic strimbă, cu ochii lui fugători și șireți, cu barba lui bătută de toate vînturile, fusese liberat din casa unde-și făcuse, cu legături meștere ca de doctor ce era, un puls îngri-

zorător de iute și de neregulat, așa încît nimeni nu-i mai păzia agonia, și se înfățișase în plin mijloc al Iașului, încercînd ce nu-și dădea sama că nu poate face : o revoluție instantanee prin magia presupusă a bieteii lui elocvențe ca pentru acarii de la Calea Ferată. Lumea se uite la el ca la un animal feroce ieșit din cușca lui. Cînd tovarășii muscali au văzut că la noi nu se produc minunile politice și sociale ca la Petrograd, l-au luat, l-au suit din nou în automobil și l-au trecut Prutul.

Unde se pot petrece astfel de scene, orice se poate întîmpla. Și astfel am crezut — și în adevăr trebuia să cred — ce mi-a adus la cunoștință, citeva zile după aceia, imblinzitul meu coleg de literatură d. Buzdugan : că, adecă, Rușii — pe atunci nu erau încă bolșevicii , Rușii roșii, revoluționarii de la Socola, încurajați de isprava cu Racovschi, au de gînd să ia în Dumineca următoare pe regele Ferdinand însuși și să-l prefacă, dincolo de graniță, în tovarășul de captivitate al rudei lui, Nicolae al II-lea, „liberînd“ astfel și „poporul românesc“.

Am vrut să comunic, firește, fără cea mai mică zăbavă, această îngrijorătoare știre guvernului românesc. Mi-a fost însă greu să-l descopăr. Brătianu era absent, nu mai știu în ce colț de Rusie, Pherekyde rămînea cu totul invisibil, la Al. Constantinescu, totdeauna gata cu o soluție sau și cu mai multe, nu m'am gîndit să merg și nici n'aveam după ce să-i gîcesc marea autoritate, de care începuse a se bucura în adevăr. Eram mai legat de d. Duca, pe care-l cunoșteam de la timidele lui debuturi parlamentare și de la care-mi luam de obicei informațiile la București ; îl avusem și oaspete la Vălenii-de-Munte și străbătusem cu dînsul încîntătoarea vale a Teleajenului. L-am găsit în refugiul lui, casa Praja, unde trebuise să se mute de la Mitropolie, părintele Pimen fiind bucuros de oaspeți oficiali, dar numai în oarecare măsură. L-am arătat ce se pregătește, dar de sigur nu ministrul încă tînăr de Ins-

truție Publică și omul deprins cu discursurile răsunătoare la tribună, dar nu și cu acele măsuri pline de risc care rezolvă dintr'odată o situație, era să deie o orientare, totuși neapărat cerută de împrejurări. Văd încă pe d. Duca primblîndu-se de la un capăt la altul al odăii, pe care o prefăcea fără voie în tribuna Camerei Deputaților, la o zi mare, cînd un cuvînt inflăcărat deslănțuiește ropote de aplause: „Un rege popular... În mijlocul Capitalei sale...“. Suna frumos, dar eu aduceam lucruri grozave, care-mi apăsau pe inimă. Am repetat înștiințarea mea, și o nouă străbateră a odăii prea înguste m'a făcut să aud aceleași cuvinte, de profund regret: „Un rege popular... În mijlocul Capitalei sale...“. Am ieșit de acolo cu mîna goală.

Ce se mai putea face? Să mă adresez comandanților armatei? Pe generalul Petala l-am văzut a doua zi, Vineri, pe stradă. L-am întrebat dacă va da ordinul de a trage dacă Rușii caută să puie mîna pe palatul Regelui. A dat înapoi: nu poate lua o astfel de măsură.

M'am gîndit atunci la două mijloace prin care s'ar putea înlătura primejdia.

Unul era intervenția miniștrilor străini.

M'am dus deci la represintanții aliaților noștri pentru a li arăta, cu ce autoritate îmi dădeau circumstanțele într'o țară care se dovedise fără guvern, că datoria cui ne-a aruncat în această cumplită încercare e să steie în orice împrejurări lîngă noi.

Cel d'intăiu vizitat a fost mărunțul, iutele, foarte inteligentul și hotărîitul ministru al Italiei, baronul Fasciotti, și el cîndva un oaspete la Vălenii-de-Munte, cu nobila și delicata lui soție, o princesă Giustiniani din Genova. Mi-a învederat greșeala pe care am făcut-o cu dr. Racovschi: „astfel de oameni ori se împușcă, ori se ciștigă; guvernul român n'a știut să facă nici una, nici alta; acum culegeți fructele“. Dar va interveni. La Legația Franciei, d. de Saint-Aulaire a ascultat cu liniște, și cu aceiași

liniște mi-a dat aceeași asigurare. Nu putea face altfel nici ministrul Angliei, Barclay. Dar la dînsul am văzut sosînd ca o bombă pe Take Ionescu. Știa și el, și se afla în aceeași stare de spirit ca și d. Duca. De oare ce scrisese de curînd un curios articol despre „cascada tronurilor“, am avut curajul să-l năcăjesc. „D-ta așa de emoționat, dar de ce? Înțeleg eu, care sînt monarhist...“. Era atît de îngrijorat și de năcăjit, încît n'a găsit un cuvînt să-mi răspundă. Dar cine s'a aratat gata, nu de o intervenție *in extremis*, ci de măsuri directe pe lînga conspiratorii epileptici de la Socola, a fost însărcinatul de afaceri al Statelor Unite, înlocuitor al ministrului, bunul industriaș de origine cehă Wopicka, rămas la București, unde a îndeplinit fața de ocupanți un rol pentru care nu-l putem fi în de ajuns de recunoscători, tinărul domn Andrews, despre a cărui soartă n'am mai aflat apoi nimic, pînă l-am găsit în America sa ca profesor. Așezat la consulatul german, el mi-a dat toată asigurarea că va lucra, și s'a ținut de cuvînt.

Rămînea acum, pentru o siguranță mai deplină, contactul cu înșiși aceia cari-și pusese în minte să ne fericeasca printr'o „libertate“ necunoscută nouă pînă atunci.

Am întîlnit pe d. dr. Lupu, de curînd întors dîn acea Americă unde îngrijise de niște comenzi ale Statului și publicase o bună carte despre drepturile noastre. I-am aratat că, prieten al liberalilor rebeli și el însuși fost amic al lui Ionel Brătianu, ar putea să încerce o vizită la Socola. Temperamentul focos și exploziv al „doctorului“ l-a făcut să primească imediat. Eram gata să-l întovărășesc, și-l rugasem să se adreseze la amicii lui momentani pentru ca, fiind cea mai îndrăzneță din grupările burghese din stînga, să facă un drum, destul de riscat, dar prin care se putea atinge un folos real. Încercarea trebuia să aibă loc după amiază. În fața Școlii Militare m'am despărțit de d. Lupu, după ce înțelegerea era deplină.

Eram la redacția mea când, la amiazi chiar, „doctorul“, mi-a propus o schimbare. N'ar fi bine să merg și eu, ca unul care am atacat pe Karl Marx și supărasem astfel pe aderenții ruși ai doctrinelor lui. Va merge numai grupul frondei liberale. M'am mulțămît deci să tipăresc, în românește și în rusește, un apel către Ruși, arătîndu-li că noi n'avem nevoie de ajutorul lor, ca unii cari sîntem noi înșine pe punctul de a da acele reforme, foarte largi, a căror origine o voiu arăta îndată. Apelul era luat cu nerăbdare de soldații și ofițerii ruși, dintre cari unul, zîmbind, a spus împărțitorului că, în ce-l privește, nu e de nevoie, el fiind țarist. Peste cîteva ceasuri am văzut pe trotuarul din fața aceleiași Școli Militare toată deputația mergînd în jos spre Socola: cum în cea mai mare parte erau oameni de o talie mică, dd. Lupu, Iunian, Ioanid, Macovei și Trancu-Iași călcau foarte apăsât și făceau ceia ce se numește „față feroce“.

Seara, am găsit la mine o foiță galbenă prin care, fără autorisația censurii, vizitatorii revoluționarilor ruși se constituiau ei înșii, trebuind să aibă în fruntea lor pe Georges Diamandy, cu botfori și cu blusă de lucrător, într'un partid revoluționar al Muncii. Perspective de viitor li se deschideau înainte, și mai mult decît unul dintre acești tineri încrezători își simția acum inima unui Cherevski.

Trebuia însă ca, în orice cas, Regele să nu fie la Iași în acea Duminecă de îngrijorare, și mai trebuia ceva: ca plecarea lui pe front să nu samene cu o fugă, care ar compromite monarhia.

M'am presintat deci Suveranului, care, de la cele d'întăiu cuvinte, a înțeles situația și a admis plecarea în acea zi de Sîmbătă. „Văd că nu sînt de niciun folos aici, și mă voiu duce.“ Avea o mare tristeță în glas. Se va fi gîndit poate că Nicolae al II-lea, prizonierul menit morții,

pierduse totul tocmai fiindcă părăsise Capitala sa și se încredințase unei armate ai cărei șefi aveau ambiții ce n'au lipsit nici unora din șefii armatei românești ?

Rugat de d. Știrbei, înseilasem și proclamația de Întaiu Ianuar a Suveranului către armată. Același mi-a cerut Simbătă dimineața în plină stradă să redactez proclamația către ostași pe care „Regele, în starea sa de spirit, n'o poate face“. Acolo, pe palma minii, cu creionul, am scris rîndurile prin care, amintindu-se darurile lui Ștefan-cel-Mare către ai lui, se promitea țeranilor de pe front împroprietărirea. Regele a adaus și promisiunea unei lărgiri a dreptului electoral.

La căderea nopții, cînd, după apariția într'o ediție specială din „Monitorul Oficial“ a acestei proclamații, Regele era pe drum spre frontul de munte, d. Buzdugan m'a asigurat că Rușii nu vor face nimic, și auziam aceeași asigurare și din gura d-lui Andrews.

Se evitase astfel o mare nenorocire și o mare rușine, și sînt bucuros că am avut o parte în această acțiune de prevenire.

Împrejurările îmi dăduseră o parte și în pregătirea, pe care o judecam neapărată, a reformelor, de care nu se vorbise nimic în sesiunea de iarnă a Parlamentului și de care nu se ocupase nici presa, o biată opinie publică speriată îndreptîndu-se numai către pericolul imediat.

Într'un rînd, la sfîrșitul iernii, Vlahuță a venit la mine foarte îngrijorat. El, care-și avea informațiile sale, al căror izvor nu l-am cunoscut, mi-a spus că prin satele nenorocite, înșesate cu soldați ruși, printre cari atîția agenți ai revoluției internaționale, se lucrează pentru o răscoală și, în miseria, așa de mare încît coplii se nașteau fără unghii, asemenea sfaturi dibace ar fi putut prinde. Credea că e neapărat necesar ca Brătianu s'o știe, și mă ruga să-l pun în mișcare.

Am rugat pe vecinul meu să vie la mine pentru o comunicație importantă, căci evitam vizitele la dînsul ca să nu se creadă că am legături politice cu șeful guvernului de coaliție. I-am spus de ce e vorba, dar era greu să-l pornesc. Niciodată până atunci el nu primise o sugestie de la mine. În neutralitate, cu ocazia parastasului pentru Carol I-iu la Curtea-de-Ărgeș, îi arătasem ce bine ar fi dacă ar cerceta trupele mobilizate: mi-a spus că „nu e în temperamentul lui“. La Iași îl îndemnasem să viziteze frontul, spitalele, amintindu-i că tatăl său, la 1877, venia une ori pe carul cu fin de care avea nevoie cite un regiment de cavalerie: „Se poate, dar el avea alt temperament“, ceia ce m'a făcut să-i blăstăm în față „temperamentul“. Cîndva mi-a venit zvirînd de la ușă pălăria și bastonul și, cînd l-am poțtit să le lase în anticameră, m'a întreat, jignit, „dacă-l cred orgolios“.—„Nu, dar, dacă ai fi, n'ai face altfel“. La orice prilej, ciocnirea se repeta. Scrisesem, astfel, o carte francesă pentru a învedera drepturile noastre asupra Dobrogii: a venit să-mi cetească un pasagiu, reproduc dintr'un izvor contemporan, în care Rușii de la 1853 erau tratați de „bețivi“ și mi-a cerut să-l schimb, ceia ce firește am refusat, în scris. S'a plîns, cum am mai spus, că, „socotînd că vrea să mă trateze ca inferior, îl tratez eu astfel“ și la urmă m'a înduioșat de i-am trimes o monedă antică pentru colecțiile lui. Nu știu cum au umblat alții cu dînsul; pentru mine, în toată viața, a fost peste măsură de greu. Se zice că el s'ar fi mirat odată de aceasta — „de ce nu m'am putut înțelege niciodată cu Iorga?“, — cum s'ar fi mirat că d. Maniu, cum este, e atît de încunjurat. Se poate; dar am siguranța că n'a fost vina mea.

Deci nici atunci n'am avut noroc. Mi-a declarat, neted și sec, că, avînd și conservatori în guvern, nu poate porni reformele. „Pierzi o ocașie cum n'o vei întilni în viață“, i-am spus pe pragul porții. Mergea așa de departe în motivarea unui răspuns care avea toată aparența că e de-

finitiv, încît îmi obiecta că „se vor răscula proprietarii“, de a trebuit să-î scormonesc o dureroasă experiență : „Cum ai împușcat pe țerani pentru proprietari, vei împușca, atunci, și pe proprietari pentru țerani“.

Foarte întristat de neputința de a-l îndemna, am scris un memoriu pentru Regele, învederîndu-î că, dacă se fac reformele de dînsul, vor fi și pentru dînsul, iar, altfel, ele se vor face contra lui, și încheind cu aceste cuvinte : „Am spus, și am mintuit sufletul meu“.

A doua zi, Brătianu a venit la mine ca să-mi anunțe că în cursul nopții s'a răsgîndit și că reformele le va face, dar, pentru a nu-și supăra colaboratorii de dreapta și a nu provoca o crisă ministerială, va pune pe Morțun, ca fost socialist, s'o provoace,—ceia ce s'a și întîmplat.

O comisiune specială, din care făceam parte, a început lucrările. Erau neașteptate semne bune. Mitropolitul Pimen a găsit cuvinte mișcate pentru a binecuvînta opera a cării presidenție de onoare o avea. Dacă între conservatori erau intransigenți, ca d. C. Argetoianu, care cerea plata în aur, dintr'un împrumut special, a deposedașilor, Mihail Cantacuzino, de altfel om de o perfectă corectitudine politică, era gata să steie de vorbă, nu fără a apăra cu cea mai mare stăruință interesele sale, mai ales cu privire la subsolul petrolifer, iar bătrînul Pavlică Brătășanu, așa de original în figură, în gesturi și în felul de a vorbi, declara fățiș că pentru clasa sa a venit momentul supremelor sacrificii. Liberalii, tiriți de nemulțămiiții lor, cari credeau că, odată cu steaua cea roșie, li-a venit ceasul, nu opuneau nicio rezistență de mari proprietari : doar dacă, din cînd în cînd, ca la chestia absenteiștilor, se încerca strecurarea unui paragraf de favorisare.

Pe chestia, de gravă neînțelegere, a petrolului, Al. Constantinescu, avocat cu largă experiență și spirit deosebit de fin, și-a atribuit de la început un rol pe care l-a știut juca bine până la capăt, negociînd între o tabără și

cealaltă. Nu odată a venit la mine să-mi aducă rezultatele atinse și să se sfătuiască. În sfârșit s'a ajuns la forma în care proiectele trebuiau să fie supuse Parlamentului, convocat pentru aceasta în luna lui Maiu, odată cu pregătirea, ținută în cel mai mare secret, față de lumea politică întreagă, a unei ofensive cu oastea complect refăcută, înarmată de Francesi, care era o adevărată sculare din mormint a țerii inșeși.

Nu se poate spune că dificultățile privitoare la reforme erau invinse. La fiecare formulă se intimpinau încă unele rezistențe; am putut face să se primească la expropriere motivarea „de necesitate națională“ pentru a împiedeca alte măsuri contra proprietății, pe care știam că se vor găsi destui să le ceară. Oameni ca profesorul Matei Cantacuzino, spirit de o extremă finețe și eleganță, un intirziat marchis revoluționar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, erau pe rind ciștigați și pierduți, după ultimul sfat pe care-l primiseră. Unii își rezervau locul în fresca reformatorilor prin discursuri care apăreau, cu aplause la locurile mai frumoase, înainte ca ele să fie rostite. Pentru ultima oară s'a auzit atunci miraculosul glas al lui Delavrancea. Înainte de încheștarea hotăritoare a armatelor, Regele a putut iscăli astfel ceia ce, cu dreptate, a reclamat ca fiind opera sa, a convingerii și hotaririi sale, căci numai presiunii sale i s'a datorit, după culise, renunțarea din partea conservatorilor la ultimele lor reserve.

Operă de sigur pripită, nesprijinită pe studii, care pentru cea mai mare parte a teritoriului românesc nici nu se puteau face, operă rău îndrumată, de mai multe ori reluată și schimbată și falsificată, adusă la picioarele tuturor intereselor și tirita prin șanțurile tuturor demagogiilor, operă caricaturată, cum se face de obicei la noi, prin însuși regulamentul de aplicare și executată, pentru proprietari adesea neonești, de agenți cari se știau pleca din cotro sperau o răsplatire, operă de desfacere a unei

situații vechi de atâtea veacuri, a unui organism istoric, fără ca în schimb să se încerce a se uni puteri vii într'o nouă formațiune organică, dar, de sigur, spre onoarea tuturor acelor cari au participat la dînsa și ale căror figuri se vor ridica sus, în măsura sincerității lor, pe fondul acelor zile grozave și sfinte, una din operele cele mai mari pe care le-a săvîrșit conștiința acestui popor.

Ofensiva deschisă în Putna, cu intenția, perfect îndeplinită apoi, de a arunca peste munți pe Austro-Ungurii înfipti acolo, era legată, în speranțele optimiste ale unor oameni cari nu-și dădeau samă ce aliați au la îndemină, cu o spargere a frontului, păzit și de Bulgari și de Turci, de pe Siretiu, la Mărășești. Trădarea sau mai bine totala defacere materială, cu urmări de complectă inconștiență morală, a Rușilor a zădărnicit acest frumos plan. Bucuria noastră pentru energica lovitură de mătură de la Mărăști a fost stricată de încremenirea silită a celeilalte armate.

De atunci înainte, opinia publică a fost lăsată într'un întunec aproape desăvîrșit pentru ca să se găsească de odată înaintea mării primejdii a răspunsului lui Mackensen la Mărășești. Știam vag ce strașnică risipă de vieți e acolo, dar zile întregi rezultatul luptei piept la piept n'o cunoscurăm. Generalii aflători la Iași deveniseră sibilici. Brătienii n'aveau nimic de spus nimănui, nici mie, după sfatul ce mi se dăduse în Iulie de a face să plece familia mea, ca să nu am, îmi spunea președintele Consiliului, muștrările sale de cuget pentru că și-a lăsat bătrîna mamă la București.

Am aflat în sfîrșit că se sfărmasse lovitură dîrză, repetată, furioasă a berbecelui nemțesc, — cu ce sacrificii mi-o arată intrarea în Iași a regimentului 9 de vînători, în care servia și fiul meu; colonelul Rasoviceanu aducea numai resturile unității care în cea mai mare parte rămăsese în sîrmele ghimpate de pe Siretiu, în clipa atacului, ne-

pregătit de artilerie, care era menit să salveze o armată așa de primejduită.

Victoria aceasta, scump plătită, a unei armate eroice n'a avut însă consecința unei conștiinți de victorie în lumea politică. De oare ce Rușii nu mai voiau să se bată, afară de rare și ultime excepții, de oare ce Austro-Germanii amenințau să se coboare din sus, se luaseră măsuri de evacuare asemenea cu acelea care, cu un an înainte, demoralisaseră și umpluseră de indignare părăsita, neluminată și nesfatuita populație bucureșteană. Era evident că stăpînii noștri, oamenii partidelor, se cară. Rămas singur, vedeam zilnic, în mijlocul unei noi crize de dureri inter-costale, cum camioanele porniau spre Rusia până și articole de gospodărie. Se duceau într'acolo, poate ca să nu le mai revedem niciodată, comorile de artă ale mănastirilor, arhivele țerii, cele mai prețioase din manuscriptele și documentele Academiei, tablourile lui Grigorescu și ce aveau mai bun particularii. D. Al. Lăpădatu, care a trecut apoi și el peste Prut, m'a îndemnat să adaug atitea din scrisesele mele, din ale altora, la care țineam foarte mult, precum o scrisoare a lui Tudor Vladimirescu, o serie de traduceri de poezii populare făcute de Regina după o versiune francesă a mea și câteva lucruri de mare preț pentru mine.

Mergînd pentru informații la Ionel Brătianu, am primit de la dînsul neașteptatul sfat, care m'a umplut de o tristeță desgustată, de a mă exila și eu, „prinzîndu-mă de unul din trenurile care pleacă, pentru a nu rămînea fără puțință de a mă duce“. Și, cum mă despărțiam de dînsul cu acele sentimente, el m'a oprit în prag ca să-mi puie în-trebarea, care trebuia să fie răutăcioasă : „Ei bine, și *acuma* crezi d-ta că Nemții vor fi bătuți ?“. M'am reținut ca să spun numai atita : „O cred și *acuma*, dar n'am spus niciodată : cînd“. Întors acasă, am scris prietenului meu Denize, secretarul Reginei, suflet cald și generos,

potrivit cu originile lui franceze și italiene, ca să-l rog să comunice Regelui că, hotărît a nu îmîta în fuga lor politicieni cu cari n'am avut nimic a face niciodată, sînt gata să urmez, pentru orice sarcină, numai pe Suveran, atunci cînd o supremă nevoie l-ar face să nu mai poată rămînea pe teritoriul patriei.

De mai mult timp nu văzusem pe Regele. În Iulie însă, pe vremea pregătirii acelei grele rezistențe, împrejurările m'au dus din nou la Palatul lui, unde eram primit totdeauna cu atîta bunăvoință. O nouă lovitură ca acela din Decembre, izbutită în Ianuar, la formarea Ministeriului de coaliție, se încerca atunci. Era vorba de o desfacere a tovrășiei, așa de rău înjghebate, în care conservatorii se plîngeau că nu au un rol mai important. Ei ar fi vrut o schimbare de regim în folosul lor, și, din partea sa, Ionel Brătianu, a doua zi după biruința de la Mărăști și cu siguranța succesului pe celalt front, era puțin dispus să împartă cu alții gloria revanșei.

Un membru al Legației franceze, care, ca și Robert de Flers, pe care-l văzusem încă de la București, cu acea față de francheță care era ca o cheazăie a succesului, ducele de Luynes, îmi observa cu acest prilej cit de neînțeleș i se pare că, atunci cînd celelalte țeri în luptă nu știu ce să facă pentru a strînge mai multă lume la aceiași răspundere, la noi egoismul de partid biruie orice. Regele era din nou încunjurat de ambiții în luptă, servite de tot ce întriga poate să aibă mai perfect. Atunci Denize a venit la mine, poate din partea Reginei, ca să mă îndemne să vorbesc Suveranului despre necesitatea morală de a nu se zguduî în asemenea momente basa politică însăși a luptei din nou deschise. După mine a alergat și președintele Consiliului, dar acuma hotărîrea era luată. Țara rămînea în ce privește conducerea, și de acum înainte, în zilele supremei încercări, tot așa cum fusese.

Dar guvernul care se menținea era să dovedească, și în acest al doilea moment de crasă, cu aparențe desperate, că nu e în stare să organizeze rezistența. Ultimul act de voință, pe care i l-a smuls de fapt armata, a fost izgonirea trupelor rusești, complet descompuse, care ajunseseră, nu numai o povară pentru populație, dar o primejdie pentru liniștea țerii.

La întâiul act al acestei lichidări cu „protectorii“ ajunși într'un asemenea hal împrejurările a făcut să fiu și eu părtaș.

Aveam prietenia unui tânăr Rus foarte inteligent și fin, care-mi definise de la început atitudinea sa față de marile schimbări de la el de acasă. Era republican de convingeri, dar în concepția sa nu intrau elemente abstracte; își cunoștea țara, cu masele muncitorești în mișcare, cu lipsa de basă naturală pentru un regim de mai largă libertate. Acela al lui Cherenschi i se părea deocamdată îndestulător pentru o societate atât de puțin pregătită. Nu era fanatic și nu avea chiar sentimente de ură față de nimeni, într'o vreme cind la ai săi era atita fanaticism.

Venia adesea la mine acela care, cind s'a convins că nu este, că nu poate fi altă Rusie decit cea a extremismului socialist comunist, și-a luat băiețelul și fata și s'a dus acolo, oricare ar fi riscul, pentru a-și servi patria nenorocită, lăsindu-mi ca amintire citeva din cărțile sale. Astfel nu m'am mirat cind, în toamnă, după ce acum orice speranță în continuarea luptei dispăruse, el s'a prezentat la mine, des de dimineață, cu o veste extraordinar de importantă.

Se întorcea acasă noaptea foarte târziu. Trecind pe lângă cofetăria Tuffli, devenită cartier-general rusesc, unde se puteau vedea pe fereastră soldații trintiți, așa îmbrăcați cum erau, pe canapelele și sofalele sfâșiate de pinteni, a văzut lumină și a auzit zgomot de discuții. Întrind, s'a găsit în fața bolșevicilor de la Socola, încurajați de schimb-

barea care dăduse, la Petrograd, puterea în mina „to-varășilor“ Lenin și Troțchi. Usind de aceleași mijloace de surprindere, ei ocupaseră telefonul și se pregăteau să deie de acolo proclamația care trebuia să înștiințeze a doua zi trupele de marea schimbare ce s'a îndeplinit. Acei cițiva băieți în uniformă nu găsiu formula pe care, indignată de prostia lor, începea să li-o dicteze o fată, o copilă, încălzită de duhul revoluționar.

Recunoscut, prietenul meu fu chemat la răspundere. S'a îndreptățit imediat, cu o perfectă prezență de spirit, arătînd că organizația de care atîrnă a devenit de cîteva zile bolșevică. A fost poftit deci să iea loc și din discuțiile care continuară a putut afla că e vorba ca, a doua zi, la cutare ceas, un grup militar condus de șeful băieților acela să se presinte la Copou în casa generalului Șcerbacev, șeful suprem al „frontului ruso-romin“, *Rum-cerod*, pentru a-l „aresta“, ceia ce înseamnă a-l măcelări.

Am trimes pe informator la vecinul meu Brătianu, și, astfel, seara, bolșevicii, cari pătrunseseră în reședința generalului, gata să tragă, au întilnit pe vînătorii coloneului Rasoviceanu, cari i-au desarmat.

În aceiași noapte, un camion s'a oprit la casa mea, chemînd la serviciu comandat pe fiul meu Petru, sublocotenent în același regiment al lui Rasoviceanu. Întorcîndu-se a doua zi seara, am aflat de la dinsul că a găsit în camion pe șeful bolșevic el însuși, care nu era altul decît faimosul student Roșal, cel ce ordonase fierberea în căldările flotei de la Kronstadt a ofițerilor „burghesi“, și pe amanta lui, o studentă, ambii celebrițăți ale propagandei comuniste. I-a dus în marginea Iașului și și-a urmat instrucțiile de a li împiedeca orice comunicație. Mai târziu, am aflat că un ordin fals al divisiiei românești i-a dat în mina adversarilor lor monarhiști, cari i-au impușcat imediat, în marginea drumului.

A urmat desarmarea îndrăzneată a unei oștiri care nu

mai era decît adunătura fără ordine și fără rost a unor indivizi gata de prada țerii pe care erau chemați s'opere după datoria lor de onoare ca aliați. Între ai noștri au fost puține victime; printre ele fostul meu contabil de o clipă la Văleni, Butnaru, care luptase la Francesi pe Marna în timpul neutralității, reintrase în armata noastră, devenind maior, și care, după ce făcuse pe bolșevicii de la Folticeni să depuie armele, a fost împușcat de dinșîi pe la spate.

În acel moment am mers, cu generalul Leonte, un vechiu prieten de la cursurile de vară, care acum avea grija hrănirii armatei, pe frontul de la Mărășești, unde de multă vreme nu se mai trăgea un foc de pușcă. Totul părea însă gata pentru o reluare a ostilităților, fiecare stînd la postul său. Zidurile arse ale casei Negroponte se ridicau de-asupra pămîntului răscolit de obuse și frămîntat cu sînge. Pomii rupți ridicau spre cerul îndurărilor membrele lor chinuite și arse. Am cercetat sectorul unde erau soldații din Prahova, bucuroși de altă pîne decît cea uscată sau umedă, de un pac de tutun și de ceva ziare și cărți. În convorbirile cu ofițerii se vedea acum o influență a propagandei pentru pace, care, sprijinită și de unii din șefii cei mari, cîștiga tot mai mult teren. Altfel era la spitalul din Tecuciu, unde se refăceau cei cari, scăpați de ticăloasa influență a criminalilor din București și a ambițioșilor de pe frontul nostru însuși, își amîntiau numai de eroicele încleștări la care participaseră cu jertfa trupului lor. În general însă, atmosfera era rea.

În cale am văzut cete de Ruși cari plecau spre Prut, vînzînd în cale, dar „cu chitanță“, pe prețuri pe care nu le înțelegeau și de care-și băteau joc, pe cîtiva lei numai, cai, tunuri și arme și păstrînd doar, împreună cu femeile stricate luate din bivuacuri sau culese pe cale, ceia ce

putea să li fie de folos lor ca oameni. Impresia acestei totale desfaceri era covârșitoare: barbaria ancestrală se întorsese întreagă, cu toate scenele ei de naivă sălbătăcie și de totală desorientare.

Eram, afară de îndărătnicele convingeri ale Reginei, de chinurile de conștiință ale Regelui, care-mi mărturisia, cu o hotărîre pe care nu i-o cunoșteam, că „vom avea și Ardealul și Bucovina“, și de statornicia cîtorva generali ca Grigorescu, pe care l-am văzut acolo pe front, cu optimismul temperamentului său vioiu și vesel, darnic în cuvinte și gesturi de Meridional, și ca recele Vaitoianu, cu calculele flegmatice, eram, zic, complet desarmați sufletește și cu totul la discreția împrejurărilor, care, din fericire, de pe urma cumplitei oboseli a Germanilor, secerăți la Mărășești și strîns încheștați în Apus, nu se îngărmădău asupra noastră, totul fiind acuma artificii și simulare, alitudinî, mijloace de a „impresiona“ pe adversar.

Starea de spirit a lumii politice era supt orice nivel. Am spus aiurea cum Morțun, care se făcea a veni pentru o rectificare fără însemnătate în ziarul meu, era încîntat că „a scăpat de Take Ionescu“, și vom vedea cum „scăpase“. Din partea lui, Ion Brătianu, pe care nu-l mai vedeam de la întrebarea dacă mai cred că Germanii vor fi învinși, îmi trimetea pe d. Duca pentru a-mi suggera ca, în vederea unui armistițiu de capitulare, ideea de pace să fie servită de ziarul meu, formator al opiniei publice. În clipa cînd generalul Lupescu era trimis la generalul Morgen, care-l va trata ca prizonier, dar nu va lipsi să-i ție discursuri și să-l fotografieze în grup, ca să se încheie, alături de niște vagabonzi ruși fără nicio conștiință și nicio demnitate, armistițiu de la Focșani, se poate zice că, dacă România avea un Suveran și lingă dînsul o femeie cu suflet împărătesc, nimic nu

mai exista din ce fusese lumea oficială decît o mină de figuranți la Iași și o bandă de trădători la București.

Pribegii plecaseră. Germanii ceruseră, de la cele d'întăiu negocieri, îndepărtarea unui număr de oameni politici, a căror prezență până la pace li-ar fi fost desagreabilă. Regele mi-a comunicat forma în care se înfățișase această nouă pretenție: se spunea numai că acei oameni au dorit plecarea, pe care stăpîinii soartei noastre sînt gata să li-o înlesnească, și indignarea tremura în glasul Soveranului supt a căruî timiditate aparentă se ascundea atita mîndrie: „Mini îmi vor cere să îndepărtez pe Regina, pe Prințul Moștenitor...“. Se pare că între cei cari ar fi făcut bine să se ducă eram și eu, care, firește, nici nu mi-am bătut capul. Dar foarte mulți au primit pașaportul Centralilor și au plecat, cu Take Ionescu în frunte, și cu alții mulți, între cari și atîția profesori, ca Pangratti și rectorul de la București Atanasîu, ca să ceară la Paris, ținta călătoriei tuturor, refacerea de către amicii noștri francesi a întregului nostru învățămînt, începînd cu științele. Neapărat că aceia la cari ne adresam au crezut în neexistența unui învățămînt care se desvolta de atitea secole și care fusese ținut în curent, prin ostenele mai multor generații, și cu progresele realizate aiurea și cu necesitățile noi ale ființii noastre naționale înseși. De aici va veni că mi se va spune în 1920 la Paris despre intenția ce am avea de a face francesă Universitatea din București, limba românească fiind relegată la Cluj, și tot de aici trimiteră atitor profesori francesi, dintre cari mulți s'au legat în adevăr de o țară care nu era cum li se descrisese și pentru care au cîștigat înțelegere și respect, apoi visita unei misiuni de universitari francesi, cu rectorul Poincaré în frunte, cari au fost foarte mirați cînd, la București, li s'au cerut numai conferinți fără a se începe opera de totală renovare, pentru care se credeau chemați, și lăsarea

a noi a unui inspector frances a cărui situație de la o vreme a devenit jenantă.

Dar, întorcându-ne la aceia cari plecaseră, cind atitea suflete aveau nevoie de incurajare și mîngiere, nimeni nu va tăgădui că ziarul frances pe care l-au publicat, ca și apariția lor în Parlamentul Franciei înainte de armistițiu, le-găturile lor cu oamenii politici francesi și mai ales afirmarea faptului că mai există o Romănie, una care nu și-a părăsit speranțele, care continuă a se crede in războiu alături de Aliați, o Romănie complect liberă, in stare să discute viitoarele ei hotare, represinta un mare avantajiu; a fost bine că între acești expatriați, de o tristeță une ori destul de relativă, s'a găsit și cite un luptător al principalei provincii pe care o reclamam, ca d. Goga. Dar nu pot ascunde sentimentul pe care-l avea populația fără pașaport străin și fără dor de a se duce că in jurul ei, al suferinților ei, din ce in ce mai grele, al umilinților care vor cădea tot mai nesuferite asupra-i s'a mai făcut un gol.

În tot acest timp nu-mi uitasem datoria de profesor, care ajungea acum să aibă un sens mai înalt decit ori-cind, căci cuvintul viu, ascultat cu interes de un public numeros și ales, in aula Universității, in cutare odăiță a vechiului liceu unde învățasem, avea să întregească aceia ce zilnic spunea scrisul, scrisul de durere și speranță.

Am tratat astfel pe rind, in acești ani ai refugiului, despre chestiuni care erau toate in legătură, mai mult sau mai puțin strinsă, cu preocupățiile grele ale zilei și din care se putea desface mîngiere, incredere și înălțare. A fost vorba astfel de desvoltarea literaturilor romanice, în care făceam să între, din cauza izvoarelor inspirației sale, peste străvechiul și permanentul fond celtic, și literatura englesă. Manuscriptul a așteptat întoarcerea la București pentru a se tipări in trei mari volume de literă măruntă. Pentru

a învedera felul, cu totul întâmplător și absolut neorganic, în care se alcătuiseră o Austrie, care, deci, se putea desface ușor în bucățile acestei înjghebări fortuite, am presintat ascultătorilor miei „originea și dezvoltarea Statului austriac“. Cum în mintea alor noștri Germania apărea ca un concept absolut unitar, cu același caracter impunător de-a lungul veacurilor istoriei medievale și contemporane, bloc de putere nezguduită, curent de voință pe care nimic n'ar fi putut-o opri în revărsarea ei, am urmărit, în „Cugetare și faptă germană“, lupta între cele două tendințe, de minte și de pumn, care se înfruntă neconținut în viața unui popor de o mare complexitate sufletească, în care îndrăzneala cugetării abstracte alternează cu supunerea necondiționată unor autorități de cele mai multe ori venite din străinătate sau copiate după modele străine.

Avusem ambiția de a-mi continua și publicațiile mele, Din „Buletinul“ frances al Institutului Sud-Est European a ieșit o singură fasciculă, în care arătam originea, în mare parte latină, prin familiile Beauharnais și Murat a dinastiei noastre, articol menit să apară într'un calendar bucureștean, apoi acțiunea austriacă în vremea neutralității, — Regele adevărându-mi în scris că interpretarea dată textelor din cartea roșie publicată la Viena e cea adevărată. „Revista Istorică“ a cuprins cele două cursuri ale mele mai puțin întinse, descoperirile de la Hermeziu în biblioteca lui Costachi Negruzzi, pe lângă cronică românească a lui Brancovici, — mențiunile despre Sîrbi în izvoarele noastre trecînd la „Buletin“, — și ce alta îmi dădea hasardul acestor timpuri chinuite.

Îmi facusem la loc tipografia, cu o mașină rechiziționată la Botoșani — adaug că, întors la București, am plătit-o onest —, și în jurul meu, cu sergentul Constantin Onciu în frunte și cu legătorul Teodoru, se adunaseră o parte din lucrătorii miei de acasă, băieți buni, dar așa de stăpîniți de spiritul vremii, încît, cînd li-am oferit noua

tipografie, rezervându-mi ce s'ar cuveni și muncii mele, ei mi-au mulțămît, dar au cerut să li asigur și... exacta plată săptămînală din banii miei. Acolo, printre picături, am tipărit în limba francesă și „Relațiile anglo-romîne“, începute de mult pentru un volum de omagiu bunului meu profesor Bémont, și dureroasa Istorie a Romînilor din Bucovina, scoasă din „Buletinul“ de pe vremea neutralității.

Dar atmosfera se făcea tot mai grea, tot mai irespirabilă în acest pustiu de credință care se făcuse la Iași, pe cînd la Odesa o parte din parazitismul politic nu făcea decît să intrigheze contra unui Guvern de fapt mort și unui Rege cu totul nevinovat de situație.

În aceste timpuri ale armistițiului, prelungit fără a căuta să ajungem la pacea separată, pe care, pentru efectul ce l-ar avea asupra aliaților și asupra lumii lor înseși, o doriau așa de mult dușmanii, o singură rază de bucurie mijindă a ajuns până la Iașul de fapt aproape asediat. În Basarabia o conștiință românească începea sa se miște, pe care vor înteți-o tot mai mult aceia din oamenii de la Iași, mai mult profesori, plus Bucovineanul Liviu Marian, fiul meritosului preot folklorist, cari se așezaseră la Chișinău. Într'o sală a Facultății de medicină am primit astfel neașteptata vizită a doi dintre fruntașii acestei Moldove răsăritene cu dor de întoarcere la țara veche în loc să primească îndemnurile stăruitoare de a se alipi la o Ucraină autonomă. D. Inculeț, profesor de matematică, figură de o liniște și de o veselie care părea însăși o asigurare de mai bine, și medicul Ciugureanu (de fapt Ciuhureanu), frumoasă figură de bună rasa moldovenească, ni-au vorbit în cuvinte care mai ales în astfel de timpuri au avut un adînc răsnet în inimile noastre strînse de grijă. Din colțul meu, îndemnat a li răspunde, li-am spus atita : „Ați venit la un ceas de mare

durere și ni aduceți o mare mîngîiere“, De atunci Basarabeni deveniseră oaspeții obișnuiți ai Iașului, și fiecare apariție nouă însemna un pas mai departe în afirmarea credinții și hotărîrii lor.

În zilele acelea, era așa de posibilă pierderea ultimei base de rezistență, încît, în cursul pe care-l țineam une ori, cu un mic grup de suflete devotate, ducînd și lumina de acasă, fiecare lecție părea că va fi cea din urmă, dar eram hotărît să merg pînă la capăt. D. Mavrodi, cel d'întăiu om care a crezut că încercările mele dramatice se pot menține pe scenă, pusese în repetiție „nvierea lui Ștefan-cel-Mare“ și actorii mă întrebau dacă trebuie să mai lucreze fiindcă „mine vin Nemții“. „Cînd vor veni“, li-am răspuns, „vom face fiecare ce se va putea și ce vom crede; deocamdată să ni căutăm de treabă“.

Ca încă o mîngîiere între atîtea miserii fusese pătrunderea trupelor generalului Broșteanu în Basarabia, supt pretextul că vin să apere de bandele prădătoare depozitele proviziilor pe care le cumpărase Statul român. Dar, puțin timp după ce în sfîrșit se ocupase Chișinăul, zdrobind rezistența bolșevică, la care participase și bizarul meu fost student și „aderent politic“, luptător la alegerile din Folticeni, Cătărău, autorul atentatului naționalist contra episcopului maghiar de Hajdu-dorogh, d. Buzdugan a venit să-mi spuie că nici acolo nu ne urma norocul, căci „bolșevicii au intrat în Bender“. Își poate închipui cineva în ce stare de spirit mă putea pune această veste de nouă înfringere. Am trimis îndată pe unul din copiii miei la Brătianu să mă informez asupra realității lucrurilor, iar răspunsul a fost exact acela pe care-l dau: „da, au intrat, și, dacă-i putem scoate, îi vom scoate“.

Schimbări politice interne erau acuma în aier, după

trecerea unui așa de trist An Nou, în societatea care se împușinase așa de mult, atîția căutîndu-și un adăpost și un mijloc de întreținere, așa încît cine-și păstra încrederea era redus aproape numai la consultarea propriei sale conștiinți. I. I. Brătianu se potrivea în jocul său politic, mai dibaciu decît frumos, după șansele de succes: nu voise nicio colaborare cînd așteptase sigura victorie după o ușoară paradă de trei luni, primise tovărășia la răspundere a conservatorilor după ce venise desastrul; cînd se părea că se luminează definitiv zările, în Iulie, el căutase desfacerea de dinșii; acuma, cînd orice lumină în cer părea că s'a stins, și pentru totdeauna, el era grăbit să treacă mina altora.

Ambiția politică trezită în sufletul generalului Averescu, care-și atribuia o misiune de „îndreptare“, de pronunțare a „sanctiunilor“ de refacere, pentru care însă o neaparată condiție era revenirea la pace, orice luptă mai departe pîrîndu-i, din punct de vedere tehnic, o imposibilitate, era bine venit pentru calculele noi ale șefului partidului liberal. Reintrat în acțiune, îndată ce era vorba de finețe, ceia ce era singura lui specialitate, el făcu așa încît, la ceasul cînd Regele trebuia minat, prin influența d-lui Știrbei, care-și avea și el înțelegerile sale, la suprema rușine a întrevederii cu arogantul fost ministru austro-ungar la noi, contele Czernin, puterea sa fie încredințată omului al cărui mare și adevărat rol nu era de sigur în odaile de întriga și de dușmanie de la Iași. Alături de general, care făcuse, și cu prietenul, acuma cu totul desfacut de mine, Cuza, — ba chiar ideia ar fi venit, mi-a asigurat d. Cuza mai târziu, de la d-sa —, o Ligă menită să nu devie niciodată un partid, ci să servească numai adevăratele interese ale „poporului“ însuși, în a lui întregime, stătea un om care pînă peste patruzeci de ani trăise o viață de societate, fără legături cu o ocupație profesională și cu urmarirea unui scop corespunzător inteligenței și aparențe

sale de mare energie, dar care și el își simțea acuma, ca atîția alții, o misiune, aceea a „omului tare”, căruia nu-i pasă de nimeni și de nimic și care cere tuturora recunoașterea umilă a superiorității sale ; acest om, care preceda pe d. Mussolini în unele din metodele de a se impune și de a impune, fără să aibă însă nimic din puterea creatoare a acestuia, era d. C. Argetolanu, pe care-l zărisem numai în trecut, dar a cărui activitate la Odesa, organizînd fronda, și contra Regelui, îmi era cunoscută și al cărui fel de a guverna l-am putut aprecia îndată.

D. Știrbei mi-a adus vestea alcătuirii noului ministeriu, ca și cum el însuși n'ar fi avut nicio parte în marea schimbare ce se petrecuse. Pe lângă generalul salvator și pe lângă sfătuitoarea lui ascultat erau cîțiva oameni tineri, negustori, cooperatiști, elevi de ieri ai școlilor germane, generali. Brătianu stătea gata să retragă la momentul oportun ceia ce acordase aceluia, unul singur fiind fără naivitate, pe cari-i considera ca simple instrumente ale acțiunii sale bine chibzuite. Hotărîrile mari, cu privire, în rîndul întăiu, la armistițiu și la pregătirea păcii, trebuiau să se ieie în Consilii de Coroană și cu consultarea unui Stat-major în fruntea căruia generalul Prezan, coborît pe planul al doilea militar prin înălțarea la presidenția de Consiliu a unui general, reprezintă o veche dușmănie și o statornică opoziție. D. Averescu putea să-și facă iluzii asupra duratei guvernului său, ca și asupra operei decisive care i-ar fi încredințată, dar realitatea era cu totul alta : firele situației se aflau în alte mini. El avea să facă un singur lucru : să ia asupra-și greaua răspundere a unui act umilitor, iar, cînd s'ar cere, pentru a se ajunge la capătul acestor trecătoare lucruri impuse, cineva care să se bucure și de încrederea Centralilor, pe lângă cari guvernul Averescu a făcut, de altfel, toate silințele, erau doar, în fund, cei de la București, și ei mîncați de intrigă, pe cari Brătianu îi cunoștea de ajuns

ca să știe că o simplă invitație la putere ar putea face pe cei mai mulți să părăsească planurile de detronare a Regelui, de unire cu Austro-Ungaria, de instalare a unui prinț prusian, pentru a deveni credincioșii supuși ai Majestății Sale, aceasta până la odiosul Basarabean care se pusese, imprudent, în fruntea mișcării de distrugere a Statului român și care, om de stînga, revoluționar, s'a oferit apoi public, printr'un articol în foaia sa de trădare, de smomire a soldaților, a servi un prim-ministru conservator de cea mai „ciocoiască” speță.

A fost lung șirul umilințelor și atît de descurajant, încît și activitatea mea științifică s'a resimțit. Cînd, cu censura sa, de altă speță, d. C. Argetoianu s'a instalat la Interne, nu se mai putea tipări orice în foaia de care-mi legasem tot rostul. S'a putut continua totuși o oarecare opoziție fățișă la planurile de împăcare cu Centralii, cari se arătau, cunoscîndu-și slăbiciunile și primejdiile, din ce în ce mai nerăbdători. Cîți mai rămăseseră din parlamentari, după ce umpluseră Odesa și Parisul, unii dintre dînșii, ca bietul Disescu, preferînd unei rămîneri în țară riscurile trecerii prin Marea Baltică și înfruntarea minelor, fură chemați de noul guvern ca să li se arăte că trebuie să consimtă la pierderi teritoriale, la crîmptoșirea hotarelor Romăniei, la părăsirea Dobrogîi, la rășluirea munților... Cu glasul slab și stîns, în uniforma care făcea și mai dureroasă scena, generalul expunea situația cu acea receală a temperamentului său care era exasperantă, adăugîndu-se din cînd în cînd și profundul bas cu care acolitul său principal sublinia textul acestui regretabil discurs. Și ce erau acelea care au răspuns la aceste propuneri, unele dintre dînsele fiind adevărate revelații întristătoare a ceea ce oamenii avuseră în adevăr în suflet fără să fi ieșit la iveală pînă atunci...

Nu putea fi vorba acum, în clipa cînd era să plece d.

Ărgetoianu la Buftea, castelul d-lui Știrbei, unde așteptau delegații Centralilor, căpușiți cu pretenții bulgărești și turcești, a căror aroganță abia o putea stăpini dibăcia unui Kühlmann și autoritatea mareșalului Mackensen, de un apel la opinia publică. La care opinie publică? La majoritatea intelectualilor ieșeni, de multă vreme otrăviți de virusul sterist, pătruns și organizat la Universitate? La proporția așa de însemnată a populației evreiești, gata să întimpine cu flori presintate în genunchi și cu discursuri în jargon cel d'întăiu detașament german? La politicianii cari, acum așa de pușini, nu se puteau înțelege asupra niciunei chestii? La armată, care era atit de departe și al căril amestec în viața politică e totdeauna o nenorocire?

Ceva *trebuia* făcut însă. După o cuvîntare în „Parlamentul“ strîns prin foaietul Teatrului, am redactat un text de protestare contra părăsirii hotarelor a căror păstrare integrală o jurase Regele, și am lăsat-o la Palatul devenit acuma închis și mut, inaccesibilă fortăreață a unei dureri fără nume. Cu mine era Delavrancea, cred și Roman, poetul, ziaristul ieșean de pe vremuri, acuma așezat la Constanța și care s'e pusese în fruntea rezistenței dobrogene, căreia i-am scris memoriul de împotrivire, — dar, altfel, foarte puțină lume. Liberalii stăteau în așteptare și nu voiau să se angajeze în nicio acțiune. Iar Take Ionescu, Mihail Cantacuzino, oamenii cari recomandaseră trecerea în Rusia, și până la Port-Arthur, sau rezistența ultimă, pe care o credeau o datorie pentru noi, — așa-numitul „triunghiul al morții“, care n'a avut niciodată o definiție exactă și un sens precis —, aceia erau complet descurajați... Și foarte aproape, din ce în ce mai aproape de cum gîndia încrederea generalului Averescu, răsăriau Marghiloman, C. C. Arion. Stere și alții din conspiratorii și uneltele de la București.

Deocamdată guvernului Averescu îi revenise și trista

misiune a izgonirii reprezentanților militari ai Înțelegerii. Despărțirea de generalul Berthelot, căruia i-am căutat eu darul de plecare, veche și frumoasă tipăritură românească și un pergament ardelean, împreună cu o călduroasă scrisoare de recunoștință pe care am redactat-o cu inima plină de durere, a fost una din clipele cele mai impresionante din lunga serie a unor încercări care păreau să nu mai aibă sfârșit.

Văd încă urita noapte rece și umedă, miserabilul tren cu băncile de lemn goale, murdare, cu curelele de la feruști tăiate de cuțitele hoșilor și vandalilor, în care mergeam spre gara Nicolina de unde trebuia să plece convoiul către stepele Rusiei, către Marea chineză a Extremului Orient. În drum, cu Take Ionescu, se vorbea de cariera generalului Averescu, de tot ce se spune pentru dînsul și contra lui, în clipa cînd Francesii îl considerau — și au continuat să-l considere — ca un dușman, capabil de a li face tot răul. Apoi gara pustie, apariția Regelui cu fața descompusă, a Reginei care sărută pe ambii obraji pe Berthelot. Și dispariția în umbra deasa a trenului care ne lăsa cu atîta mai singuri...

Nu e locul aici să arăt o situație pe care am prezentat-o mai amănunțit în cartea mea „Supt Trei Regi“, care e o lucrare de istorie, pe cînd acum e vorba numai de ce s'a petrecut și atunci în sufletul unui om pe care soarta, fără a-i atribui rolul activ, continuu refuzat mijloacelor pe care poate nu le avea mai puțin decît favoriții ei, îl pusese în mijlocul unor mari și teribile împrejurări.

Chemarea generalului Averescu, a cărui influență, de caracter misterios și idolatru, în oștire se cunoștea, a fost, cum am spus-o, o mare lovitură de maestru a celor cari conduceau acum exclusiv pe regele Ferdinand: I. Brătianu și, pe lîngă el și pentru el, d. Știrbei. Biruitorul de la Mărăști era pus

în situația cuiva care, neputînd să lupte, făcuse gestul capitulării, aruncase formula desmembrării, fără a putea reuși, cum era de prevăzut, să capete de la Centrală condiții pe care aceștia țineau să le acorde numai instrumentelor lor. Astfel, în Mart 1918, generalul a fost pur și simplu demis în favorul lui Marghiloman, care și acesta, tîrît înaintea inexorabilor stăpîni, trebuia politicește și moralește distrus în cruntul războiu intern care se purta supt și prin războiul extern.

Cu ochii în lacrimi, ca un învins, silit să primească, în capitularea sa, și ultimele condiții, Regele mi-a anunțat că a primit, că a trebuit să primească în locul de prim sfetnic al său pe acela care-i pregătise detronarea. El uita însă un lucru: că elegantul Marghiloman, care scotea frase întregi, de o perfectă taietura, din impecabilul plastron al cămașii sale, că sportmanul cu grajdul celebru, că oaspetele Parisului, oraș care singur putea satisface cerințele acestui fiu de mare proprietar patriarcal și descendent de simpli răzeși buzoieni, ca arbitrul rafinărilor, Petroniul modern, dar cu alt lustru decît acesta, era în fond un om de treaba, sensibil la orice atenție, de și rău de gura și rău de scris, ca orice membru al mahalalei noastre politice, și, înainte de toate, o ființa trăind exclusiv pentru putere, pe care a-l chema însemna a-l avea, a-l avea complet, cu tot ce poate da devotamentul momentan al unui „cîne fidel de la picioarele tronului“, cum lui însuși i-a plăcut să se numească mai tîrziu. Dacă ar fi știut mai bine aceasta, Ferdinand I-iu, fără șfaturile unui Știrbei, n'ar fi îngăduit nici majordomatul arogant al lui Brătianu al II-lea...

Dominația lui Marghiloman, încîntat că vine ca stăpîn în acest Iași al dușmanilor săi și gata să întrebuițeze, împreună cu acoliții săi, tot așa de satisfăcuți, toate mijloacele politicianismului pentru a evita ceia ce foștii săi amici Centralii îi vor fi impus ori ceia ce ei aș-

teptau de la dînsul, mi-a părut întăiu că-mi strivește tot avîntul. Mă întrebam în seara după audiența la Regele dacă, supt noua censură, care ar întrebuița, credeam, alte mijloace decît agenții d-lui Argetoianu, căci aceștia nu-mi confiscau ziarul, ci-l cumpărau de la chioșcuri îndată după apariție, mai e posibilitatea de a continua o luptă cu condeiu în cursul căreia aveam conștiința de a fi adus oarecare folos. Mă gîndiam dacă n'ar fi bine să prefac „Neamul Românesc” într'o foaie literară și culturală. Cu a doua zi însă îmi luasem hotărîrea : voiu merge înainte. Mai ales după ce s'a ajuns la grozava pace de la București.

N'a fost ușor. Foaia a apărut cu locuri albe. Pentru ca ele să nu fie prea numeroase, căutam să ascund, măcar în aparență, ce aveam să spun, supt tot felul de artificii. Odată vorbiam de iepurii din Australia contra căroro agricultorii ridicau garduri de sirme de fier, iar rozătorii totuși se îmbulziau în ele, perind, până ce în sfîrșit părea că li s'a stîns semînția. Censorul, un tînăr filosof, merit unei cariere universitare și politice, a ținut să mă asigure, dîndu-și iscălitura, că înțelege bine de ce fel de iepuri e vorba. Altă dată, am luat istoria contemporană a Germanilor de Menzel și am resumat tot ce spurte cu privire la nesfîrșita miserie morală a Berlinesilor supt regimul napoleonian, înaintea căruia cu lingușiri și cu denunțuri înge-nunchiau. Sau, după altă lucrare străină, invederam în ce fel cuceritorii francesi din acel timp au înțeles a stăpîni în Italia-de-Nord, creînd așezăminte și opere de civilizație care trăiesc și până astăzi.

Fusesem izgonit dîn redacția mea și, un timp, bunul preot Andriescu imi îngădui să fac ziarul într'o odaie din căsuța sa de la biserica Banu. Cînd tifusul a pătruns în familia părintelui, am trecut la niște odăițe din vecinătate în dosul agenției Maximovici, tocmai la capătul unei curți de o nespusă murdărie. Iar ca locuință am fost bucuros că mi s'a permis să mă așez în cîteva odăi de la

Mitropolie, așa de întunecoase, încît, toamna, iarna, în umbra imensei clădiri bisericești, lumina ținea cam între zece și patru. De cealaltă parte a antretului se așezase harnicul cleric basarabean Gurie Grosu, pe care Mitropolitul Pimen și-l luase ca vicariu și care dădea și foițele contribuții de caracter religios și moral. Dedesuptul celor trei odăițe ale mele erau oploșiți niște ucenici de cîntări din Basarabia, cari, băieți fără cunoștință de ale lumii, făceau foc pe scinduri, iar fumul venia să adauge la plăcerile reședinții mele.

Într'o situație al cărei rost nu-l înțelegea pe deplin, crezînd că el este, pentru Rege, care, din prima clipă, cu ochii la I. Brătianu, îi pregătia căderea, un sfătuitor ascultat și iubit, iar pentru populație un bine venit salvator, și ale cărui primejdii îi rămîneau ascunse, apoi și în convingerea că soarta războiului s'a hotărit definitiv, primul ministru se mira că mai sînt oameni cari-l evită. Își închipuia că la mijloc e o scăpare din vedere, o neînțelegere. Mi-a arătat printr'un prieten comun mirarea că „mă fac a nu-l vedea” și i-am trimes răspunsul că „nu vreau să-l văd” și, la cea d'intăiu ocazie, pentru a i-o dovedi, îl voiu privi drept în ochi. De fapt, niciodată nu i-am mai vorbit, de și une ori judecam împrejurările ca și dînsul, și aceiași condamnare venia, asupra acelorași oameni, din conștiința mea ca și din conștiința lui. Mi-a părut mai puțin rău că am păstrat această atitudine față de un om așa de cult, de talentat, de onest și, în fîndul sufletului, de sigur și iubitor de neamul său, cînd am cetit însemnările lui zilnice, pline de neadevăruri și de întortocheri, după cum îi veniau ștafetele de la oameni fără nicio valoare morală, el însuși presintindu-se la un nivel de sigur mult inferior celui al ținutei sale exterioare, așa de îngrijită.

O dovadă de naționalism îi era absolut necesară lui

Marghiloman, și împrejurările l-au servit în chestia Basarabiei.

Acolo se formase o represintanță populară a provinciei, care avea tot atita valoare legală ca orice altă formațiune spontanee în marea Împărăție de țeri furate, și Sfatul Țerii, după ce se proclamase o „republică moldovenească“ autonomă, avea să decidă asupra legăturilor ei viitoare cu România.

Spiritul din această adunare revoluționară era bun. Vechiul instinct românesc ieșise la suprafață peste toată cartea rusească, peste ideile de la școală și cele strecurate de oficialitatea străină. Oameni ca Murafa, ca preotul Mateevici, cari și ei au apărut o clipă în redacția mea, ne cunoșteau acuma în de ajuns prin vicisitudinile războiului ca să știe că nu sintem așa cum de mai bine de un secol ne zugrăvia în fața Basarabenilor interesul cirmuirii rusești. Intelectualii noștri așezați în mijlocul lor, și cu o mișiune de la Ministeriul de Instrucție, luminau pe acești oameni simpli, buni, increzători, gata să primească și să înțeleagă orice tălmăcire dreaptă a lucrurilor. Ziarul care apărea la Chișinău, cu ajutorul guvernului, ajuta și el foarte mult la aceasta, de și pentru moment era marea greutate a deosebirii de alfabet, trecerea la literele latine trebuind a se face însă mult mai răpede de cum o credeau și cei mai optimiști.

Mărturisesc că nemărgenita încredere a propagandiștilor mi se părea că e încă unul din semnele superficialității noastre, aplecării a crede că s'a și isprăvit un lucru în care abia se făcuseră primii pași. Cind fostul meu elev și ruda mea D. Munteanu-Rîmnic venia, în uniformă sa de infanterist, să-mi spuie că totul e bine, că totul e gata, aveam sentimentul neplăcut care se impune cind te afli înaintea ilusiei grăbite a lucrului pe care însuși îl dorești, dar nu-l crezi așa de aproape încît numai să pui mîna pe dînsul. Se adăugia și amintirea

ipocritei campanii pentru Basarabia, adecă împotriva idealului către Ardeal, pe care o duseseră la București rătăciții și vinduții. În sfârșit se putea bănuși — ceia ce a și fost în adevăr—și o ispită a Centralilor, cari, răpindu-ni munții și Dobrogea, ni presintau Moldova de peste Prut ca o compensație — și ce dureroasă era ideia acestui schimb, consimțit de noi, primit de noi cu aplause ! Fară a mai socoti că Basarabia ar fi fost un dar al celor cari ni sfișiau țara, și nu un cîștig căpătat, potrivit cu dreptul nostru, de soldații unei armate acuma osîndită la desfacere și menită să fie acoperită la întoarcerea în teritoriul ocupat de toate umilințele pe care le pot iscodi creierii perverși și sadici.

Totuși eu, care fusesem rugat de cutare pribeag al Romînilor transnistrieni, — de cari ajunseserăm a ne interesa așa de mult încît Munteanu-Rimnic, în romantismul său, își botezase o fetiță „Doina“ și „Transnistriana“ , a li descurca trecutul, și o făcusem într'o broșură de informație pentru noi, de mîngiere pentru dinșii, am scris un memoriu în limba germană pentru invederarea drepturilor noastre asupra Basarabiei, ca să fie presintat de șefii Basarabenilor la negociațiile de la București.

Puțin timp după trufașa înfățișare a lui Marghiloman s'a produs aceia, nespus de insolentă, a lui Constantin Stere, al carui ziar acoperise de insulte pe toți autorii și sprijinatorii războiului național, cerînd în toată forma să fim împușcați în piața publică — și va avea și dupa aceia sfruntarea de a aduna în volum aceste marturisiri sufletești, atît de nobile. L-am vazut în automobilul primblărilor sale importante, în costumul de operetă pe care crezuse de cuviință să l substituie uniformei de colonel romîn care din nerotocire nu-i fusese smulsă inaintea plotonului de executare. Sfida lumea care se uita la dinsul ca la un înviat din morți și în același timp se punea, cum am spus, foarte umil la dispoziția primului ministru

de la care aștepta ceva care l-ar putea reabilita, ba chiar încunajura de respectul și recunoștința publică: misiunea la Chișinău pentru opera de unire. Pe cind liberalii, de cari era legat prin nu știu ce secrete pe care nu le-a destăinuit niciodată, păstrau față de omul care întrupa mai curajos trădarea o tăcere prudentă, am întrebat în foaia mea ce poate face cineva în această Romănie a tuturor toleranțelor, uitărilor și iertărilor pentru ca să devie imposibil supt raportul moral. Prevedeam astfel ce reserva viitorul, o întreagă carieră politică, unui asemenea om.

De altfel slăbiciunea regelui Ferdinand a contribuit esențial a face din omul comandurii de la București un politician încă viu. Cu uimire l-am văzut pe Suveran exhibind din balconul reședinții sale, fără a corespunde prin aceasta unei cereri a opiniei publice, indignată, pe acela care voise să-l răstoarne pentru un prinț prusian și care, acum, cu o șapcă de bolșevic pe cap, în costumul de fantăsie al unui comisar al poporului, sorbia țigara lui de foi, aruncându-și fumul asupra grupului de spectatori. Ba mai târziu, după lungile-i discursuri, de fapt inutile, căci fostul student deportat în Siberia pentru cu totul alte motive decît ale unui crez național nu mai avea de mult a face cu generațiile care se ridicaseră, o decorație înaltă a fost pusă pe pieptul în care bătea o inimă așa de străină de toate mîndriile, durerile și aspirațiile noastre.

Triste vremuri, o, ce triste !

De altfel în curînd, supt influența Reginei, a cărei demnitate de caracter n'a abdicat un singur moment, Regele se va retrage, cu întreaga sa familie, la Bicz, în munții vecini cu acel Ardeal care fusese din nou supus tiranilor săi, dar pe care Ferdinand I-iu, în mistica-i credință, nu consimțea să-l creadă definitiv răpit speranțelor noastre.

Până atunci însă el a izbutit să evițe, simulind boala, trecerea prin furcile caudine ale deschiderii Parlamentului rușinii naționale.

Căci Marghiloman avea nevoie de Camerele sale. Ele-i erau necesare și pentru întărirea tratatului groaznic pe care Centralii stăruiau să-l aibă în cea mai desăvirșită formă legală, nereușind doar să-i aibă întărirea din partea Regelui, rămas ireductibil în rezistența lui îndărătnică de timid, dar și pentru altceva, la care omul jignit de I. Brătianu, și altfel decît în viața politică, ținea neapărat, adăugîndu-se și insistențele biruitorilor: darea în judecată a Ministerului războiului, ceiace s'a și făcut, trimiteîndu-se, deocamdată, la închisoare pentru malversații Al. Constantinescu.

Primul ministru ar fi fost bucuros să aibă în acest Parlament, fie și pentru cea mai necruțătoare și zgomo-toasă opoziție, pe represintanții tuturor partidelor și curentelor. N'a avut însă decît pe oamenii săi, cîțiva prieteni și apoi pe acei cari se strîng totdeauna de la sine în jurul puterii, plus spiritele revoluționare care agitaseră contra Ministeriului Brătianu și, din nenorocire, și amicii d-lui Cuza, cari, cum eu nu făceam politică de partid, se considerau ca exponenții incontestabili ai naționalismului-democrat.

Nu puteam decît să refuz orice amestec în această comedie electorală, în care urnele din teritoriul ocupat erau supt presiunea armatei dușmane, iar cele din Moldova la dispoziția complectă a unui guvern desprețuit. N'am avut curiozitatea să asist la vre una din ședințele în care se aruncau toate injuriile acelor cari „ruinaseră România printr'un războiu criminal” și să ascult declarațiile timide ale celorlalți, cari fără autoritate personală îngăimau cite ceva pe alături. Pe banca ministerială, lingă alții cari ar dori să se șteargă din viața lor această amintire, era și vechiul dușman al naționalismului meu „lătrător”, osînditorul statornic prin foaia sa populară al luptei naționale, acela care se con-

sidera ca moștenitorul legitim al lui Maiorescu, mort obscur între străini,—el cel puțin fără a fi făcut vre-o demonstrație contra neamului său, — profesorul Simion Mehedinți.

Dar vremea lucra împotriva nelegiuitei alcătuirii, care-și făcea planuri de viitor, mari planuri, sprijinite și pe o nouă lege agrară, aceia a ministrului Garofild, un specialist în acest domeniu. În Apus li mergea rău Centralilor și frontul răsăritean se măcina fără să se bage de samă. În curînd catastrofa era să se producă, și i-a trebuit o oarecare naivitate dibaciului președinte al Consiliului ca să se mire că, în momentul cînd se credea mai sigur, Regele i-a comunicat în cîteva cuvînte nevoia de a pleca.

Era în zilele cînd Bucovina se elibera. Trupe rutene în debandadă erau stăpîne pe Cernauți. Se ventila ideea creării unei Ucraine pentru arhiducele austriac Wilhelm, și nu lipsiau Romîni, dintre aceia cari ținuseră discursuri armatelor împăratești, cari sa se împace și cu o astfel de stare a lucrurilor. Atunci, în frunte cu răposatul Flondor și cu d. I. Nistor, un grup de Romîni curagioși, pe cari din nenorocire erau să-i despartă apoi cumplite rivalități personale, au luat asupra lor să lege mica lor țară de patria românească, și actul lor de îndrăzneală a reușit.

Era nevoie însă de a se asigura rezultatul fericitului rezultat căpatat prin surprindere. Întrarea soldaților noștri era absolut necesară, și fără cea mai mică zăbava. Cum hotărîrea miniștrilor arăta să întarzie, am fost rugat să intervin pe lîngă Regele și am fost fericit că am putut afla ordinul dat generalului Zadic de a trece granița.

Cîteva zile dupa aceasta aveam la Iași pe reprezentanții reușitei revoluții bucovinene. Cunoșteam pentru întăia oară pe Flondor, cu care fusesem în legătură pe vremea cînd partidul lui național, boieresc, stătea gata de încăierare — cum a fost, de alminterea, și pe urmă —

cu partidul „democratic” al pornitului Aurel Onciul și al lui Florea Lupu, acesta întrecându-și șeful până într'atita, încît într'o cartă postală injurioasă mă califică de „rînzos”. Atunci am încercat o împăcare, și Flondor mi-a mulțumit printr'o călduroasă telegramă. Acuma, aveam înaintea mea pe omul plecat spre bătrîneță, cu totul altfel de cum era în vechile fotografii: alb, complect ras, cu o lucire ciudată, bolnavă, în vioii și mobiliu ochi negri. Nu bănuiam la acea masă pe care mi-au dat-o Bucovinenii pentru intervenția mea cu folos ce direcție va lua bărbatul politic vrednic până atunci de tot respectul, în care se întrupa conștiința românească a Bucovinei, cît de mult îl vor prinde și ce tare îl vor exploata luptele noastre de partid, inspirîndu-i mari ambiții de conducere a guvernului, iar, cînd aceasta nu s'a putut face, îndîrjindu-l contra Regelui într'atita încît va ajunge să-mi spuie că o deosebire este între ei doi: aceia că el, Flondor, se poate întoarce la moșia sa, botezată, din lingușire, Flondoreni, dar nu și Regele la Sigmaringen. Și pentru mine el va găsi cuvinte adînc jîgnitoare, absolut nemotivate, care-mi vor arăta că este în politică un stil bucovinean, în care vine o vreme de se exprimă și omul cel mai bine crescut. Din partea mea, ce n'am făcut pentru a aduce la mai bune sentimente față de Flondor pe rivalul său plebeian, d. Nistor, care-i imputa reaua administrație a Bucovinei prin oameni de casă, compromiși sau incapabili?

Din partea sa, acesta, venind să aducă Regelui hotărîrea de unire a Adunării din Bucovina, a trecut pe la mine pentru a-mi cere să redactez adresa omagială pe care peste cîteva ceasuri era s'o presinte. D. Nistor îmi era cunoscut de multă vreme. Profesorul de liceu din Suceava făcuse studii la Viena, și cu vechiul meu prieten Jireček, și trecuse apoi și pe la Universitatea din București, unde a ascultat cursurile noastre. Numit profesor de istoria Romînilor la Universitatea din Cernăuți, în basa

unor frumoase lucrări, publicate în limba germană, despre comerțul Moldovei, nu rămăsese în provincia sa la începerea războiului, ci trăise la București, în împrejurări grele, Al. Constantinescu dându-î să traducă în nemțește volumul întâiu din „Istoria Comerțului“ a mea, — manuscrisul s'a pierdut la Ministeriu, — și ne întovărășise în refugiul din Moldova, trecînd apoi și la Odesa și gustînd astfel din toate mizeriile rătăcirii și înstrăinării. Naționalismul lui cultural, deosebit de acela, teoretic și politic, al lui Flondor, era întocmai ca și al meu, și consideram pe amicii lui din Bucovina, — dintre cari unul singur a greșit o clipă contra idealului comun, dar a ispășit-o apoi întrînd în armata noastră și murînd de o moarte eroică, Ioan Grămadă, tînar de cele mai mari însușii, doctor în istorie de la Viena și autor al unor pagini de înviere istorică, deosebit de frumoase, — ca pe însiși amicii miei politici. În zilele de crisă internă din Iulie 1917, recomandasem regelui ca ministru iredent pe d. Flondor în locul d-lui Goga, ale cărui scopuri și metode ajunsesem a le cunoaște cu prisosință. De la acest tovarăș de ocupații, harnic și modest, de și nu lipsit de o ambiție încă nedesvăluită, dar de altfel legitimă, așteptam, dacă și-ar fi păstrat libertatea de gîndire și de acțiune, mult mai mult decît ceia ce, în curînd, — dar pînă atunci ne vom mai întîlni —, încătușat la liberali, a putut să deie.

Aceasta era situația la sfîrșitul lui August, cînd, de-o dată, supt impulsul lui Brătianu, dar și al unei opinii publice pentru ale cărei sentimente prezența la putere a „omului Nemților“, Marghiloman, era o continuă ofensă, Regele a concediat pur și simplu pe acela ale cărui servicii nu le dorise. Printr'una din acele „lovituri“ care pătează domnia lui pentru cine iubește numai acțiunile sincere și clare, făcute la lumina zilei, se dădea

grija descurcării împrejurărilor „Ministeriului de generali“: lângă generalul Coandă, distinsă figură și suflet bun, ofițer loial, care primise o misiune îndeplinită corect, de și fără un deosebit succes, la Cartierul general rusesc, stătea eroul luptelor de pe Siretiu, Grigorescu, de acum înainte prins și el de politică, iar, dintre civili, atât de respectabila personalitate a bătrînului Poni, care, crezînd că nu-și rîde cineva de vrîsta lui așa de înaintată, se gîndia să aducă la îndeplinire un întreg vechiu program al său la Instrucție.

XXVI.

În ceasul biruinții

Generalul Coandă a venit în odăița mea de la Mitropolie ca să-mi ceară concursul pentru o politică așa de mult deosebită de a înaintașului său. Era datorია oricui să ajute în prevederea împrejurărilor care vădit erau să se desfășure pe frontul balcanic, dând aici decisive mult timp așteptate aiurea, sforțările unor oameni de bine cari, străini de orice interese de partid și liberi de orice legături personale, puteau de sigur să aducă un adevărat folos țerii, servindu-se numai de elemente meritoase și oneste.

În acel moment, prevăzînd ce era să se întimple, peste puțin, dincolo de Dunăre, membrii rămași la București ai Academiei Române au apărut în Iașul atîta vreme desprețuit. Se pregătia comemorarea lui Mihail Kogălniceanu, și ea s'a făcut într'o atmosferă potrivită cu ce fusese în inima acestui mare îndrumător al întregii noastre vieți naționale. În Iași chiar, am găsit la d. Crupenschi, însoțit cu nepoata de fiică a lui Kogălniceanu, destulă informație nouă pentru a se lămuri încă mai bine starea de spirit din tinerețã a editorului cronicelor Moldovei. Între cei veniți era Ioan Bogdan, care se căia de momentele de slăbiciune ce-l împiedecaseră de a fi alături de noi și care căuta să înoade din nou legături pe care sfaturile

rele, de la oameni interesați, îl făcuseră să le rupă cu doi ani în urmă, răpindu-mi una din cele mai prețioase amiciții. Asupra lui, încă de atunci, fără să fi arătat vre-o suferință fizică, părea că se zbate aripa morții.

De-odată în aceeași chilie mănăstirească de lângă Mitropolie a apărut tânărul profesor Bălan, de la Academia Teologică din Sibiiu, cunoștință veche și foarte simpatică, în a cărei blondă blindeță nu s'ar fi gicit cunoscuta tenacitate, aprins confesională, a arhiereului de mai târziu, pe care-mi era dat să-l ajut a sui treptele, pătate de trădarea lui Mangra, ale văduvitului Scaun Șagunian. El aducea, venit în aeroplan, împreună cu un tovarăș, vestea că trupele noastre, rămășițele, cu meșteșug ascunse de generalul Hîrjău, ale unor oști osîndite la desarmarea aproape totală, sînt chemate în acel Ardeal unde acuma erau să rămîie definitiv. Și minunea nouă a celei de-a doua învieri a puterii militare românești s'a produs astfel în acea timpurie toamnă, aplecată spre zăpezi de Novembre, încă odată vădînd extraordinara vitalitate a unui neam așa de mult încercat de-a lungul veacurilor.

Hotărîrea militară, mult așteptată, se apropia însă c pași răpezi. Frontul bulgar ceda, cavaleria sîrbească se îndrepta spre Dunăre, lacomă de a vedea pămîntul patriei, acel pămînt despre care un țeran de-al lor spunea, cînd i se anunța ocupația străină, că „nimeni nu poate să ieie Serbia, căci el, pămîntul, a rămas“. Pentru a învedera ceia ce neapărat trebuia să se întimple, am pus la cale atunci solemnă onorare a moaștelor lui Mihai Viteazul pe care tocmai le adusesese din Rusia d. Girboviceanu.

S'a făcut de Sfîntul Mihai o comemorare din acelea care cu greu se pot uita. Capul, sacra titvă din care scăpăraseră luminile fulgerătoare, a fost așezat, încununat de lauri, într'un sicriu de stejar, umplut cu cele mai vechi

bucăți de brocard pe care le cuprindea veșmintăria Mitropoliei. Regele, Regina, Prințul Moștenitor, căruia i se ridicase pedeapsa, la o mănăstire din Moldova, pentru una din acele greșeli de tinăr care trebuie să se facă numai odată, — și eram bucuros că putusem contribui la o mai blândă judecare a ei—, reprezentanții civili și militari ai aliaților României „neutre”, erau de față, încunjurați de o mulțime imensă, care alergase la biserică în ciuda zăpezilor așa de înalte și a vremii deosebit de aspre. Era ca o împărtășire mistică cu cel mai glorios trecut înainte de a păși la realizarea acelor urșite de care vorbea inscripția pusă de mine pe mormîntul, acum gol, de la Dealu: „așteptînd îndeplinirea Scripturilor”.

Seara, trebuia să se ție o cuvîntare despre politica la a cărei continuare puteam în sfîrșit proceda. Sala Universității, unde membrii dinastiei, afară de principele Carol, și misiunile diplomatice și militare se aflau din nou adunați, era însă înghețată: nimeni nu mă înștiințase că ea nu fusese, de la căderea neașteptată a frigului, încălzită. Îmi pierdeam și șirul ideilor în acea aprigă răceală; cred că de acolo generalul Lafont, rămas ca să întreție legăturile noastre militare cu Franța, ostaș de o eroică simplitate, a luat răceala care trebuia să-l ducă atît de răpede, în acest Iași unde în sfîrșit mijiau speranțele, la un mormînt în țerna pentru a cărei apărare se străduise.

Era încă nevoie atunci de un îndemn, căci atîtea nenorociri distruseseră aproape cu totul speranțele celor mai mulți. Ziarul meu vărsa în suflete balsamul încrederei celei nouă. Dar, cînd în sfîrșit s'a făcut lumina certitudinilor depline, aceia cari se îndoiseră, cari căutaseră să se acopere, scăpînd de orice răspundere, dibacii cari nu pot fi atinși niciodată și nici urmăriți în colțurile meșteșugite ale acțiunii lor, aceia firește au recîștigat terenul și au luat primul loc la ospățul unei biruinți pe

care o scontaseră altfel, fără atita singe și atitea lacrimi, fără a trece supt furcile caudine ale mindrilor învingători. Cine mă întreba, cu un glas de mustrare, dacă mai cred în „înfringerea Nemților“, se pregătia acum să-î tragă tot folosul.

În pragul iernii, regele Ferdinand intra în București lângă generalul Berthelot pe care l-am văzut făcînd să defileze în piața Iașilor primul regiment frances ajuns până la noi, dar fără a împărtăși de o onoare așa de meritată și pe generalul Averescu. Între cei invitați să iea parte la ceremonia acestei restaurații a stăpînirii românești în capitala țerii liberate n'am fost și eu: singură Regina s'a gîndit a invita pe acela care era privit ca un prieten personal. În asemenea condiții, am preferat să ramin în miseria refugiului meu ieșean.

Acuma, lumea politică se dusese ca să reinstaleze în scaunul lui de stăpînire pe Ion Brătianu, liber să facă orice ar fi voit din România, care devenise mare prin ea însăși. Iașul revenise la vechea lui liniște, amorțită și muțedă: zeul tihnei și al zăbăvilor luase din nou în samă orașul său iubit. Puțină lume, mergînd încet pe străzile scaldate în apă sau mînjite de noroiu, pe care se strecurase și atita ticăloșie, dar trecuseră trupurile morților fără mîngîiere și se tîrîseră pașii oboșiți ai răniților. Singură prăvălia, și aceia goală — căci cui, în astfel de vremuri, să-î mai ardă a ceti! —, a bătrînului anticvar Kupermann, cu fața lui de cuminte, de înțelept „Manase“, mă aștepta, oferindu-mi ultimele surprinderi ale cărților trintite clate peste grămadă de minile negustorului de cărți fără știință de carte. El însuși, arhaică relicvie a vechiului Evreu habotnic, ca în evul mediu — cită deosebire față de „savantul“ lui concurent din Piața Unirii! — era extrem de interesant. Calma lui naivitate făcea mai mult ca haz decît cel mai ghiduș humor. Odată învățatului, dar abruptului și toni-

trauntului Philippide, de la care cumpărase un „manual de gramatică“, alcătuit de fapt dintr'o întreagă liturghie de nume, așa încît nu se vindea de loc, moșneagul i-a răsărit în prag, timid și muștrător tot odată, cu această singură întrebare: „Ăsta e gra-ma-ti-căăă“? Ori Mitropolitului Iosif, mare amator de cărți vechi, el îi ținea discursuri în care-l intitula, vorbindu-î la persoana *a doua*, „Preasfinția Sa“. Mie, cînd mă îngrijora starea volumelor mele invadate de șoareci călugărești, înrudiți ca lăcomie cu alte animale din chilii, îmi revela, după o lungă și atentă ascultare, cu o tragică scuturare de perciuni din cînd în cînd, secretul cu care singur un om inițiat poate să înlătore primejdia distrugătoare: „pisic!“.

Apoi odaia de lucru în care abia încăpea masa și un scaun mă cuprindea din nou, seara, pentru a redacta, abia ajutat, pentru reportajii, de vioiul tînăr Ciuceanu, cu capul de miel oacheș și creț, — căci d. Cusin zburase încă din vară, după orizonturi de carieră, lăsîndu-mi doar două rînduri pe o cartă de vizită —, un ziar a cărui tragedie, în concurența cu foile din București, înviate de succes, începuse.

Războiul, cu multele lui afaceri, cu acele comenzi pe care le-am plătit așa de scump, fără niciun folos, și care au împovărat apoi atît de greu budgetul nostru postbelic și au contribuit așa de mult la scăderea valutei noastre, crease o clasă nouă, a inginerilor, care domina viața politică altfel decît cei doi frați Brătieni, Ion și Vintilă, cari aveau din inginerie numai pregătirea tehnică și oarecum forma cugetării. La aceștia, științele matematice erau în serviciul politicii; la ceilalți, politica stătea în serviciul unor poște de îmbogățire, unor aspirații de ordine pur materială.

Astfel, îndată ce s'a aflat în ce grele împrejurări apare acum ziarul unde atîția găsiseră mîngiere și încredere, anume ajutători, cari nu aduceau numai simpatie pentru acest organ de cugetare liberă, s'au și presintat. În vară chiar,

cînd presa bucureșteană, căutată și pentru corespondența cu cei din teritoriul ocupat, încerca a străbate, mî-a venit din partea cuiva care a ajuns să hotărască adesea în partidul liberal și care nu se semnalase încă prin nimic în viața politică, d. Tancred Constantinescu, propunerea de a da un număr pe săptămînă economiei politice, ceia ce s'a făcut, cum, de alminterea, propuneri asemănătoare îmi veniau pentru alte domenii ale vieții publice. Mai târziu, cînd situația foii era și mai grea, alt inginer, d. Cristodorescu, membru al aceluiași partid liberal, mî-a arătat că un grup de oameni cu mijloace e dispus să asigure continuarea „Neamului Românesc“, și cu d-sa, ca represîntant al grupului, a cărui alcătuire n'am cunoscut-o, de altfel, niciodată, am încheiat un contract în toată forma, editorul meu, Pavel Suru, luînd asupra-și administrația pînă în momentul cînd s'ar putea întoarce la librăria sa din București.

Nu am avut naivitatea să mă cred astfel sigur de viitor, care se anunța tulbure. Odată, cînd încă în cerdacul casei părintelui de la biserica Banu îmi scriam articolele, mi s'a obiectat că unul, desagreabil liberalilor, „a făcut rea impresie“. Răspunsul meu a fost că în contract nu se prevede nimic care ar îngusta totala mea libertate de apreciere. Dar știam că de acum înainte nu voi fi susținut decît de formă.

Ceia ce s'a și întîmplat. În curînd, prin Octombrie, d. Suru m'a înștiințat că primul vîrsămînt, contrar prevederilor mele, s'a și cheltuit. Al doilea nu s'a mai produs niciodată. Ziarul, părăsit, precum părăsit, tot mai părăsit, eram și eu, rămînea să se ție prin singurele lui mijloace, și concurenții miei de la București erau strivitor de puternici, iar recunoștința lumii nu e un lucru pe care se poate sprijini cineva.

În Decembrie, pustiul aproape complet făcîndu-se în jurul meu la Iași, m'am hotărît să trimet ziarul la Bucu-

rești, calcul cu totul greșit, fiindcă, precum m'am putut convinge îndată, acolo nu era nicio înțelegere și nicio simpatie pentru ce făcuserăm noi la Iași. Aveam de un timp ca redactor pe un militar care-și pierduse mâna în războiu, scriitor de merit, cu un instinct al ironiei care-l putea așeza vrednic în seria imitatorilor lui Caragiale, dar a cărui chemare se revelase numai atunci, d. Gheorghe Brăescu, pe care nu l-am mai revăzut, de și, o bucată de vreme, noua sa carieră literară l-a ținut în vază. Am primit cele d'întăiu numere bucureștene ale „Neamului Românesc”, dar ele erau în afară de tradiția de îngrijire, și în ce privește ideile, și în ce privește înfățișarea. De sigur că nu puteam lupta astfel cu aceia cari reluseră imediat toate legăturile lor și-și refăcuseră solida basă materială.

Dacă nu mergeam însumi ca să reieau conducerea, motivul stătea în situația care se făcea tot mai grea pentru mine și pentru familia mea. Supt régimul Marghiloman, d. S. Mehedinți fiind ministru al Instrucției, se pusese în vedere tuturor profesorilor că nu vor primi leafa dacă nu se vor întoarce la catedrele lor. Dar pentru mine orice era preferabil reîncepterii cursului meu în prezența acelor represintanți ai dușmanilor cari, după prevederile tratatului din București, aveau să rămână încă multă vreme în țară. Cînd s'a instalat Ministeriul Coandă, mi s'a servit din nou salariul, dar nu eram încă sigur că la București se pot găsi condițiile necesare pentru lecții care au fost totdeauna o mărturisire de convingeri. Fără a mai adăuga că acolo, în București, n'aveam unde să găsesc un adăpost, iar, în ce privește casa mea din Vălenii-de-Munte, acum cvartir al fabricanților de șuncă și al femeilor de lagăr, a trebuit multă muncă pentru a o face din nou locuibilă după ce prietenul de la gară, Dimitriu, oprise cu hotărîre acel iuruș țigănesc pentru împărțirea ultîmelor lucruri rămase după plecarea Nemților, petrecuți

de toată lumea nesimțită de acolo. Mutarea tipografiei, regularea situației celei din Văleni, părăsită de acționari, constituiau alte motive de îngrijorare și de zăbavă.

Nu voiu uita niciodată cu ce greutate am putut în sfârșit să plec. Cu o întreagă lume copilărească după mine, trebuia să-mi fac loc printre baionetele din gară, care „țineau ordinea“ în așa fel încît neconținut răsăriau conflicte. Miserabilul trep se uita îndelung, fără orariu, prin gările îmbulzite de o lume zăpăcită. Cînd am ajuns la București, ploua mărunț în acea zi de Ianuar, și noroiu gros acoperia pavajul. O lume de nerecunoscut, purtînd scrisă pe față lunga pîngărire de tot felul, mă privia ori cu minie ori cu o totală indiferență, ca și cum n'aș fi fost niciodată în acest oraș sărăcit și acoperit de rușine. O obrăznicie a tineretului, care venia din aceeași degradare a sclavului biciuit, ținea trotuarul. Iar ce ne aștepta era, în dosul gării, de-asupra unei bănci mărunte, două odăi de locuință și o murdară bucătărie, unde instalam pe baba noastră de la Iași, pe moșneagul ei, de la care învățasem suprema filosofie a lui „ce să faci“, și nu știu mai ce tîritură de băiat pribeag, cules de fiul meu Mircea și îmbrăcat în solemnitătea unei redingote vechi. Acolo, hrănit cum dădea Dumnezeu, așa încît la redacție mă țineam rozînd slămina porcilor sacrificați la plecarea din Iași, am reînceput viața mea în acel oraș pentru care avusem, trei decenii, atîta iubire și pe care căutasem a-l servi așa de mult.

TABLA CAPITOLELOR.

TABLA CAPITOLELOR

	<u>Pagina</u>
XV. — Prime preocupății politice și naționale	1
XVI. — Ostenele de istoric	14
XVII. — Călătorii nouă și nouă lucrări...	51
XVIII. — Adăpostul din Vălenii-de-Munte	72
XIX. — Desăvârșirea unui crez politic și social	104
XX. — De la „Sămănătorul” la războiul balcanic	148
XXI. — În fața primului războiu	180
XXII. — Spre războiul de unitate națională	211
XXIII. — Intervenția militară a României	226
XXIV. — Catastrofa războiului	236
XXV. — Pentru crearea spiritului nou	249
XXVI. — În ceasul biruinții	308
